ВСП «БЕРДЯНСЬКИЙ КОЛЕДЖ ТАВРІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АГРОТЕХНОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСКУРСІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ»

ДЛЯ СТУДЕНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ 5.14010301 «ТУРИСТИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ»

1 Поняття екскурсознавства

Екскурсознавсто – комплексна наукова дисципліна, що розкриває сутність трьох основних взаємоовязаних частин: теорію екскурсійної справи, методику екскурсійної діяльності та узагальнюючу практику туристсько-екскурсійних підприємств, а також вивчає історію екскурсійної справи. Така триєдина стуктура екскрсійної справи сформувалася наприкінці 70-х років 20 ст. Екскурсознавсто належить до кагорти суспільно-наукових дисциплін і має тісні звязки з такими науками, як краєзнавство і музеєєзнавсто.

Основа екскурсознавства – екскурсійна теорія, являє собою комплекс поглядів, ідей, положень, які лежать в основі екскурсійної справи в країні.. Екскурсійна теорія - це загальна сума теоретичних положень, які є основою екскурсійної справи, визначає головні напрямки її розвитку й удосконалювання.

Екскурсійна теорія - це сукупність понять: функції екскурсії, її основні ознаки й аспекти; особливості показу й розповіді; екскурсійний метод; класифікація екскурсій; диференційований підхід до екскурсійного обслуговування; методологія й методика; елементи екскурсійної педагогіки й логіки; основи професійної майстерності екскурсовода.

Екскурсійна методика являє собою сукупність чітких правил і вимог, що ставляться до екскурсії. Екскурсійна методика - це сума методичних прийомів підготовки й проведення екскурсії. Її головне завдання - реалізація досягнення цілей екскурсійного процесу - допомогти екскурсантам побачити, почути й відчути зорові й словесні матеріали.

Предмет екскурсійної методики – цілеспрямоване вивчення, систематизація, формулювання та застосування на практиці методів і засобів навчання і виховання, а також методичних прийомів, за допомогою яких екскурсійні працівники здійснюють свою діяльність. Екскурсійна методика є частиною екскурсознавства і являє собою сукупність чітких правил і вимог до екскурсії. Екскурсійна методика це сума методичних прийомів підготовки й проведення екскурсії. Її головне завдання - реалізація досягнення цілей екскурсійного процесу - допомогти екскурсантам побачити, почути й відчути зорові й словесні матеріали.

Екскурсійна методика складається з декількох самостійних, зв'язаних один з одним частин:

- Методика розробки нової екскурсії;
- Методика розробки екскурсоводом нової для нього теми
- Методика підготовки екскурсовода до проведення чергової екскурсії
- Методика проведення екскурсії
- Методика післяекскурсійної роботи.

Найбільш глибоко розроблені прийоми проведення екскурсії - це методичні прийоми екскурсійного показу й методичні прийоми екскурсійної розповіді, саме вони лежать у площині методики як науки про метод. Такі ж складові як розробка нової теми й підготовка екскурсовода, на нашу думку, відносяться до організації роботи окремого підприємства, яке надає екскурсійні послуги, і можуть бути виробничими ноу-хау, частиною фірмового стилю, тому будуть розглянуті в наступному підрозділі.

Екскурсійна пратика - це власне проведення еккурсій спеціалістами відповідної кваліфікації, узагальнений накопичений досвід проведення екскурсій.

2 Організація надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах

Функціональні напрямки роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристському підприємстві схематично представлені на рис. 1 Дамо коротку характеристику кажній зі складових.

Дослідження ринку екскурсійних послуг (екскурсійний маркетинг).

Використання маркетингових механізмів конче потрібно в екскурсійній діяльності через трудомісткість і наукоємність такого виду послуги як екскурсія, що спричиняє неможливість нескінченного розширення пакету надаваних тем екскурсій. Сфокусувати свої зусилля, розробити мінімально необхідний пакет екскурсійних програм - одне із завдань маркетингу на туристсько-екскурсійних підприємствах.

Під маркетингом розуміється така система внутріфірмового керування, що спрямована на вивчення й облік попиту й вимог ринку для орієнтації виробничої діяльності фірми на випуск конкурентоспроможних видів продукції.

Маркетинг як управлінська діяльність фірми включає:

• вивчення попиту (поточного й перспективного) на конкретний продукт і послуги на певному ринку (або його сегменті), вимог споживачів до якості, новизни, корисності, рівню ціни, а також вивчення можливих каналів збуту;

• складання, з огляду на ринковий попит, програми маркетингу по продукту (або групі продуктів), в якій розглядаються можливі витрати виробництва конкретного продукту, враховуються необхідні капіталовкладення, витрати (виробничі, збутові, на рекламу), транспортні витрати та ін.;

• установлення верхньої межі ціни продукту й послуг і рентабельності їхнього виробництва;

• розрахунок повних витрат виробництва й рентабельності в цілому по фірмі;

• визначення конкретного результату господарської діяльності фірми.

На основі програми маркетингу ведеться постійний пошук нових цільових ринків, споживачів, видів продукції, а також нових областей застосування продукції.

Особливості екскурсійного маркетингу:

- більш важливим є не стільки стимулювання попиту, скільки направення його в потрібне русло;

- великого значення набуває старанність розробки диференційованих екскурсійних програм;
- у процесі керування маркетингом варто враховувати не тільки матеріальні аспекти, але й психологію, духовно-емоційний стан, місцеві й регіональні особливості споживача;
- важливим є комунікаційний аспект роботи з клієнтами як для їхнього утримання так і для контролю якості обслуговування;
- є можливість координації маркетингу учасників ринку туристсько-екскурсійних послуг.

Практика показує, що на туристсько-екскурсійних підприємствах використовується не повний комплекс маркетингу, а лише певні його частини. Для новостворюваного підприємства для початку екскурсійної діяльності слід обмежитися дослідженням ринку екскурсійних послуг певного регіону й розробити на його основі пакет екскурсійних програм.

Створення екскурсій

Створення нової екскурсії за будь-якою темою — складний трудомісткий процес. Екскурсія — це результат двох найважливіших процесів: її підготовки й проведення. Вони зв'язані між собою, взаємообумовлені. У процесі підготовки нової екскурсії, з огляду на практику роботи екскурсійних установ склалася певна послідовність етапів роботи, яка буде детально розгянута в темі 3.

Підготовка екскурсовода

До проведення екскурсії допускаються особи які мають спеціальну підготовку підтверджену свідоцтвом державного зразка про присвоєння кваліфікації «екскурсовод» володіють необхідними навичками і вміннями.

Реклама

Реклама є найважливішим інструментом роботи фірми в сучасних умовах. Особливо це актуально в умовах жорсткої конкуренції туристсько-екскурсійного ринку України. Для екскурсійної діяльності рекомендується використовувати методи особистих рекламних звернень до потенційних організацій-споживачів екскурсійних послуг й застосовувати традиційні види реклами.

Комунікаційна діяльність

Комунікаційна діяльність з організації екскурсійного обслуговування складається з: 1) роботи із замовниками; 2) роботи з постачальниками й посередниками щодо надання екскурсійних послуг; 3) документального оформлення взаємин.

У роботі із замовниками туристські підприємства при наданні екскурсійних послуг повинні керуватися вимогами чинного законодавства і державних стандартів.

Так, діючим туристським законодавством при наданні екскурсійних послуг туристичній організації необхідно:

1) укласти договір на екскурсійне обслуговування.
2) зробити обов'язкове страхування екскурсантів (медичне й від нещасного випадку).

Екскурсійне обслуговування

Екскурсійне обслуговування - безпосереднє проведення екскурсій для груп екскурсантів або для індивідуалів. Якість екскурсійного обслуговування залежить від багатьох складових: якісне транспортне обслуговування; підготовленість екскурсантів до прослуховування і сприйняття теми екскурсії; якісно підготовлена методична розробка екскурсії; професійна майстерність екскурсовода. дотримання правил техніки проведення екскурсії. диференційований підхід до обслуговування різних груп екскурсантів.

При правильній організації екскурсійної роботи підготовка до неї повинна відбуватися заздалегідь. Екскурсовод попереджається про склад екскурсантів, а екскурсант повинен знати тему екскурсії. Важливо, щоб покупка екскурсійної путівки була відділена від екскурсії одним - двома днями. Це істотно в тому відношенні, що за цей проміжок часу відбудеться певна психологічна установка екскурсанта. Він встигне вдуматися й ужитися в сюжет екскурсії.

Менеджмент екскурсійної діяльності

Менеджмент - це керування в умовах ринку й ринкової економіки, що обумовлює:

• орієнтацію фірми на попит і потреби ринку, на запити конкретних споживачів і організацію виробництва тих видів продукту, що користуються попитом і можуть принести прибуток;

• постійне прагнення до підвищення ефективності виробництва, тобто одержання високих результатів з меншими витратами;

• господарську самостійність, що забезпечує свободу прийняття рішень тим, хто відповідає за кінцеві результати діяльності фірми;

• постійне коректування цілей і програм залежно від стану ринку;

• кінцевий результат діяльності фірми, що виявляється на ринку в процесі обміну (продукт - гроші);

• необхідність використання сучасної інформаційної бази, комп'ютерної техніки для різноманітних розрахунків при прийнятті оптимальних рішень.

«Грамотний» менеджмент - це основа успішної роботи й процвітання екскурсійної фірми. Перед менеджментом постають цілі з досягнення певних завдань.

Цілі організації є відбиттям місця й ролі її в суспільній системі й визначаються запитами покупців, клієнтів.

Завдання екскурсійної діяльності - це запропонована робота, серія робіт або частина роботи, що повинна бути виконана встановленим способом у заздалегідь встановлений термін.

Для вирішення завдань в організаціях застосовується керування яке здійснюється через діяльність менеджерів – фахівців, які професійно займаються управлінською діяльністю в конкретній області. Прийнято вважати, що в процесі керування виконуються п'ять основних функцій: планування, організація, координація, мотивація і контроль.

Планування - це процес прийняття рішень. За допомогою планування і контролю поточних і перспективних планів, установлення і зміни стандартів екскурсійна фірма пристосовує свої ресурси до постійної зміни внутрішніх і зовнішніх умові й тим самим бореться з невизначеністю майбутнього.

При плануванні діяльності фірма може включати наступні види робіт:

• участь у визначенні цілей розвитку туризму в регіоні;

• проведення аналізу конкурентоспроможності міста й регіону як туристсько-екскурсійного центра (наявність ринку, прямих і непрямих конкурентів, попиту, постачальників та ін.);

• розробку стратегії конкурентоспроможності надання послуг;

• використання в туроператорської діяльності інноваційних технологій;

• аналіз стану історико-архітектурних пам'ятників та інших ресурсів регіону;

• орієнтацію екскурсійних послуг на певні сегменти ринку і його модернізацію, розширення асортиментів додаткових послуг і т.д.

Організаційна функція керування забезпечує регулювання технічної, економічної, соціально-психологічної й правової сторін діяльності екскурсійної фірми. Вона конкретизує і упорядковує роботу менеджера й виконавців. Керування виробничими відносинами повинне цілеспрямовано проводитися через організаторську діяльність, тобто через розподіл і об'єднання завдань і компетенцій. З економічної точки зору організаційна діяльність веде до підвищення ефективності роботи фірми; з погляду керування персоналом вона передає зміст роботи й розподіляє її по виконавцях. Таким чином, функції планування і організації тісно зв'язані між собою.

Структура екскурсійної фірми залежить від цілей і завдань, що стоять перед нею, і визначається просторовим розміщенням видів діяльності, які розташовані на одній території й поєднуються в єдине ціле, підкоряючись загальному керівництву. Крім цього структура може формуватися випуском певного продукту, орієнтованістю на конкретного споживача, використанням тих чи інших технологій і т.д.

Контроль - одна з основних функцій менеджменту. Безперервність господарської діяльності фірми вимагає, щоб контроль, як і планування, був не одиничним актом, а безперервним процесом. Циклічність виробництва припускає і циклічність контролю:

• установлення стандартів діяльності екскурсійної фірми;

• вимір і аналіз результатів діяльності, досягнутих на певний термін, інформація про які отримана на основі контролю;

• коректування господарських, технологічних та інших процесів відповідно до висновків і ухвалених рішень.

Застосовуються три різновиди контролю:

- попередній контроль, у процесі якого рецензується методична документація нової екскурсійної теми, організуються побічні екскурсії, у ході яких опрацьовуються методичні прийоми, здійснюється прийом (захист) екскурсії на маршруті;
- поточний контроль - перевірка якості підготовки нової послуги, проведення

екскурсій. Ефективність кожної проведеної екскурсії залежить від того, наскільки екскурсоводу вдається показати й розповісти те, що було запрограмовано творчою групою, яка розробила екскурсію. У поточний контроль входить перевірка роботи екскурсовода, так зване прослуховування, що має плановий характер;

- Підсумковий контроль припускає оцінку кожної проведеної екскурсії і проводитися шляхом опитування екскурсантів і самооцінки так званої післяекскурсійної роботи екскурсовода.

3 Види туристсько-екскурсійних організацій.

В основі успіху роботи будь-якого підприємства лежить правильна організація керування, або менеджмент. Залежно від характеру операцій і спеціалізації екскурсійної фірми (або екскурсійного відділу в туристсько-екскурсійній фірмі) її управлінська структура має відповідні форми.

На ринку екскурсійних послуг функціонують чотири види організацій (суб'єктів ринку):

• організації які виробляють власну продукцію (екскурсійні організації);

• посередницькі (при організації турів з фірмами-партнерами);

• постачальники (музеї, крапки харчування, транспортні господарства й т.д.);

• торговельні (турагенції, екскурсійні бюро та ін.).

На ринку послуг туристсько-екскурсійних організацій у чистому вигляді, тобто які виконуюють якусь одну з перерахованих вище функцій, майже не існує. Багато організацій сполучають дві або три функціональні ролі з організації обслуговування екскурсантів. Наприклад, екскурсійна фірма не тільки створює продукт, але й при комплектації екскурсійних програм виконує посередницькі функції стосовно постачальників послуг (транспорт, харчування й т.д.) або стосовно приймаючої фірми чи музею, а також сама займається реалізацією екскурсійних турів або окремих послуг.

У великих туристсько-екскурсійних організаціях дані функції виконують різні відділи, в тому числі екскурсійні й методичні. У малих і середніх організаціях може функціонувати один відділ - ексурсійно-методичний, або ця діяльність здійснюється групою методистів. Існують і самостійні екскурсійні фірми, діяльність яких спрямована на створення і проведення екскурсій, а також на надання інших туристсько-екскурсійних послуг.

Екскурсійна діяльність - це діяльність зорганізації ознайомлення туристів і екскурсантів з екскурсійними об'єктами без надання послуг розміщення (нічлігу). Організована екскурсійна діяльність повинна здійснюватися кваліфікованими працівниками, які знають вимоги до технології створення екскурсійних послуг і обслуговування екскурсантів, і зачіпати самі широкі верстви населення.

Під організованою екскурсійною діяльністю розуміється пропозиція стандартизованої екскурсійної програми або окремих екскурсій як різновиду

туристських послуг.

Екскурсійні фірми комбінують послуги безпосередніх виробників (музеїв, транспортних, видовищних і інших організацій) за своїм розсудом і за бажанням споживачів, а також самі створюють і надають туристсько-екскурсійні послуги (наприклад, екскурсії), тобто є, по суті, екскурсійними туроператорами. Екскурсійний туроператор планує й створює маршрут, програму й пакет послуг міських і заміських екскурсійних турів для екскурсантів на груповій або індивідуальній основі. Продукція туроператорів, а також послуги окремо взятих виробників екскурсійних послуг (наприклад, музеїв, театрів і т.д.) знаходять збут через турагентів або турагентські відділи (відділи реалізації продукції, продажів).

Екскурсійна фірма звичайно також одночасно є турагентом, залучаючи до даної діяльності екскурсоводів, керівників туристсько-екскурсійних груп, викладачів шкіл, працівників профспілок і доручаючи їм роль турагента - продавця власних екскурсійних послуг, а також виступати як продавець екскурсійних послуг, розроблених іншим туроператором.

Але при цьому відповідно до Закону України дані підприємства не повинні одержувати ліцензії ні на тур операторську, ні на турагентську діяльність. Таким чином, для заняття наданням послуг з екскурсійного обслуговування досить буде реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності - фізичної особи.

Крім того, екскурсійні фірми, прагнучи розширити коло своїх комерційних операцій з метою збільшення товарообігу, займаються й наданням додаткових або так званих супутніх послуг: продажем квитків на культурно-видовищні заходи, путівників, карт, консультаційні й транспортні послуги та ін.

Таким чином, діяльність екскурсійних підприємств представлена наступними видами робіт:

- Екскурсійний туроперейтинг:
  - розробка екскурсій (до 1 доби);
  - розробка екскурсійних програм (уїк-енд тури від 1 до 3 доби);
- Турагентська діяльність:
  - продаж власних екскурсійних продуктів;
  - продаж екскурсійних продуктів інших операторів;
- Надання додаткових послуг.

4 Зародження в Україні екскурсійної справи

Історія екскурсійної справи в Україні налічує понад 200 років. Вона є органічною частиною історії вітчизняної культури в цілому. Процес становлення екскурсійної справи можна поділити на 9 етапів.

Перший етап припадає на другу половину XVIII - першу половину XIX ст. Це був період, коли в Російській імперії зароджувалось підприємництво, зміцнювались визвольні ідеї. Перші кроки було зроблено в розвитку освіти, що супроводжувалось зростанням інтересу людей до навколишнього життя, історії рідного краю. У цей час починають проводитися перші екскурсії, екскурсійні прогулянки у природу для учнівських груп. Ініціаторами таких екскурсій-прогулянок виступали педагоги-просвітителі. Завдяки прогресивним педагогам і методистам рекомендації про проведення шкільних екскурсій знайшли відображення у "Статуті народних училищ" 1786 р. А "Шкільний статут" (1804 р.) рекомендував не тільки влаштовувати прогулянки (екскурсії) у природу, але й до поміщицьких мануфактур, майстерень ремісників та інших підприємств.

Другий етап (середина - кінець XIX ст.) відбувався в умовах пожвавлення суспільно-політичного руху, звернення інтелектуальних кіл до інтересів народу, його життя. Тому в цей період екскурсіям надавалось значно більшого значення, насамперед, науковим і освітнім. Поява ідей вітчизнознавства дала поштовх розвитку думки про предметність та наочність навчання, про вивчення рідного краю. Запровадженню освітніх екскурсій в Україні значною мірою сприяло вивчення демократичною українською інтелігенцією кращого досвіду у цій справі низки європейських держав: Німеччини, Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини тощо, творів видатних просвітителів і педагогів минулого: Монтеня, Коменського, Руссо, Дістервега, Ушинського, які вважали прогулянки та екскурсії учнів важливою формою навчання.

Так, основою педагогічної системи відомого російського педагога XIX ст. Костянтина Ушинського була вимога демократизації народної освіти та ідея народного виховання, розвиток у учнів вміння спостерігати навколишню дійсність. Він рекомендував вихід за межі звичайного схоластичного уроку. Таким виходом був новий, найбільш активний метод навчання - екскурсія, і, насамперед, екскурсія в

природу.

Третій етап (90-і рр. XIX ст. - 1918 р.). ознаменувався зародженням організаційних засад у розвитку екскурсійного руху. Велику роль у цей час відіграють перші краєзнавчо-туристичні об'єднання, гуртки, клуби тощо.

Організований у Ялті в кінці 80-х рр. XIX ст. "Гурток аматорів природи, гірського спорту і Кримських гір" зробив крок уперед у розвитку вітчизняного туризму і екскурсій.

Гурток організовував екскурсії, походи, подорожі. У 1890 р. на його основі був створений Кримський гірський клуб, члени якого також проводили велику роботу з організації екскурсій та подорожей. Гурток аматорів природи гірського спорту та Кримських гір у Ялті був узаконений як Ялтинське відділення Кримського гірського клубу. Головою правління став організатор і керівник гуртка лікар-кліматолог В. Дмитрієв, який сам проводив екскурсії, обійшов увесь півострів.

Ялтинське відділення Кримського гірського клубу зіграло суттєву роль у розвитку туризму та екскурсій на Південному березі півострова. Перша організована наукова екскурсія членів клубу відбулася у 1891 р., роком пізніше клубом була організована перша учнівська екскурсія.

У 1894 р. при Ялтинському відділенні утворюється спеціальний відділ, що за змістом своєї діяльності нагадував сучасні екскурсійні організації, тобто став одним з перших вітчизняних екскурсійних установ, прототипом сучасних екскурсійних бюро подорожей та екскурсій.2 Одним з найактивніших членів Ялтинського відділення був лікар Ф. Д. Вебер, який у 1898 р. став директором екскурсій.

Особливою популярністю користувалися спеціалізовані екскурсії - ботанічні, геологічні, археологічні, розроблені Ялтинським відділенням клубу. У цьому є заслуга ялтинця, геолога А. С. Мойсеева. Ним проводилися екскурсії в Массандру, парк Ерлангера, Тепе-Кермен, Біа-Сала тощо.

Взагалі екскурсії Кримсько-Кавказського гірського клубу були наукові, освітянські і для всіх бажаючих.

Секція пішохідних екскурсій клубу, яку очолив Г. І. Грабовський, розробляла маршрути по Південному березі Криму. У 1895 р. було підготовлено 21 маршрут пішохідних та екскурсій верхи. Зі зростанням популярності зросла і кількість екскурсантів. Якщо у 1897 р. в 273 екскурсіях взяли участь 3000 екскурсантів, то до

1914 р. загальна кількість пішохідних та екіпажних екскурсій перевищила 300, а кількість учасників зросла до 15000. А всього за час існування Ялтинського відділення було обслуговано 120 тис. екскурсантів.

Для екскурсантів і туристів членами клубу було підготовлено спеціально складений показчик "Экскурсии, устраиваемые Ялтинским отделением Крымского горного клуба". Чисельні знахідки, зібрані під час екскурсій та подорожей, лягли в основу музею клубу, що був створений у 1892 р. Екскурсії по музею проводив його завідуючий І. Н. Загордан.

Активну екскурсійну діяльність здійснювали також Севастопольське, Феодосійське, Катеринославське відділення клубу. Севастопольське відділення проводило екскурсії до Балаклави, Херсонеса, Інкермана, Фороса; Феодосійське - до Старого Криму, Коктебелю, Карадага; Катеринославське - на Дніпровські пороги тощо.

Розвитку організаційних форм екскурсійного руху сприяла і діяльність Російського товариства туристів, заснованого у 1895 р. і перебудованого у 1902 р., що також вбачало одним з головних своїх завдань організацію учнівських екскурсій. Представництва або комітети цього товариства з'явилися в багатьох містах України: Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Житомирі, Черкасах, Луганську. Члени цих представництв займалися питаннями організації подорожей та екскурсій.

На рубежі XIX-XX ст. в екскурсійному житті України та Криму свою роль починають грати комерційні структури, створені приватними підприємцями., Зростає кількість кооперативів, які виконували культурно-освітні функції: фінансували українські свята і ювілеї, зокрема роковини з дня народження Т. Г. Шевченка, організовували лекції, сприяли поширенню української книги, а також проводили екскурсії по визначних історичних місцях України.

З 1898 р. в Ялті діяла екскурсійна контора Якова Бекеша, що спеціалізувалася на організації одноденних екіпажних екскурсій до Алупки, Гурзуфу, на Ай-Петрі. До послуг приїжджаючих пропонувались комфортабельні екіпажі різних типів, у дорозі екскурсантів супроводжував не тільки гід, але й фотограф.

У західноукраїнських землях інтерес до екскурсійної справи виявляють туристично-краєзнавчі і спортивні товариства "Чорногора", "Плай", "Сокіл", "Січ".

Організаційні форми екскурсійного руху, що утворювалися внаслідок діяльності Кримського (з 1905 р. Кримсько-Кавказького гірського клубу), Російського товариства туристів, комерційних структур, західноукраїнських туристично-краєзнавчих і спортивних товариств, сприяли активізації екскурсійної діяльності в навчальних закладах, створенні шкільних екскурсійних об'єднань, гуртків тощо.

У цей період набуває поширення організація екскурсій різного тематичного спрямування для учнів цивільних, військових та духовних навчальних закладів, проведення студентських екскурсій за фахом.

Прогресивні педагоги вважали, що екскурсії слугують найкращим посібником при вивченні географії, природознавства, історії тощо. Видатний український педагог і діяч освіти та культури Софія Русова писала, що екскурсія - "справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність його від тих чи інших обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури".

Пізнанню рідного краю сприяли екскурсії, що влаштовувались українськими педагогами в школах та училищах. Піонерами екскурсійної справи можна вважати директора Сумського реального училища Грицая, директора Житомирської чоловічої гімназії Сидорова. Визначним популяризатором біологічних знань, організатором екскурсій для дітей у природу був О. А. Яната, учений-ботанік і громадський діяч, один з фундаторів Миколаївського товариства аматорів природи. Саме на екскурсіях в Асканію-Нову, на дачу Барбе, в Сливини тощо під керівництвом О.А. Янати, інших активістів товариства учні пізнавали свій край, його природу, переймалися до нього щирою любов'ю.

Освітяни вважали, що неодмінною умовою раціонального викладання природознавства повинно бути привчання учнів до спостереження явищ і форм природи. Це може бути досягнуто тільки завдяки належним чином організованим екскурсіям.

Екскурсії у природу були одними з самих популярних екскурсій, що організовувались у гімназіях та училищах під керівництвом учителів природознавства. Особливої уваги заслуговує популяризаторська діяльність ботаніка і географа, викладача природознавства Катеринославської гімназії І. Я. Акінфієва, який все життя присвятив дослідженню флори південно-східної України. Ряд статей Акінфієва присвячено учнівським екскурсіям у природу. Видатний природознавець на основі

багаторічної практики наполягав на систематичному проведенні природничих екскурсій з учнями різних класів як по околицях Катеринослава, так і по губернії. Він вважав, що екскурсії є найкращою школою для вивчення природи тієї місцевості, яку відвідали та оглянули екскурсанти; вони є найкращим наочним посібником для вивчення природи взагалі. Заслугою І. Я. Акінфієва є також те, що він розробив методику проведення цих екскурсій.

Популяризував геологічні та географічні знання серед учнів засобами екскурсій і видатний український геолог і географ, педагог П. А. Тутковський. Він висловлював цікаві думки щодо їх організації, зазначивши, що шкільні екскурсії заслуговують на увагу, особливо на початку навчального року, вони мають стати вступом до звичайних класних занять.

У кінці XIX - на початку XX ст. активно влаштовувались природничі екскурсії з учнями київських жіночих гімназій (Д. А- Бейтель, Л. Е. Браткової, А. Г. Дучинської, А. В. Жекуліної, М. І. Левандовської тощо), Миргородської, Немирівської, Переяславської, Радомишльської, Стародубської чоловічих гімназій Маріупольської Олександрівської гімназії, Одеської жіночої гімназії, а також в реальних училищах у Києві, Кременчуці, Чернігові, Проскурові, Полтаві, Рівному, Сімферополі, Севастополі та ін.

Природничі екскурсії скеровувались у сади та парки, ліси та поля, на береги річок, Чорного та Азовського морів. Під час проведення цих екскурсій вихованці збирали матеріали для створення різноманітних колекцій, гербаріїв, милувалися природою, оздоровлювались. Тільки за даними попечителя Київського навчального округу у 1911 р. було здійснено 147, а у 1912 р. - 181 природнича екскурсія.

Величезне значення мали історичні екскурсії, здебільшого їх проводили вчителі історії. Привертали увагу учнів, насамперед, історичні пам'ятки Києва. Побувати в Києво-Печерській лаврі, Софійському соборі, Видубецькому, Михайлівському Золотоверхому монастирі, Десятинній та Андріївській церквах, Володимирському соборі, на Аскольдовій могилі прагнули не тільки учні та учениці київських гімназій та училищ, а й з багатьох міст та містечок України, інших губерній Російської імперії.

Великим популяризатором історичних знань був викладач історії Київського реального училища, відомий київський топограф Л. П. Добровольський. У 1912 р. зі своїми учнями він здійснив декілька екскурсій по старому Києву та його околицях, у

Китаїв, Феофанію, Голосіїв, Вишгород та Межигір'я. Археологічні екскурсії з учнями проводив відомий київський археолог Вікентій Хвойка.

Історичні екскурсії для учнів влаштовувались також у Полтаві, Луцьку, Острозі, Ізмаїлі, Севастополі, Сімферополі, Чернігові, Харкові, Катеринославі, Одесі та інших містах України.

Всього, за даними попечителя Київського округу, тільки за 1912 р. було проведено понад 76 історичних екскурсій.

З метою релігійно-морального виховання молоді в кінці XIX - на початку XX ст. застосовувались паломницькі екскурсії. Об'єктами таких екскурсій у Києві були: Києво-Печерська лавра, Видубецький, Михайлівський, Троїцький монастирі, скит у Феофанії, Голосіївська пустинь, а під Києвом - Межигірський монастир. Об'єктами паломницьких екскурсій були також Почаївська лавра монастирі Чернігова, Білгорода, Лубен та ін.

На початку XX ст. було зроблено перші кроки щодо організації та проведення літературно-мистецтвознавчих екскурсій, де екскурсоводами, як правило, виступали вчителі літератури малювання. Такі екскурсії, як вважали викладачі, виховують у молоді естетичні смаки, підвищують їх культурний рівень допомагають формувати особистість молодої людини. Так, під керівництвом В. С. Габо учні здійснили низку літературно-естетичних поїздок до околиць Харкова, Роганя, Хорошева та Чугуєва.

Пробудження інтересу молоді до української літератури і мистецтва обумовило організацію літературних екскурсій до Канева на могилу Т. Г. Шевченка. До цих екскурсій учнівської молоді місцева влада ставилася з недовірою, дозволяючи їх проведення під наглядом поліції.

У зв'язку з величезними зрушеннями у сфері промислового виробництва, що сталися після проведення реформи 1861 р., набувають розвитку виробничі екскурсії на заводи, шахти, рудники, телефонні станції, телеграфи, типографії тощо. На їх організації наполягали викладачі фізики, математики, хімії. Особливо помітну роль виробничі екскурсії відігравали в навчальному процесі реальних училищ, які готували майбутніх фахівців виробництва. Всі новини, що з'являлися у цей час у виробництві, наполегливо вивчалися молоддю саме під час екскурсій. У 1912 р., за даними попечителя Київського навчального округу, було здійснено 56 виробничих екскурсій.

Цікавими об'єктами для екскурсій були також кабінети та лабораторії вищих

навчальних закладів, університетів у Харкові, Києві, Одесі, вищого гірничого училища в Катеринославі та ін.

Важливими об'єктами шкільного екскурсійного руху були й музеї. З самого початку їх виникнення інтерес до огляду музейних експозицій виявляли всі навчальні заклади, учні охоче відвідували церковно-історичний музей при Київській Духовній академії, Київський міський музей старожитностей та мистецтва, педагогічний музей, Київський художньо-промисловий та науковий музей, зоологічний, геологічний, мінералогічний музей Київського університету св. Володимира, а також й інші музеї України: анатомічний музей при Новоросійському університеті у м. Одесі; художню галерею Айвазовського у Феодосії, музей барона Штейнгеля в с. Городок, музей Поля в Катеринославі, Чернігівський міський історичний музей, приватний музей Катерини Скаржинської, музеї Полтави, Одеси, Харкова та ін.

Відвідувались також різного роду виставки. Величезний інтерес у учнів викликала Всеросійська виставка 1913 р., що відбулася у Києві. На ній побувало багато учнівських груп. На художніх виставках, виставках кустарних виробів пояснення учням давали вчителі малювання, на промислових та сільськогосподарських - вчителі фізики, математики, природознавства. Набувають розвитку також й річкові екскурсії - прогулянки по Дніпру, Дністру, Бугу тощо.

У західноукраїнських землях в гімназіях, школах організовувались та проводились екскурсії та подорожі по рідному краю. У 1909 р. в українських гімназіях почала діяти "Самовиховна шкільна громада", яка організовувала учням прогулянки та екскурсії.

Організація та проведення природничих, історичних, паломницьких, мистецтвознавчих екскурсій сприяли розвитку тематичних екскурсій, відвідування музеїв, виставок започаткувало розвиток музейного виду екскурсій, а відвідування заводів, фабрик, шахт, рудників, лабораторій та кабінетів, різного роду промислів тощо поклало початок виробничому виду екскурсій. На початку XX ст. екскурсії в системі середньошкільної освіти набувають значного поширення як серед цивільних, так і духовних та військових (кадетських корпусів та юнкерських училищ) навчальних закладів. Практично саме системі освіти належали пріоритети в екскурсійній справі.

У зв'язку з широким застосуванням екскурсій в системі середньошкільної освіти постало питання про забезпечення їх кваліфікованими кадрами викладачів-

екскурсоводів. Тому у 1915 р. в Києві були організовані перші в Україні курси для підготовки керівників дитячими екскурсіями в природу. Організатором цих курсів став відомий природознавець Володимир Михайлович Артоболевський. Їх відкриття викликало широкий резонанс у громадських колах України, вони дали поштовх для організації таких самих курсів в Одесі у 1916 р., а також в інших містах України.

Надзвичайно важливу роль у справі організації учнівську екскурсій відіграли екскурсійні комісії при навчальних округах. Перша екскурсійна комісія при Московському навчальному округі виникла у 1907 р., а у 1909 р. такі екскурсійні комісії або комітети було створено при Київському, Одеському, Харківському навчальних округах. Вони займалися організацією обслуговування екскурсантів - пошуком дешевого, а також навіть безкоштовного житла, забезпечення екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій (екскурсоводами, гідами) тощо.

Про те, куди звертатися за керівниками екскурсій, повідомлялось у періодичній спеціальній літературі.

Враховуючи величезне значення проведення екскурсій для учнів шкіл і училищ, приділялась увага й проведенню екскурсій для вчителів.

У 1912 р. Київський навчальний округ організував екскурсію для 600 народних вчителів. Кожна група вчителів оглядала святині та інші пам'ятні місця м. Києва протягом 7 днів. Керівниками екскурсій були і директор перших народних училищ Лубенець Т. Г зав. училищем ім. Терещенка І. Н. Якубовський, і викладач другої київської чоловічої гімназії М. В. Пахаревський. Миколу Пахаревського досить часто запрошували для проведення екскурсій як для учнів, так і для вчителів по давньому Києву". Саме він розробив екскурсійну програму, розраховану на 7 днів Програма мала відповісти "на запити морально-релігійного розумового та естетичного характеру, ознайомити екскурсантів не тільки із славним минулим, а й сьогоденням Києва". М. В. Пахаревський мав досвід в екскурсійній справі. Екскурсії з народними вчителями проводив він й у попередні роки. Величезне значення мало проведення екскурсій для вчителів під час педагогічних курсів.

Обговорювались питання організації учнівських екскурсій і на педз'їздах, що відбулися у 1916 р. в Києві, Одесі, Харкові.

Отже, екскурсії в кінці XIX - на початку XX ст. перетворилися на дійовий засіб

освіти і виховання шкільної молоді Разом з тим вони заклали підвалини всієї екскурсійної справи, бо розвивалися в той час, коли становили переважну частину всіх екскурсій.

Виконуючи свою освітньо-виховну роль шкільні екскурсії, як того і прагнули їх популяризатори, пробуджували у молодого покоління інтерес до подорожей, мандрівок. Таким чином, екскурсії ставали каталізатором туристичного руху, його невід'ємною частиною. Невипадково деякі дослідники історії туризму вважають, що туризм в Російській імперії починався саме з екскурсійної справи.1

На початку XX ст. відомі педагоги, методисти, що спиралися на екскурсійну практику, почали займатися розробкою питань шкільної екскурсійної методики. Це були російські та українські педагоги Д. Н. Кайгородов, Є. А. Зв'ягинцев, Н. П. Анциферов, В. А. Герд, І. М. Гревс, Б. Е. Райков, С. А. Русова, П. А. Тутковський, І. Я. Акінфієв та ін.

Теорію і практику екскурсійної справи висвітлювали спеціалізовані часописи: "Экскурсионный вестник" (Москва), "Школьные экскурсии и школьный музей" (Одеса, Бендери), "Русский экскурсант" (Ярославль). Просвітницькі товариства України розгорнули також й широку позашкільну роботу, засобами якої вони прагнули вплинути на виховний процес незаможних верств населення. За допомогою такої ефективної форми просвітництва як екскурсії члени просвітницького товариства, діячі громадських об'єднань здійснювали процес освіти для дорослих.

Серед передової громадськості України з'явилися сили, що були морально підготовлені до необхідності розповсюдження знань серед народу, до думки про відкриття шкіл для дорослих. Ці школи для дорослих впроваджували в практику своєї роботи й організацію та проведення екскурсій. Так, у школі Х. Алчевської з учнями влаштовувалися екскурсії за місто.

З 1864 р. в просвітницьку діяльність включилися земства. Затвердження "Положення про губернські та повітові земства" дозволило земствам займатися господарчими, соціальними та освітніми справами. Земський рух дав життя земським школам, які стали передовим типом народної школи. Земства вдавалися до нетрадиційних форм навчально-виховної роботи. Поступового розповсюдження набували методи наочності, ілюстрація, демонстрація, пояснювальні читання, екскурсії.

Велику увагу організації екскурсії приділяв один з активних земських діячів відомий педагог Т. Г. Лубенець, який 12 років був директором народних училищ Київської губернії. За його участю Київське губернське та повітові земства відкрили значну кількість шкіл. Всі його дії були спрямовані на поширення освіти серед простого народу, на поліпшення якості навчання в народних школах. Важлива роль у земських школах відводилась екскурсіям.

Значну увагу методиці екскурсій приділив Перший загальноземський з'їзд з питань народної освіти. У доповіді відомого знавця земської педагогіки Є.Зв'ягінцева "Відомості про природу та життя місцевого краю як навчальний матеріал у земській школі" зазначалось, що необхідність екскурсій була викликана відірваністю школи від життя, а тому необхідно вивчати свою місцевість "у всіх відношеннях".

Учитель з України М. Єзерський звернув увагу на необхідність формування в учнів поняття "рідний край". Він підкреслив, що поняття "Отечество" для дітей інших національностей у Російській імперії було абстрактним, а тому не хвилювало їх. Екскурсії ж, на думку М. Єзерського, сприятимуть зародженню у школярів інтересу до вивчення історії, географії, культури свого народу і тим самим формуватимуть почуття патріотизму. Крім того, екскурсії допомагатимуть виявити індивідуальність кожного учня, налагодити взаєморозуміння та щирі відносини між учителями та учнями.

Взагалі в краєзнавчій роботі земств екскурсії займали центральне місце. Так, у 1912 р Київська губернська земська управа організувала екскурсії учнів земських шкіл до Києва, Одеси та інших міст.

Отже, земства України сприяли прилученню учнів до історії та культури свого народу, що було особливо важливо в умовах відсутності національної школи і переслідування української культури.

До екскурсійної справи залучалась також й вища школа. В історичних та природничих гуртках, що виникали при університетах, проводились відповідно до фаху екскурсії й подорожі, створювалися туристично-екскурсійні гуртки.

Перша організована студентська екскурсія відбулася в Криму У 1876 р., нею керував професор Новоросійського університету М. О. Головкинський.

На початку XX ст. в Україні зростає кількість тимчасових та постійно діючих товариств розповсюдження знань серед населення, товариств самоосвіти, наукової та

технічної освіти, краєзнавства. За підрахунками дослідників, після 1907 р. в Україні діяли 4238 культурно-дозвільних і 213 національно-освітянських товариств.3 Багато з них виявляли інтерес до організації та проведення екскурсій. Вони виступали ініціаторами стабільності екскурсійного руху, прагнули ввести екскурсії в певні організаційні рамки. Інтерес до організації проведення екскурсій виявляло Харківське товариство грамотності. У 1915 р. при товаристві була утворена позашкільна комісія. За участі членів цієї комісії у Харкові був організований клуб працівників позашкільної освіти. Діяльність клубу полягала в проведенні екскурсій, організації бесід тощо.

Організовували екскурсії й інші культурно-освітні установи. Майже одночасно з "Просвітою" у Києві виникло товариство під назвою "Український клуб", який спеціалізувався на проведенні екскурсій, читанні лекцій, рефератів.

Під час Першої світової війни Катеринославська "Просвіта" проводила лекційну діяльність і влаштовувала екскурсії.

У квітні 1916 р. при Катеринославському науковому товаристві була влаштована українськими діячами "Комісія по вивченню місцевого краю", яка популяризувала історичні знання та влаштовувала екскурсії для селянських дітей.

У статутах багатьох громадських організацій передбачалося влаштування екскурсій. Серед них, наприклад, Київський батьківський гурток (1913 р.), "Клуб правильного мисливства "Припять" (1913 р.), Клуб службовців в Київському міському громадському управлінні (1913 р.), Клуб землевласників Київської губернії (1913 р.) товариство художників-киян (1914 р.), Київський громадський клуб (1914 р.), Київський клуб автомобілістів (1914 р), Київське естонське товариство взаємодопомоги (1914 р), Деміївське громадське зібрання м. Києва (1909 р.) тощо.

Навіть тяжкі обставини років Першої світової війни не могли перешкодити поступу екскурсійної справи. Керівники екскурсій дбали й про емоційний стан поранених воїнів, які перебували в той час у лазаретах та шпиталях. Так, у 1915-1916 рр. влаштовував паломництво та екскурсії для поранених воїнів Федорівський комітет у Києві. Воїни-екскурсанти під керівництвом фахівців, добре обізнаних із старовиною Києва, відвідували Софіївський собор, Десятинну та Андріївську церкви, Михайлівський монастир, інші старожитності Києва.

Таким чином, і громадські організації сприяли розвитку екскурсійної справи в

Україні.

Організовували екскурсії й науковці: природознавці, краєзнавці, історики, археологи, мистецтвознавці. Цей інтерес був продиктований прагненням науковців знайти більш цілеспрямовані та ефективні форми науково-просвітницької діяльності. Однією з форм популяризації наукових знань була екскурсійна справа.

Активно впроваджували екскурсії товариства дослідників природи в Києві, Одесі, Харкові. Організаторами геологічних екскурсій Київського товариства дослідників природи були відомі геологи й мінералоги К. М. Феофілактов, П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський.

За словами відомого мінералога П. Я. Армашевського, також невтомного учасника багатьох геологічних екскурсій, "дуже симпатичною рисою викладання К. М. Феофілактова були його геологічні екскурсії зі студентами то у Києві, то в Київській губернії, що відрізнялись завжди великим пожвавленням".

Ботанічні екскурсії здійснювали І. Шмальгаузен, В. І. Липський, граф В. В. Монтрезор та ін.; зоологічні екскурсії -В. М. Артоболевський, М. В. Шарлемань, В. К. Совинський та ін.

У 1916 р. в Києві вийшов у світ «Экскурсионный путеводитель по Києву и его окрестностям», що був розрахований для природничо-історичних екскурсій. Автор путівника - відомий природознавець М. Шарлемань.

Активно екскурсійну діяльність проводило й Кримське товариство природознавців та аматорів природи, що утворилось у 1910 р. З 1913 р. при товаристві почала діяти особлива екскурсійна комісія, до завдань якої входило влаштування загальноосвітніх та спеціалізованих (ботанічних, геологічних, етнографічних) екскурсій для всіх, хто цікавився природно-історичними особливостями Кримського півострова. Комісія організовувала відвідування екскурсантами печери Кизил-Коба, гори Чатир-Даг, Мангуп-Кале, околиць Сімферополя тощо. З 1910 до 1915 р. товариством було організовано 33 краєзнавчі екскурсії із загальною кількістю 852 екскурсанта.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком промисловості набувають значення технічні науки. 9 відділень імператорського Російського технічного товариства діяло в Україні. Одним з важливих напрямів роботи відділень цього товариства, в тому числі київського, була організація екскурсій як для членів

товариства, так і для слухачів курсів, учнів шкіл, створених зусиллями цих товариств. Отже, технічне товариство застосовувало екскурсії не тільки з науково-дослідницькою метою, а й перейшло до популяризації технічних знань засобом екскурсії.

Розвитку та популяризації гуманітарних наук в Україні в кінці XIX - на початку XX ст. сприяло Історичне товариство Нестора Літописця при Київському університеті. Члени цього товариства - відомі історики, археологи, мистецтвознавці: І. М. Каманін, М. П. Істомін, М. Ф. Біляшевський, Ф. А. Фотинський та ін. - здійснювали наукові екскурсії. Активно залучалося до екскурсійної справи Київське товариство з охорони пам'яток старовини та мистецтва, Одеське товариство історії та старожитностей, Київське та Одеське відділення Російського військово-історичного товариства. Таким чином, ці товариства відіграли помітну роль у розвитку екскурсійної справи. Вони організовували наукові екскурсії як з метою наукових досліджень, так і з метою популяризації наукових знань, поширення просвітництва серед населення, що сприяло в Цілому піднесенню культури в Україні.

Всебічне, планомірне етнографічне дослідження українських теренів, головним чином, західноукраїнських земель шляхом організації наукових екскурсій упродовж 1900-1905 рр. здійснювали відомі вчені, діячі культури В.Гнатюк, Ф. Вовк І. Франко.

Популяризаторська екскурсійна діяльність багатьох визначних природознавців, істориків, археологів здебільшого була пов'язана з демократичними переконаннями учених, їх намаганням піднести культурний рівень народу. Вони засобами екскурсій пропагували нові знання з різних аспектів природознавства, географії, історії, археології, етнографії, мистецтвознавства тощо.

Важливим є і той факт, що наукові товариства в своїх об'явах і повідомленнях про організацію наукових екскурсій пропонували їх не тільки членам товариств, але й членам їх сімей, гостям міста тощо.

Екскурсійна справа не припиняла своє існування і в буремні роки революцій і національно-визвольних змагань. Екскурсії стають важливим інструментом культурно-політичного життя.

Так, у циркулярі від 16 листопада 1917 р. за підписом генерального секретаря народної освіти, а з січня 1918 р. першого міністра освіти УНР Івана Стешенка були поставлені завдання перед директорами шкіл всіх відомств, підрозділами про національне виховання у школах, підкреслено необхідність організації екскурсій та

подорожей, де б учні на власні очі змогли побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини.

Українська інтелігенція дбала про піднесення національної свідомості й одним з найдієвіших засобів у цій справі було визнано так званий екскурсійний метод. З цією метою за часів УНР у березні-квітні 1918 р. був створений при Департаменті позашкільної освіти Міністерства народної освіти екскурсійний відділ, який очолила директор цього Департаменту Софія Федорівна Русова, член Центральної Ради, видатний український педагог і діяч культури. До складу відділу увійшли відомі освітяни: І. І. Крижанівський, М. С. Шугаєвський, П. П. Солуха, Є. Ю. Перфецький.

Працівники відділу вбачали головним засобом національного виховання українознавство, що буде здобуватися шляхом екскурсійним, шляхом безпосереднього ознайомлення з предметом нашого національного добра.

С. Русова залучала до екскурсійної роботи провідних вчених: природознавців, істориків, мистецтвознавців. Це Д. Дорошенко, В. К. Прокопович, К. В. Шероцький, Д. М. Щербаківський, В. М. Артоболевський, М. В. Шарлеман, П. А. Тутковський, О. В. Фомін та ін.

Екскурсійний відділ мав постійний контакт з місцевими організаціями екскурсійної справи, в тому числі з українським товариством "Просвіта".

Працівники відділу дбали й про підготовку екскурсійних кадрів. Влітку 1918р. у Глухові були відкриті курси для вчителів, до програми яких було введено обов'язкові екскурсійні та практичні заняття з природознавства. Для підготовки керівників історичних екскурсій по Україні в липні 1918 р. при Київському українському університеті було відкрито спеціальні курси, де викладали відомі фахівці-вчені: проф. Г. Павлуцький, В. Прокопович, В. Козловська, М. Ернст, М. Біляшівський, А. Грабар.

Екскурсійною справою в УНР займалися й профспілки, які ставили собі за мету сприяти культурному розвитку своїх членів.

У 1918 р. науковці і педагоги також залучались до розробки проблем екскурсознавства, розуміючи величезне виховне значення екскурсійної справи для виховання патріотизму людей, продовжували розвивати теоретичні дослідження.

Здобутки на ниві екскурсійної роботи, які спостерігалися на етапі 1890-1918 рр., показують, що вітчизняні науковці виступали не тільки як організатори практичного екскурсійного руху, але й намагались узагальнити всі надбання, що були досягнуті на

цій ниві. Це породило низку науково-дослідницьких праць з проблем екскурсійної справи: Тутковський П. Л. "Про шкільні екскурсії" (1893 Р), Сумцов М. Ф. "До питання про організацію місцевих освітніх учнівських екскурсій" (1897 р.), Акінфієв І. Я. "Учнівські екскурсії в Катеринославі" (1900 р.), Акінфієв І. Я. "Як влаштувати екскурсії з учнями" (1914 р.), Русова С. Ф. "Шкільні екскурсії і їх значення" (1911 р.), "Методика початкової географії" (1918 р.), під редакцією В. М. Артоболевського "Курси з підготовки керівників екскурсіями дітей в природу" (1915 р.), Артоболевський В. М. "Екскурсії в зоологічний музей університету", "Екскурсії в природу як фактор середньошкільного виховання і освіти" (1915-1916 рр.), Мірза-Авак'янц Н. Ю. "Екскурсії, їх роль і метод проведення" (1918 р.) та ін.

Отже, екскурсійна справа з кінця XVIII ст. до 1918 р. пройшла складний шлях від часу виникнення до свого становлення, розвитку певних організаційних форм, на повний голос заявивши про своє існування в колі інших напрямів суспільного руху. Екскурсійна справа була тісно пов'язана з розвитком культосвітнього суспільно-політичного руху цього непростого періоду вітчизняної історії, ускладненого революційними подіями, національними змаганнями тощо. У розвитку цього процесу були задіяні визначні постаті тогочасної науково-просвітницької еліти: П. А. Тутковський, М. Ф. Сумцов, І. Я. Акінфієв, В. М. Артоболевський, М. В. Шарлемань, О. А. Яната, К. М. Феофілактов, С. Ф. Русова, Н. Ю. Мірза-Авак'янц, М. О. Головкинський, М. В. Пахаревський, В. С. Габо, Л. П. Добровольський, Ф. Д. Вебер, А. С. Мойсеєв, В. Дмитрієв, В. І. Петр та ін.

З установленням радянської влади в Україні екскурсії не втрачають свого значення, а навпаки, наповнюються новим змістом. Екскурсії починають розглядатися як форма комуністичного виховання.

Четвертий етап (1919-1927 рр.) деякі дослідники історії туризму називають "золотим десятиріччям" розвитку екскурсознавства і краєзнавства, тому що в цей час "розгортався масовий науково-екскурсійний рух, що сприяло розвитку вітчизняних традицій екскурсійного обслуговування".

З 1921 р. почали проводитися конференції з проблем екскурсійної справи. Конференції мали загальнодержавний характер. У 1920-х рр. в Москві і Петрограді працювали два екскурсійних інститути, що займалися проблемами екскурсознавства.

Проведення екскурсій стало частиною державної політики в темі ідеологічного

виховання мас.

у 1919-1922 рр. екскурсійною справою опікувався екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР, а з створенням у 1922 р. Головполітосвіти НКО УСРР - ця установа, розширюються масштаби екскурсійної роботи. Екскурсії набувають масового характеру. Підвищується роль екскурсій у системі шкільного викладання і культосвітньої роботи з населенням.

Екскурсії широко застосовувались у навчальному процесі нової трудової школи і позашкільній освіті. Система позашкільної освіти за радянської доби була одним із дієвих засобів "пролетарської освіти та комуністичного виховання народу". Вона давала освіту дорослим через мережу позашкільних установ (пункти ліпнепу, курси, народні університети тощо). Поряд з іншими методами навчання в системі позашкільної освіти дорослих провідне місце зайняв екскурсійний метод як найбільш доступний і зрозумілий. Так, відомий український педагог, діяч освіти та культури Степан Сірополко вважав однією з основних форм роботи позашкільної освіти екскурсії. Про це він писав у своїх працях "Музеї рідного краю" (1924), "Екскурсії" (1925).

В екскурсіях вирішувалися відповідні радянській добі питання і завдання, головним з яких було виховання народних мас у комуністичному дусі. І якщо на початку 1920-х рр. тематика екскурсій відповідала національно-культурному відродженню країни, то з середини 1920-х рр. відбувається перехід від історико-краєзнавчих до історико-революційних тем. За рекомендацією Головполітосвіти починають розроблятися "науково-революційна та виробнича" тематика екскурсій з метою підвищення ідейного змісту всіх заходів у сфері туризму та екскурсій.

Розробка історико-революційної тематики проводилася згідно з ленінським декретом 1918 р. про монументальну пропаганду, уточнювались також і списки підприємств, де можна було переконатися про переваги соціалістичних методів господарювання.

І хоча основна увага приділялася ідеологічним екскурсіям разом з тим зберігалися екскурсії історичної, природничої, іншої тематики.

Туристично-екскурсійна робота стала одним з найбільш пріоритетних напрямів діяльності регіональних органів освіти. Так, Одеський губвно розробив систему туристично-екскурсійних маршрутів по південному регіону України. Однією з

найбільш масових стала екскурсія до м. Каховки, у ході якої висвітлювалися тогочасні результати археологічних досліджень, експонувалися унікальні природні ландшафти тощо. Високою інформативністю відзначалися також екскурсії до м. Херсона, під час яких розкривалися маловідомі сторінки суднобудування, становлення та розвитку Чорноморського порту.

Запорізькі екскурсійні організації розробили спеціальні програми, пов'язані з історією українського козацтва, що передбачали відвідування о. Хортиці, інших місць героїчної історії українського народу. Одночасно з цим програма екскурсій передбачала ознайомлення туристів з новобудовами перших п'ятирічок, передусім Дніпровської гідроелектростанції, що, в силу тогочасних ідеологічних міркувань, мали демонструвати зростаючу міць соціалістичної держави.1 Загальне піднесення екскурсійної роботи у 1920-30-х рр. позитивно вплинуло на стан українського музейництва, а також пам'яткоохоронної справи. Окрполітосвіти зобов'язували відповідні організації вжити необхідних заходів щодо поліпшення стану екскурсійних об'єктів: історико-культурних пам'яток, історичних та природничих музеїв тощо. Велику роль в організації та проведенні екскурсійної роботи відігравали музейники: Ф. Ернст, С. Таранушенко, Л. Риженко, В. Кравченко, П. Ковалевський, І. Коваленко, С. Дложевський, В. Зуммер та ін. Відомий археолог Гнат Якович Стелецький, який і в попередні роки активно проводив екскурсії по своїх розкопках поблизу Лубен, у 1920-х рр. також залучався до екскурсійної роботи. Вчитель В. О. Наддагин у 1923 р. приводив до нього своїх учнів на екскурсію. У спогадах про Г. Стелецького В. Наддагин згадував: "Стелецький показував екскурсантам місце, де була фортеця Яреми Вишневецького. Дійшли до Мгаря, зайшли в монастир...". Із спогадів Л. Г. Григор'євої відомо, що "П Я. Стелецький оганізував для студентів педкурсів у Лубнах екскурсію на могилу Т.Г. Шевченка в Канів. Пішохідну в основному....".

Науковці-краєзнавці мм. Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Херсону, інших адміністративних і культурних центрів України наполегливо працювали над створенням спеціальної літератури: путівників, нарисів з історії тощо. Відомий путівник початку 1930-х рр. по Києву, укладений українським вченим Ф. Ернстом, став у нагоді екскурсійним працівникам. Окрім позитивних здобутків у розгортанні екскурсійної справи в Україні у зазначений період були й певні недоліки. Це надмірна заідеологізованість, схематизм екскурсійних заходів. Через ідеологічні міркування

спостерігалося певне ігнорування в екскурсійній роботі культових пам'яток, що стали свідками багатьох важливих подій історії українського народу. Класовий підхід в оцінці подій і явищ став на заваді популяризації цілого ряду історичних осіб, діяльність яких була безпосередньо пов'язана з Україною.

Так, Київським лекційно-екскурсійним бюро політосвіти (вул. Воровського, 22) пропонувалася міська екскурсія "Історичний огляд міста" для службовців, освітян, учнів трудшкіл. Завданням цієї екскурсії було розглянути старі пам'ятки Києва з боку художнього та історико-побутового, виявити характерні риси культури та суспільної ідеології України давніх часів. Для робітників, робітничої молоді, комсомольців пропонувалась екскурсія по місту під назвою "Київ на Жовтневому шляху". У цій екскурсії, насамперед, передбачалося оглянути місця Києва (вул. Січневого повстання, Арсенала, Революції тощо), де відбувалися найважливіші події часів революційного руху та "простежити головні моменти боротьби за радянську владу київського пролетаріату в 1917-1920 рр. на території міста".

Місця, пов'язані з підпільною революційною діяльністю, в'язниці, могили борців тощо стають основними екскурсійними об'єктами історико-революційних екскурсій. У цьому плані характерна екскурсія "По слідах першої революції в Катеринославі" і багато інших. Це свідчить про зростання ідеологізації екскурсійної справи по мірі зміцнення сталінського режиму.

З 1924 р. активно починає розвиватися й ленінська тематика екскурсій. З'являються перші екскурсії про життя і діяльність вождя революції та його соратників. Зі спорудженням пам'ятників і створенням музеїв В. І. Леніна тематика зазначених екскурсій ще більш розширюється.

Удосконалюючи свою роботу, екскурсійні організації постійно розширювали тематику екскурсій. З появою літературних музеїв набуває розвитку літературна тематика екскурсій.

У 1920-30-х рр. у практиці екскурсійної роботи починають застосовуватися цикли екскурсій з метою більш поглибленого вивчення тієї чи іншої галузі. Набувають розвитку циклові екскурсії по сільському господарству, біології тощо. Застосовуються й цикли екскурсій історико-революційного змісту. Цикл складався з кількох екскурсій, що були об'єднані єдиною темою і включали міські і музейні екскурсії, розраховані на визначені групи екскурсантів.

Екскурсію у 1920-30-х рр. уявляли як особливий метод ознайомлення з визначними об'єктами з метою отримання знань та політичного виховання, як зміст туристичної подорожі та як самостійне ціле, що проводилося під наглядом фахівця (екскурсовода). У 1920-і рр. екскурсійні маршрути створювалися у трьох напрямах: виробничі, сільськогосподарські та краєзнавчі. Формування екскурсійної справи відбувалося разом з розвитком краєзнавства, з виникнення у 1923-25 рр. екскурсбюро у ряді міст.

Перед екскурсійними організаціями постали завдання охопити екскурсіями робітників селянської верстви населення. Особлива увага приділялась учнівським групам екскурсантів. Почесним завданням було охопити екскурсіями червоноармійців, увага приділялась екскурсійному обслуговуванню робітників, робітничої молоді, призовників, селян тощо.

Разом з тим класовий підхід до екскурсійної справи відривав значну частину населення, особливо інтелігенцію, від цього процесу.

У цей період починає створюватися радянська екскурсійна школа, набуває розвитку екскурсійна методика.

Приділяється увага питанням підготовки та підвищення кваліфікації екскурсійних кадрів. Курси підготовки екскурсоводів працювали у 1919 р. і в наступних роках. А у 1929 р. заходами УМПЕТу був організований і проведений у Харкові перший семінар підвищення кваліфікації екскурсоводів та груповодів. Активну роль у цьому семінарі взяли О. Ф. Левицький, Н. Ю. Мірза-Авак'янц.

Важливим етапом у розвитку екскурсійної справи в Україні радянської доби став кінець 1920-х - початок 1930-х рр., коли Укладались основи державного управління туристично-екскурсійною галуззю.

5. 5, 6, 7, 8, 9-й періоди екскурсійної справи в Україні

П'ятий етап (1928-1941 рр.). Цей період пов'язаний з утворенням перших радянських туристичних організацій: УМПЕТ (1928-1930 рр.), ВАТ „Інтурист" (1929 р), Укртуре (1930-1935 рр.), центральна дитяча екскурсійно-туристська станція (1930 р.), ТЕУ ВЦРПС (1936-1941 рр.), у Криму - Екскурсійне бюро при Головполітосвіті та Екскурсійне бюро при музейному відділі Головнауки НКО РСФРР (перша половина 1920-х рр.), Об'єднане екскурсійне бюро НКО РСФРР (1926-1928 рр.), „Радтур" (1928-1930 рр.), Кримське обласне товариство пролетарського туризму (1930-і рр.), Російське товариство по вивченню Криму тощо, які приділяли увагу й екскурсійній справі. Екскурсії з іноземними робітничими делегаціями проводили УМПЕТ, ВАТ „Інтурист". Ширше використовуються різні види громадського транспорту для проведення масових екскурсій. Набувають розвитку екскурсії-масовки. Удосконалюються питання методики організації екскурсійної справи.

Так, один з активістів Укртуре В. С. Клігман наголошував на необхідності укладання договорів на екскурсійне обслуговування між екскурсійними організаціями та підприємствами, установами, школами тощо. "Договори дають змогу екскурсійній організації мати під собою тверду виробничу та фінансову базу," - вважав він.

У західноукраїнських землях у 20-30-х рр. XX ст. спостерігалась дещо інша ситуація, пов'язана з перебуванням їх у складі інших держав.

Екскурсійний рух не припиняв свого розвитку, але тут йому відводилася роль збудника національної свідомості, роль вихователя мас у любові до свого краю, вивчення рідної місцевості, ініціаторами екскурсійного руху тут виступали українські ліцеї та школи. Серед них: Коломийська Українська державна гімназія, Коломийська державна гімназія ім. Казимира Ягеллончика, Станіславська приватна жіноча українська гімназія Українського педагогічного товариства (м. Станіслав), Кременецький педагогічний ліцей Волинського шкільного округу і ремісничa школа при ньому, Теребовлянська державна гімназія, інші.

У західноукраїнських землях інтерес до екскурсійної справи виявили туристично-краєзнавчі товариства "Чорногора", "Плай", Подільське туристично-краєзнавче товариство, спортивно-пожежні товариства "Луг", "Січ".

У 1921 р. у Львові почав діяти "Кружок любителів Львова", засновником якого був відомий історик І. Крип'якевич. Спочатку його члени організовували екскурсії, або так звані проходи по Львову, згодом маршрути екскурсій пройшли через околиці Львова. У 1932 р. побачив світ путівник І. Крип'якевича "Історичні проходи по Львову". Сам І. Крип'якевич неодноразово виконував обов'язки екскурсовода, гіда.

З утворенням товариства "Плай" у 1924 р., одним з засновників якого був І.Крип'якевич, 24 листопада 1924 р. починає діяти й екскурсійна комісія при товаристві. На першому засіданні комісії були розглянуті плани організації прогулянок Львовом та його околицями.

Велика увага приділялась екскурсіям й у спортивно-пожежному товаристві "Луг". Часопис "Вісті з Лугу" у 1926 р. рекомендував кожному своєму осередку:" В погідну неділю або свято вибиратись з цілим Луговим товариством на прогулянку до лісу, або до історично-пам'яткових місцевостях".

Інтерес до екскурсій виявляла й дитячо-юнацька організація скаутського напряму "Пласт". Один з активістів пластового руху Л. Бачинський наголошував на тому, що завдяки екскурсіям можна краще пізнати природу рідного краю, "відсутність природничих екскурсій просто не дасть змоги правильно дивитися на природу".

Інтерес до екскурсій виявляло й туристично-краєзнавче товариство в Чорткові на Тернопільщині. Екскурсійною секцією цього товариства, яку очолив Йосиф Опацький, у 1933 р. було здійснено 5 власних екскурсій з загальною кількістю 135 учасників.

Приділяється увага й підготовці кадрів екскурсоводів. Так, у 1936 р. вперше в Історії Луцька були організовані курси екурсоводів по місту. Протягом двох тижнів слухачі (здебільшого молодь старшого шкільного віку) слухали лекції з історії міста, для них проводились пішохідні екскурсії по Луцьку. Керівником курсів був голова Луцького відділення краєзнавчого товариства Тадеуш Гумінський, викладачами - головний хранитель Волинського музею Ян Фітцке, відомий архівіст і організатор бібліотеки Юліан Неч, мистецтвознавець Збігнев Ревський.

Отже, становлення екскурсійної справи йшло різними шляхами в західноукраїнських землях і в радянській частині України. Наприкінці 1920-х рр. у радянській Україні система туристично-екскурсійних закладів почала працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва.

Події Другої світової війни на певний час загальмували розвиток туризму та екскурсій. Тільки після завершення війни туристично-екскурсійні установи починають відновлювати свою діяльність.

Починається **шостий етап** (1946-1968 рр.), для якого характерні відбудова екскурсійних установ, зростання їхньої матеріально-технічної бази, розширення мережі екскурсійних об'єктів (будівництво нових міст, реконструкція історичних міст, відбудова міст після Другої світової війни, будівництво житлових, громадських і промислових споруд, створення меморіальних комплексів, пам'ятників революційної, бойової слави тощо).

Спостерігається пожвавлення шкільного екскурсійного руху, який набув масового характеру. Шкільні екскурсії вирушають до фабрик, заводів, шахт, новобудов Запоріжжя, Сталіна, Ворошиловграда, Харкова. У 1948 р. в екскурсіях, походах і подорожах по вивченню рідного краю взяли участь 1146500 піонерів і школярів республіки.

Значно розширилась тематика екскурсій, спрямована на комуністичне виховання молоді, насамперед, ленінська тематика перемога у Великій Вітчизняній війні, відбудова народного господарства, здобутки комуністичного будівництва.

Так, в екскурсійній програмі значне місце займала в цей час ленінська тематика. Відвідування філіалу музею Леніна в Києві вважалося одним з найважливіших екскурсійних заходів у повоєнний час.

Обов'язковим було включення до програми перебування інтуристів у містах Києві і Львові філіалів музею Леніна. В ювілейному 1970 р. філіал музею Леніна в Києві був включений як важливий екскурсійний об'єкт до маршруту основної екскурсії по місту „Київ - столиця УРСР".

Важливе місце починає займати воєнно-історична тематика. Основою воєнно-історичних екскурсій стали пам'ятники бойової слави, пам'ятні місця, меморіальні комплекси, присвячені героїзму радянських воїнів, партизан, всього радянського народу у дні Великої Вітчизняної війни. У їх числі пам'ятник Слави на Сапун-горі, споруджений у 1944 р. як символ мужності учасників штурму Сапун-гори і визволення Севастополя від фашистських загарбників; меморіальні комплекси: "Міус-фронт" (м. Красний Луч Луганської обл.), "Молода гвардія" (м.Краснодон Луганської обл.), "Спадщанський ліс" (м. Путивль Сумської обл.) тощо. Також пам'ятники:

генералу армії Миколі Ватутіну – у м. Києві, розвіднику Миколі Кузнєцову у містах Рівному і Львові, командиру партизанського з'єднання Сидору Ковпаку в м. Путивлі тощо.

Меморіальні комплекси, пам'ятники загиблим воїнам стали головними екскурсійними об'єктами воєнно-історичних міських та позаміських екскурсій. У багатьох містах України створюються екскурсії під назвою "Ніхто не забутий, ніщо не забуто", "Шляхами вогненних років", "їхніми іменами названі вулиці", "їхні імена безсмертні", "Партизанськими стежками" тощо. Зокрема, однією з перших екскурсій цього напряму стала екскурсія "Одеса - місто-герой". У Дніпропетровську створюється екскурсія "Пам'ятники Великої Вітчизняної війни у Дніпропетровську" тощо.

1950-ті рр. ознаменувались посиленням ідеологізації екскурсійної справи. Екскурсійні організації розширювали тематику своїх екскурсій, вводили нові об'єкти показу, в тому числі місць, пов’язаних з життям і подвигами героїчних персонажів радянської літератури. В екскурсіях на літературні теми широко висвітлювалися твори О. Фадеєва, І. Еренбурга, Б. Полевого та багатьох інших.

Відповідно змінювався зміст музейних екскурсій. Експозиції музеїв і картинних галерей поповнювались новими полотнами воєнно-історичного змісту (О. Хмельницький "В ім'я життя", В Пузирков "Чорноморці", В. Костецький "Повернення", д Пламенецький "Незабутнє", В. Рижих "Реліквії Бреста", д. Сафаргалін "Медсестра", Т. Яблонська "Безіменні висоти", В. Задорожний "Мати" та ін.).

Значного поширення набула історико-революційна тематика.

50-річчя першої російської революції 1905-1907 рр. екскурсійні установи відмітили створенням екскурсій, присвячених цим подіям. Так, в Одесі підготували екскурсію "Моряки-чорноморці в революції 1905-1907 рр.", у Києві - "Київ в революції 1905-1907 рр.", в Севастополі - "Шмідт - герой повстання 1905р. у Севастополі".

У 1957 р. у зв'язку з 40-річчям жовтневої революції 1917 р. екскурсійні установи розробили і активно впроваджували нові екскурсійні маршрути історико-революційного змісту. Активно проводилися екскурсії у Дніпропетровську, Харкові, Києві, інших містах України. Це "Революція 1905 р. в Катеринославі", "1917 р. і громадянська війна в Катеринославі", "Бабушкін в Катеринославі", "Дніпропетровськ - місто трьох революцій", "Пролетаріат Харкова в боротьбі за перемогу Великої

Жовтневої революції", "Київ у трьох революціях", "По історико-революційних місцях Херсона", "Шляхами ленінської "Іскри", "Романтики революції" тощо.

Для учнівських і молодіжних груп широко пропонувалася комсомольська тематика: "Бойовий шлях одеського комсомолу", "Героїчний подвиг харківського комсомолу", "Трипільський похід київських комсомольців" тощо.

Зверталась увага й на проведення екскурсій наступного тематичного спрямування: літературного, архітектурного, мистецтвознавчого. Це такі екскурсії як "Літературний Київ", Літературна Одеса", "Шевченко у Києві", "Леся Українка в Києві", О. М. Горький у Києві", "Архітектурний вигляд Києва", "Мости Києва", "Архітектурні пам'ятники Печерська", "Архітектурні обриси Києва", "Скульптурні монументи Києва" тощо.

Зросла кількість екскурсій і на виробництво. Екскурсантів знайомили з технологічними процесами виробництва і новими досягненнями раціоналізаторів та винахідників. Такі екскурсії сприяли обміну досвідом роботи фахівців споріднених підприємств.

Активно впроваджувались екскурсії на виробництво серед учнівської молоді. Так, Одеською облдетс у 1961 р. було організовано 732 виробничі екскурсії з охопленням 21418 учнів, з них 4448 учнів сільських шкіл, які приїжджали до Одеси з метою відвідування і ознайомлення з підприємствами міста.

У Харківській області у 1960 р. було проведено 1586 виробничих екскурсій, в яких взяли участь 39650 учнів.

Найбільш ефективною формою проведення виробничих екскурсій у Чернівецькій області стали тематичні екскурсії на виробництва з наступним оформленням стендів та альбомів з питань технології окремих виробничих процесів, пов'язаних з курсом фізики, хімії, географії тощо.

Після Другої світової війни у західних областях України на екскурсійну справу посилився ідеологічний тиск. Подекуди екскурсоводам інкримінувались серйозні ідеологічні спотворення націоналістичного характеру в екскурсіях, що ними проводилися. Від екскурсоводів Львівщини, інших західноукраїнських земель вимагалося проводити екскурсії без будь-якого прояву націоналізму. Одним із проявів націоналізму вважався "відхід від насущних передових питань сучасності в далеке минуле, ідеалізація старовини, умовкнення про віковічну непримиренну класову

боротьбу експлуатуємих з експлуататорами" тощо.

У повоєнний період екскурсійною справою опікувались ТЕУ ВЦРПС (з 1962 р. Республіканська рада з туризму), ВАТ "Інтурист", "Супутник" ЦК ЛКСМУ, Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція (РДЕТС), товариство "Знання", Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

У 1960-х рр. в системі профспілкового туризму набувають розвитку туристичні подорожі з використанням різних транспортних засобів. Вони мали визначену екскурсійну програму, що пропонувалась туристам у місцях перебування за маршрутом подорожі. Розширення екскурсійного обслуговування було також обумовлено скороченням робочого тижня, зростанням вільного часу, який можна було використати на змістовний відпочинок.

Екскурсійна справа, що розвивалася у цей час, насамперед, висвітлювала в екскурсіях "досягнення" радянської держави, успіхи галузі культури, народної освіти, науки. Громадсько-політичні події, що відбувалися в цей час у країні, знаходили своє втілення у нових екскурсіях. Величезне значення в розширенні тематики екскурсії відіграли створені у 1965 р. згідно з постановою Президії ЦРТЕ бюро подорожей та екскурсій. Саме вони стали основою для активного розвитку профспілкової екскурсійної справи.

З 1963 р. подорожі та екскурсії для молоді та учнів по СРСР, в тому числі й в Україні, починає організовувати БММТ "Супутник" ЦК ВЛКСМ. До екскурсій включався показ історико-революційних пам'ятників і меморіалів, дошок пошани передовиків п'ятирічок і переможців соціалістичного змагання, показувалися "здобутки" радянської влади, внесок комсомольців та молоді у виконання завдань п'ятирічок тощо. Екскурсійний матеріал доповнювався політичним змістом, включивши розповідь і показ первістків вітчизняного машинобудування, заводів, ударних комсомольських будов, вищих навчальних закладів, науково-дослідних та проектних установ, організацій охорони здоров'я, культури тощо. Програми перебування в усіх містах туристичного маршруту передбачали відвідування музею Леніна, революції або Великої Вітчизняної війни. В екскурсійних програмах для вітчизняної молоді переважали історико-революційна, воєнно-патріотична, ленінська і комсомольська тематика.

У Києві для молодіжних груп інтуристів організовувалися спеціальні екскурсії на

ударні комсомольські об'єкти - Київську комсомольську ГЕС, Канівську комсомольську ГЕС, міський палац піонерів; по місцях, пов'язаних з ім'ям Миколи Островського і Олександра Бойченка. Інтуристи відвідували промислові підприємства, що носили ім'я комсомолу та В. І. Леніна - четверту взуттєву фабрику, завод "Ленінська кузня", бували в музеях цих підприємств.

Окрім музеїв міста екскурсантам пропонувалось оглянути Київський метрополітен, планетарій, зоопарк, український національний ресторан "Вітряк", влітку - здійснити екскурсію-прогулянку по Дніпру.

Розглядаючи інтуризм насамперед як „політичну роботу, непримиренну боротьбу з ідеологічним ворогом" перед управлінням з іноземного туризму при РМ УРСР та його структурними підрозділами в областях ставились завдання по вихованню гідів-перекладачів „у дусі високої політичної пильності, непримиренності до ідеології антикомунізму, правого і „лівого" ревізіонізму, націоналізму і шовінізму". Тому екскурсійна діяльність у системі „Інтурист" здійснювалась у формі інформаційно-пропагандистської роботи гідів-перекладачів з іноземними туристами. Головна увага в екскурсіях по місту приділялась темам, які „переконливо показують перевагу соціалістичної економіки і системи господарювання, найбільш повно розкривають досягнення трудящих за роки радянської влади".

На допомогу гідам-перекладачам при проведенні екскурсій створювались методичні посібники, розроблялись методичні поради та рекомендації. Значну допомогу методактиву структурних підрозділів „Інтуристу" надавала створена у 1979 р. республіканська школа методиста.

Та все ж за часів тоталітарного режиму існувало обмеження на тематику, а об'єкти показу інтуристам ретельно добирались адміністрацією відділень та затверджувались обкомами партії, списки об'єктів показу переглядались щорічно і відбиралися лише ті, що мали "пристойний вигляд".

Надмірне включення до екскурсій матеріалів партійно-політичного змісту не сприймалося схвально іноземними туристами, деякі з них прямо відмічали той факт, що „екскурсії ваших гідів - це передовиці газет".

Але в той же час інтуристи відмічали високий професійний рівень українських гідів-перекладачів, їхні вміння показати і розповісти про своє рідне місто, його історію

та сучасність.

Серед гідів-перекладачів дійсно було багато професійно підготовлених кадрів. Це Л. І. Білокопитова (Кримське відділення „Інтурист"), Д. І. Бойченко (Одеське відділення), Л. Д. Туригіна (Львівське відділення) та ін.

Серед київських гідів-перекладачів: Вороніна, Оленевич, Яковлєва, Бірюкова, Волошина, Водний, Ралєв, Форнвальд, Сальміна, Вахнова, Головко, Грищенко, Поляков, Дубровськата ін.

Досвід роботи гідів-перекладачів постійно узагальнювався.

У 1967 р. у зв'язку із збільшенням прийому інтуристів у відділеннях мм. Києва та Одеси було переглянуто структуру й створені відділи гідів-перекладачів, а в Київському відділенні «інтурист» крім того введено додаткову посаду заступника керуючого відділенням - начальника відділу гідів-перекладачів. Багато років начальником відділу гідів-перекладачів працював досвідчений фахівець Ю. А. Плюйко.

З 1960 р. розпочала свою діяльність у системі „Інтурист" як гід-перекладач, пізніше заступник начальника відділу інформації та реклами Управління з іноземного туризму при РМ УРСР, заслужений працівник культури УРСР Ірина Григорівна Царик.

У 1969 р. у 18 відділеннях і агентствах „Інтуриста" працювали 512 гідів-перекладачів.

До екскурсійної справи активно залучились й науково-громадські організації.

У середині 1950-х рр. розпочинають екскурсійну роботу міські організації Всесоюзного товариства "Знання". Так, Київська міська організація цього товариства розпочала екскурсійну роботу з 1956 р. Силами 10 лекторів-екскурсоводів товариства у 1957 р. проводилися екскурсії по 10 темах різного спрямування. У цей рік вирішено було передати екскурсійну роботу в Києві до системи товариства "Знання".

У 1960-х рр. екскурсійний відділ товариства "Знання" в Києві очолювала досвідчений фахівець екскурсійної справи В. О. Погребецька, а головою методичної ради був заступник директора історичного музею Б. Г. Семенов, з 1965 р. - перший директор Київського бюро подорожей та екскурсій.

Наприкінці 1960-х рр. з метою більш кваліфікованого керівництва екскурсійною справою в Київському міському відділенні товариства була створена науково-

методична історико-краєзнавча Рада, головою якої став В. О. Коцюба.

Станом на 1968 р. тут працювали близько 180 лекторів-екскурсоводів, які проводили екскурсії з 80 тем.

На допомогу екскурсоводам видавалися методичні матеріали, каталоги екскурсійних маршрутів по місту. Проводилися навчання лекторів-екскурсоводів, семінари, тематичні конференції тощо.

Справжніми майстрами своєї справи були лектори-екскурсоводи: Г. Г. Софронова, Л. Т. Ліннікова, В. І. Чередниченко Б. М. Скородинська, В. І. Дригалкін, С. А. Сирота, Л. М. Вілинська М. І. Сеткіна, В. 3. Пузирьова, Т. М. Уманська, В. М. Щерба, С. І. Зайцева, М. П. Ковчин.

У 1964 р. екскурсійні організації Криму були передані товариству „Знання". У цей період створюються популярні екскурсії; „Севастополь - місто герой", тролейбусна екскурсія з Сімферополя до Ялти „Дорогою до моря", „Перекоп - земля героїв", „По партизанських стежках", „Феодосія - місто 25 століть" і багато інших екскурсійних маршрутів.

З середини 1960-х рр. екскурсійною діяльністю почало займатися також й Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, його структурні підрозділи, в тому числі й у Києві, які тісно співпрацювали з бюро подорожей та екскурсій.

Широко проводилися екскурсії до музеїв історії районів міста. У 1972 р. було проведено 350 екскурсій у музей історії Шевченківського району, 778 екскурсій - у музей трудової та революційної слави заводу „Арсенал"; у 1973 р. відбулося 234 екскурсії у музей історії Дарницького району.

Товариства охорони пам'яток та „Знання" активно співпрацювали з туристично-екскурсійними організаціями різних структур.

Активна екскурсійна робота проводилася й Республіканською дитячою екскурсійно-туристською станцією та її підрозділами в областях. Розроблялись та поширювались спеціальні екскурсійні програми, розраховані на дітей, у тому числі й сільських шкіл.

Приділялась увага й методиці проведення екскурсій для дітей. У середині 1950-х рр. виходять такі праці як "Про методику проведення краєзнавчих екскурсій" О. М. Драголі, "Екскурсії з фізики" П. К. Черняка, "Виробничі екскурсії з географії І. Є.

Матрусова та ін.

Працівники РДЕТС регулярно проводили екскурсії по Києву. За 5 років з 1956 до 1960 р. силами працівників республіканської станції було проведено 715 екскурсій по місту. Серед учнівської молоді активно впроваджувались екскурсії на виробництво.

У той же час інтерес у школярів викликали й тематичні екскурсії по рідному краю: екскурсії по місцях життя і діяльності % Шевченка, Л. Українки, І. Франка тощо.

Отже, у післявоєнний період в екскурсійному процесі були задіяні державно-громадські структури, всі вони прагнули однієї мети - виховання населення в комуністичному дусі. Відповідно розвивалися і цілі екскурсійної справи, що відбилося на тематиці екскурсій.

В результаті величезної політико-виховної роботи, яка набула державного значення, активізується екскурсійний рух.

Поряд з громадсько-політичною тематикою проводились все-таки екскурсії з історичної, архітектурної, літературної, природничої тематики. Це до певної міри задовольняло пізнавальні інтереси населення.

Сьомий етап (1969-1986 рр.) - це період посилення екскурсійної роботи, що було викликано умовами суспільно-політичного життя України, в якому відбуваються серйозні зміни. У 60-х рр. XX ст. з'являється інакодумство, похитнулась ідейна монолітність, якої протягом останніх років так домагалися державно-політичні структури. Зміцнюються зв'язки Радянського Союзу, в тому числі й України, з Заходом. Послаблюється ізоляція Радянського Союзу і України в світі. Радянська молодь, яка виїжджала за кордон, знайомилася з життям людей інших країн, спілкувалася з молоддю; інші групи радянських туристів, перебуваючи закордоном, бачили різницю у рівнях життя різних країн. У цих умовах нагальною потребою державного керівництва стало посилення ідеологічної роботи з населенням з метою збереження комуністичної ідеології. Екскурсія як і раніше була одним із пріоритетних заходів у цій роботі.

Для посилення екскурсійної роботи у 1969 р. приймається постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС "Про заходи по подальшому розвитку туризму та екскурсій у країні".

Згідно з цією постановою, іншими директивними документами в системі

профспілкового туризму утворюються ради з туризму та екскурсій, а в Центральній раді з туризму та екскурсій на початку 1970-х рр. був створений спеціальний структурний підрозділ - Головне екскурсійне управління, на нього й було покладено керівництво всією екскурсійною роботою в країні.

Близько 15 років Головне екскурсійне управління ЦРТЕ очолював Борис Васильович Ємельянов, який брав активну участь у розробці теорії і методики екскурсійної справи, підготовці навчальних посібників та методичних рекомендацій для екскурсійних працівників.

З реорганізацією Української республіканської ради з туризму на раду з туризму та екскурсій посилюються вимоги до здійснення екскурсійної діяльності. До справи залучаються найкращі фахівці: Є. Я. Архипець, В. І. Харчиладзе, Л. Г. Нечипорчукта ін.

Першою, хто з 1969 р. почала професійно займатися екскурсійною справою у республіканській раді з туризму та екскурсій, була одна з найсильніших методистів-екскурсоводів у республіці Олена Аполлонівна Костенко.

З лютого 1982 р. в УРРТЕ був створений окремий екскурсійний відділ, який очолила досвідчений і визнаний фахівець екскурсійної справи Ірина Миронівна Чагайда.

У липні 1971 р., приділяючи увагу розвитку екскурсійної справи, Президія ВЦРПС прийняла постанову „Про заходи по подальшому поліпшенню екскурсійної роботи", якою передбачалось, насамперед, „підвищення ідейно-політичного напряму" і пізнавальної цінності екскурсій, поліпшенню методичної роботи екскурсоводів і підготовки екскурсійних працівників.

Держава не шкодувала коштів на проведення ідеологічної роботи, у тому числі й у сфері туристично-екскурсійної діяльності.

Комітетам профспілок було дозволено оплачувати екскурсії та подорожі на маршрутах вихідного дня, що організовувались туристично-екскурсійними закладами профспілок з бюджету, передбаченого на культурно-виховну роботу і роботу з дітьми, збираючи при цьому з членів профспілки і членів їхніх сімей 30% вартості міських та позаміських екскурсій та подорожей за місцевими маршрутами.

Цією постановою було визначено також один з напрямів у підготовці кадрів екскурсоводів - створення екскурсійних відділень факультетів громадських професій

педагогічних інститутів, на яких майбутні вчителі здобували другу (громадську) професію екскурсовода. Виконуючи цю постанову, Центральна рада з туризму та екскурсій спільно з Міністерством освіти СРСР розробили у 1971 р. приблизний навчальний план і програму курсу «Основи екскурсознавства» для факультетів громадських професій педінститутів.

Основою для відкриття курсів з підготовки екскурсоводів при бюро подорожей та екскурсій стала постанова Секретаріату ВЦРПС від 26 квітня 1976р. „Про курси перепідготовки і підготовки екскурсоводів системи ЦРТЕ". Зростання кількості курсів, а їх у 1979 р. в системі профспілкового туризму України налічувалось 40, дало змогу збільшити чисельність працюючих екскурсоводів з 2815 у 1970 р. до 5 тис. на початку 1980-х рр.

З середини 1970-х рр. започатковуються елементи вищої туристичної освіти на базі географічних факультетів ряду університетів СРСР, у тому числі Сімферопольського і Київського, розпочато підготовку фахівців за спеціальністю „Краєзнавство, методика і організація туристично-екскурсійної справи". Щорічно з зазначених вищих навчальних закладів випускалося 30-40 спеціалістів.

Так, у 1977 р. при географічному факультеті КДУ було відкрито спеціалізацію з підготовки фахівців галузі, почав викладатися спецкурс „Основи екскурсознавства". Чотири роки цей спецкурс викладала І. М. Чагайда.

Зміст екскурсійної роботи, організаційні форми структури екскурсійних установ та посадові обов'язки основних категорій їхніх працівників визначили ряд документів, що були розроблені і затверджені ЦРТЕ у 1971 р.

Це „Положення про екскурсійне бюро, бюро подорожей та екскурсій ради з туризму та екскурсіях", „Положення про екскурсовода туристично-екскурсійних установ", „Положення про методичну раду екскурсійного бюро, бюро подорожей та екскурсій системи ЦРТЕ", „Про порядок тарифікації екскурсоводів системи ЦРТЕ", „Положення про організатора туристично-екскурсійних установ".

Організаційні заходи, що проводилися в сфері екскурсійної діяльності, сприяли зростанню обсягів екскурсійного обслуговування.

Якщо у 1970 р. на екскурсіях в Україні побували 6,2 млн. екскурсантів, то у 1980 р. - 36,0 млн. екскурсантів, а у 1985 р. - 43,5 млн. екскурсантів. Зростає і кількість екскурсійних організацій з 44 у 1970 р. до 144 у 1985 р.

Вимога постійного зростання планових показників екскурсійного обслуговування часто відволікала від копіткої методичної роботи, що була спрямована на забезпечення якості екскурсійних послуг, удосконалення професійної майстерності екскурсоводів тощо.

До того ж як і будь-яка інша сфера гуманітарної діяльності тих часів екскурсійна справа зазнавала значних ідеологічних утисків і це, безперечно, позначалося на змісті роботи екскурсійних організацій, зокрема екскурсоводів, методистів, організаторів екскурсій, а також і на змісті екскурсійних заходів. Кожна чергова кампанія в державі відбивалася і на тематиці екскурсій. У зв'язку з прийняттям, наприклад, нової Конституції СРСР і Української РСР туристично-екскурсійні організації розробили екскурсії, присвячені цій події. Наприклад, „Конституція - основний закон нашого життя", „Конституція в дії" тощо. Набуває поширення і партійно-комсомольська тематика екскурсій: „Від з'їзду до з'їзду", „Плани партії - плани народу", „Героїчний шлях київського комсомолу", „Київ в роки розгорнутого будівництва комуністичного суспільства" тощо. Розроблялись спеціальні цикли екскурсій, розраховані на пропагандистів і слухачів систем партійної і комсомольської освіти, шкіл комуністичної праці, народних університетів тощо. Поширення набув досвід полтавчан в організації системних форм екскурсійного обслуговування в мережах партійної та економічної освіти.

Активно проводилися екскурсії з воєнно-патріотичної тематики. Про захисників і визволителів Запоріжжя розповідалось в екскурсіях "Ніхто не забутий, ніщо не забуто", "Безумству хоробрих співаємо ми пісню". Це й екскурсії Краснолуцького бюро подорожей та екскурсій: "Красний Луч у роки Великої Вітчизняної війни", "Цих днів не змовкне слава", "На батьківщині підпільної комсомольської організації "Молода гвардія"; Рівненського бюро - "Людина з легенди", "Партизанськими стежками Рівненщини та Волині" тощо; Київського бюро - "Київ - місто-герой", "Героїчна оборона Києва у 1943 р." тощо.

Цікавий досвід воєнно-патріотичного виховання на екскурсіях був накопичений у Севастопольському бюро подорожей та екскурсій. До 35-річчя оборони Севастополя у Великій Вітчизняній війні були розроблені маршрути: „Тут курс на безсмертя тримав Севастополь", „Вогонь ведуть гвардійці 35-ї", „Безсмертна слава міст-героїв" (Севастополь, Новоросійськ).

Ініціатором створення екскурсії «Вогонь ведуть гвардійці 35-ї» став директор Севастопольського бюро подорожей та екскурсій, колишній політрук 35-ї батареї, учасник оборони Севастополя, почесний громадянин міста Севастополь Арам Місакович Сунгур'ян. Саме за часів його директорства у 1970-х рр. воєнно-патріотична тематика екскурсій набуває особливого розвитку. Досвід Севастопольського бюро щодо воєнно-патріотичного виховання на екскурсіях поширювався в екскурсійних колективах всього Радянського Союзу. За свою роботу в бюро Арам Місакович був нагороджений медаллю „За трудову відзнаку".

Початок 1980-х рр. ознаменувався новим витком „холодної війни". З контрпропагандистською метою БММТ „Супутник" разом з секціями Радянського комітету захисту миру, відділеннями Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, обласними комітетами захисту миру та іншими організаціями активно залучав молодих зарубіжних туристів до „маршу миру радянської молоді". У відповідності з таким підходом переглядалися програми перебування іноземних туристів у СРСР, екскурсії по місту доповнювалися відвідуванням нових об'єктів, розроблялися методичні посібники, готувалися реферати з антивоєнної тематики.

Так, у 1983 р. понад 600 юнаків та дівчат Одеської області стали учасниками тематичної екскурсії до Поясу Слави з відвідуванням Нерубайських катакомб. При відвідуванні музеїв практикувались зустрічі і бесіди туристів та екскурсантів з ветеранами війни, учасниками оборони та визволення Одеси.

Продовжувала активно використовуватися історико-революційна тематика екскурсій.

До 70-річчя Жовтневої революції створюються нові екскурсійні маршрути, такі як: „Повсталі за свободу", „Революції полум'яний флот", „Революція і любов", „Час, уперед!" (Севастопольське бюро подорожей та екскурсій).

У другій половині 1970-х - на початку 1980-х рр. в екскурсійних організаціях України розроблялись екскурсії, Спрямовані на атеїстичне виховання населення, проводилися науково-практичні і методичні конференції з цієї тематики. Серед зазначених екскурсій були такі: „За ширмою святості", „Від релігії до атеїзму", „Релігія і сучасність", „Під склепіннями церков і куполів" тощо. Та з середини 1980-х рр. екскурсійні організації звернули увагу вже на історико-релігієзнавчий аспект таких

екскурсій. Створюються такі екскурсії уперше у Києві. Це екскурсії „Язик до Києва доводив", „Православ'я в Києві", „988 рік, легенди і реальність". У Луцьку створюється екскурсія „До витоків духовності" (Почаїв) тощо. Одними з перших, хто створював екскурсії історико-релігієзнавчої тематики були київські екскурсоводи А. Т. Халепо, А. О. Коваленко; луцькі екскурсоводи Наталія та Андрій Пашуки.

Разом з вищезазначеними темами екскурсій створювались екскурсії архітектурної, історичної, літературної, мистецтвознавчої, природничої тематики. Цінний досвід щодо розробки та проведення літературних екскурсій по місту був накопичений в Одеському бюро подорожей та екскурсій, з яким знайомила колег унікальний і блискучий екскурсовод Т. Дунаєва, яка проводила моноекскурсійні спектаклі.

Серед літературних та мистецтвознавчих тем можна згадати наступні: „Літературна Одеса", „Пушкін в Одесі", „Літературна Одеса 1920-х рр.", „Бунін в Одесі", „Літературна Полтава", „По гоголівських місцях", „У край зачарованої Десни", „На батьківщину А. Малишка", „Літературний Київ", „Київ в житті і творчості М. Булгакова", „О. Купрін і Київ", „Тарасовими шляхами", „М. Врубель в Києві", „До мозаїк М. Реріха на Київщині", „Літературне Прикарпаття", „На батьківщину Каменяра", „У край Лісової пісні".

У той же час в екскурсіях на літературні, мистецтвознавчі теми замовчувалися окремі діячі національної культури, життя і творчість яких не імпонували існуючій владі.

Велике місце займала й історична тематика екскурсій: „У глибину віків", „Дорогами наших пращурів", „Давній Острог", „В Олеський замок", „До Хотинської фортеці", „Свідки народної величі", „До Невицького замку", „По місцях походу князя Ігоря", „До скель Олекси Довбуша", „До Манявського скиту", „Шлях на Берестечко", „По визначних місцях Львівщини", „З історії опришківських та гайдамацьких повстань", „Стежками Холодного яру, «козацькими шляхами» тощо.

В екскурсіях на історичні теми теж замовчувались окремі історичні особи, історичні події оцінювалися з позицій існуючого ладу, обходились національні проблеми.

Окрему групу складали етнографічні екскурсії: „Народне мистецтво і народна архітектура", „У гості до гуцулів", „До народних умільців" в Опішню, Решетилівку, Петриківку тощо.

Виявляли інтерес екскурсійні організацій й до природничих екскурсій: „Увійди в природу другом", „По садах і парках міста", Каштани Києва", „У світі рослин", „Твої таємниці, природо", „У гості по зеленого друга", „Зелене вбрання міста", „Лісова казка", у Тростянецький дендропарк", „У край уманського дива", „Екологія і місто", „До неповторного Устимівського дендропарку" тощо.

Велика увага приділялась розробці екскурсій для молоді. Теми екскурсій для молоді теж позначалися ідеологічним тиском. Включившись у Всесоюзний похід піонерів і школярів „Моя Батьківщина - СРСР", що проводився з 1972 р. до 1987 р., екскурсійні установи розробляли екскурсії по рідному краю: „Місто, в якому ти живеш", „По рідному краю", „По місцях революційної, бойової і трудової слави", „Дорогою батьків і дідів", „Подвиг піонерів і школярів у роки Великої Вітчизняної війни", „Дитинство, опалене війною", „Шляхом червоних слідопитів" тощо. Незважаючи на заідеологізованість, ці екскурсії все-таки розширювали світогляд молоді, виховували почуття любові до своєї вітчизни, шану до батьків і дідів, полеглих на фронтах війни.

Значну увагу екскурсійні організації приділяли виробничим екскурсіям для учнів шкіл та профтехучилищ. Під час цих екскурсій учні відвідували музеї, де вивчали історію, традиції та трудові досягнення колективів, зустрічались з ветеранами праці тощо. Такі екскурсії виховували повагу до робітничої професії, допомагали обрати спеціальність.

У 1973 р. в екскурсіях на промислові та сільськогосподарські підприємства взяли участь понад 1,5 млн. учнів шкіл та профтехучилищ.

Отже, тематика пропонованих туристичних маршрутів та екскурсій була досить різноманітною, але вкрай заідеологізованою. «Вона спрямовувалась на те, щоб виховати... людей, позбавлених національних почуттів .... У темах про дружбу народів СРСР замовчувались факти насильницької депортації цілих народів, політика русифікації в національних республіках», діячі національної культури, історичні особи. Здебільшого висвітлювалася радянська історія і нехтувалася інша.

У 1970-х рр. в республіці здійснювалась цілеспрямована робота зі створення циклів екскурсій для різних категорій населення: учнів шкіл (по класах); профтехучилищ, трудових колективів, працівників сільського господарства, слухачів системи партійно-комсомольської освіти тощо. До цих циклів включались екскурсії

різного тематичного спрямування: історичні, історико-революційні, воєнно-патріотичні, літературні, природничі, виробничі. Організовували і проводили цю роботу бюро подорожей та екскурсій.

З метою розширення екскурсійного обслуговування, покращення якості екскурсійної роботи УРРТЕ почала застосовувати системні форми, ідея і впровадження яких належить працівникам Республіканської ради Л.Г.Нечипорчуку та О. А. Костенко.

Узагальнювався й досвід роботи бюро: це досвід дончан - з обслуговування трудових колективів, львів'ян - з екскурсійного обслуговування сільських працівників, миколаївців - з екскурсійного обслуговування школярів.

Беручи участь в екскурсіях, учні за 10 років навчання в школі пізнавали повністю свій рідний край, своє місто.

Так, у першому класі знайомство з містом починалось з екскурсії „Вулиця моєї школи", у другому класі учнів знайомили з районом міста, в якому вони живуть, у четвертому класі - з пам'ятниками і пам'ятними місцями революційної слави, у шостому класі вони брали участь в екскурсії «Миколаїв - місто корабелів», у десятому класі в екскурсії „Місто, спрямоване в майбутнє". Так учні йшли від однієї сходинки до іншої і в екскурсіях літературної природничої та виробничої тематики.

Досвід миколаївців з комплексного екскурсійного обслуговування школярів був узагальнений УРРТЕ і поширенні серед екскурсійних організацій республіки.

Самобутніми і неповторними осередками методичні майстерності, творчого пошуку були методичні служби започатковані в системі профспілкового туризму. Це методичні відділи Одеського, Севастопольського, Феодосійського бюро подорожей та екскурсій.

За визначенням спеціалістів, можна говорити про справжню школу методичної майстерності в Одеському бюро подорожей та екскурсій. Одеська методична школа - одна з перших, яка почала займатися розширенням екскурсійної тематики в різних напрямах знань. Це історія м. Одеси, видатні літературні імена, море, порт тощо. У 1960-х рр. тут працювала Ганна Миколаївна Долженкова - досвідчений і визнаний фахівець екскурсійної справи не тільки в Україні, а в усьому Радянському Союзі. Завдяки їй, Івану Михайловичу Подпоріну, іншим працівникам одеська методична школа була широко відома в СРСР.

Севастопольській методичній школі були притаманні творчі форми роботи. Це постійний творчий пошук у розширенні тематики екскурсій, постійна робота над удосконаленням методики розробки та проведення екскурсій, навчання і поширення досвіду кращих екскурсоводів. І цим школа має завдячувати досвідченому фахівцю Кірі Михайлівні Камінській, яка почала працювати у Севастопольському бюро ще у 1960-х рр. спочатку екскурсоводом, завідуючою методичним відділом, потім директором бюро. Світлу пам'ять про цю людину зберігають і нині її колеги. Досвід екскурсійної роботи севастопольців неодноразово узагальнювався і поширювався в країні. На базі Севастопольського бюро постійно проводилися семінари екскурсоводів, стажування та інші навчальні заходи методистів. Тут проводилися методичні конференції ЦРТЕ та УРРТЕ.

Методичний відділ Феодосійського бюро подорожей та екскурсій очолювала досвідчений фахівець В. О. Федотова. Феодосійська школа методичної майстерності виявляла значний інтерес до питань теорії екскурсійної справи. Одним з активних дослідників цих питань був екскурсовод і методист бюро Феодосійським бюро активно шукались шляхи підвищення якості екскурсійних послуг. З метою удосконалення методики показу екскурсійних об'єктів у 1970-х рр. було проведено першу науково-методичну конференцію на тему: «Екскурсійний показ об’єктів». Поспіль було проведено такі конференції: „Принципи і засоби екскурсійної розповіді", „Ідейність і науковість екскурсії".

Трирічна розробка наукових та методичних основ екскурсій (екскурсійна підготовка, екскурсійна психологія, методика показу і розповіді) з урахуванням специфіки умов діяльності Феодосійського бюро завершилась проведенням ще двох науково-методичних конференцій на теми: «Психологічні основи екскурсії», «Логічні основи екскурсії».

Досвід феодосійців щодо удосконалення методичної роботу в екскурсійному закладі вивчався в усіх екскурсійних колективам республіки.

Методичні відділи організовували всю роботу зі створення нових екскурсійних маршрутів, удосконалення діючих, надавали необхідну допомогу екскурсоводам.

У більшості бюро подорожей працювали методичні секції, що спеціалізувалися з різних галузей знань. Найбільше було краєзнавчих секцій. Станом на 1978 р. у республіці налічувалось понад 300 методичних секцій, що постійно тримали у полі

зору формування екскурсійної тематики, підвищення її „ідейно-теоретичного" рівня і кваліфікації екскурсоводів, удосконалення їхньої професійної майстерності. До числа кращих відносилися методичні секції Сімферопольського, Севастопольського, Жданівського, Одеського, Мукачівського, Кременчуцького, Миколаївського бюро подорожей та екскурсій. Секції займалися дослідною і пошуковою роботою, плідно співпрацювали з товариствами „Знання", „Охорони пам'яток", іншими культосвітніми установами, у багатьох з них панували творчі методи роботи. У методичних секціях проводилося навчання екскурсоводів, здійснювалася їхня перепідготовка, читалися тематичні лекції, проводилися практичні заняття з методики, ділові ігри, навчальні екскурсії. Постійно узагальнювався досвід з методики розробки та проведення екскурсій. Регулярно узагальнювався і поширювався досвід роботи окремих секцій. Так, досвід роботи методичних секцій Севастопольського бюро подорожей було узагальнено Центральною радою з туризму та екскурсій.

Узагальнювався і досвід роботи екскурсоводів. У 1989 р вперше на республіканському рівні був узагальнений досвід роботи екскурсовода Запорізького туристично-екскурсійного об'єднання „Турист" Олімпіади Іванівни Кіценко. Автор ряду екскурсій «Від Олександрівська до соціалістичного Запоріжжя», «Літературне Запоріжжя», «Ми будемо жити легендою молодою», „По острову Хортиці - заповіднику історії та природи", працювала екскурсоводом понад чверть віку. Їй притаманний був глибокий науковий підхід до вивчення матеріалу, творчий пошук шляхів і форм найбільш ефективного впливу на конкретні групи екскурсантів, постійне удосконалення екскурсійної методики. «Характерною рисою цього екскурсовода була оперативна реакція на будь-які зміни в суспільстві, відображення не тільки в змісті, але й у формі, своєрідності часу (...репортажно-публіцистичне подання матеріалу, проблемний підхід, діалог з дослідженням тощо)».

Екскурсійним відділом УРРТЕ також був підготовлений до узагальнення досвід роботи екскурсовода Київського міського ТЕВО „Київтурист" М. С. Левчука. Микола Стефанович - автор екскурсій „Українські пенати", „Палаци і парки Чернігівщини", „Старовинні садиби полтавські", виявляв значний інтерес до широкого кола питань історії української культури, літератури, мистецтва, етнографії. До своїх екскурсій М. С. Левчук включав матеріали з українознавства: історії українського козацтва, побуту українського села, історії мистецтва та колекціонування в Україні, пейзажного та

кобзарського мистецтва, подавав цікаві історико-геологічні начерки тощо. Глибокий знавець, палкий і активний пропагандист культурної спадщини українського народу М. С. Левчук створив упродовж 1985-1988 рр. зазначені екскурсійні маршрути, що стали популярними серед киян. Вже у 1988 р. було проведено понад 150 екскурсій за цими темами, на них побували 4,5 тис. киян.

Українська республіканська та обласна рада з туризму та екскурсій спільно з обкомами профспілки працівників культури проводили методичні, науково-практичні конференції з питань екскурсійно-методичної роботи, конкурси на кращу екскурсію тощо.

Основною фігурою в екскурсійній справі завжди був екскурсовод.

Справжніми майстрами екскурсійної справи, талановитими і творчими особистостями були київські екскурсоводи: Олександр Сергійович Єршов, Анатолій Трохимович Халепо, Микола Стефанович Левчук, Світлана Павлівна Денисова, Ізабелла Семенівна Шендерова, Тетяна Абрамівна Рогозовська, Віктор Геннадійович Кіркевич та багато інших.

А про екскурсовода з Нової Каховки Анатолія Авеніровича Яковлєва кореспондент однієї з центральних газет колишнього Союзу писав: «... Я знаю людей, які створили роман, пісню, мистецький твір, оригінальну конструкції машини. Тепер я знаю і людину, яка створила екскурсію».

Станом на 1978 р. в республіці працювало понад 5 тис. екскурсоводів, з них практично 1000 осіб - постійно працюючих, 70% мали вищу або незакінчену вищу освіту.

У регіонах України працювали досвідчені фахівці екскурсійної справи: О. І. Кіценко (Запоріжжя), М. П. Грейда (Івано-Франківськ), А. І. Шевченко (Тернопіль), І. П. Карташевська (Сімферополь), Н. Ю. Пашук (Луцьк), В. О. Грибов (Ужгород), Ю. Ф. Мельников, К. М. Камінська (Севастополь), В. О. Федотова (Феодосія), О. Д. Лепеха (Львів), Є. О. Дранникова, Л. С. Слободян (Одеса), Т. М. Романюк (Рівне), А. В. Дужко (Черкаси), Л. М. Воїнов (Мукачеве), Т. М. Голуб (Чернігів), С. О. Мова (Краснодон) та ін.

У 1980-х рр. у системі профспілкового туризму зростають вимоги до спеціалістів екскурсійної справи. Приділяється увага соціально-психологічним і педагогічним аспектам роботи екскурсовода. У 1982 р. засновується Український філіал

московського Інституту підвищення кваліфікації працівників туристично-екскурсійних організацій. У 1983 р. в Українському філіалі був створений факультет, який займався підвищенням кваліфікації екскурсоводів, а також підготовкою кадрів екскурсоводів.

На початку 1980-х рр. в республіці проводили навчання 53 постійно діючих курсів. У 1985-1986 рр. на курсах пройшли підготовку 1613 екскурсоводів, підвищили свою кваліфікацію 1179 екскурсоводів.

Робота екскурсоводів системи УРРТЕ була гідно відзначена країною. 14 екскурсоводів були нагороджені орденами і медалями. Одними з перших екскурсоводів, хто отримав високу нагороду - орден „Знак пошани", були київський екскурсовод А. Т. Халепо та полтавський екскурсовод Л.П. Олексієнко.

Робота багатьох екскурсоводів була відзначена грамотами Укрпрофради, Центральної та Української ради з туризму та екскурсій.

Розуміючи значення екскурсійної справи, підтримку і допомогу цій справі надавали директори бюро подорожей та екскурсій: О. І. Гриппа (Ялта), Я. М. Кшишневська (Вінниця), О.Ф. Мамаєв (Одеса), П. М. Рибалко (Мукачеве), В. Л. Вайсерман (Рахів), П. П. Кармазин (Дніпропетровськ), Т. В. Юрченко (Дніпродзержинськ), Г. Й. Цегельник (Хмельник), Д. Д. Ханко (Донецьк), Т. С. Носач (Красноармійськ), Л. П. Сенкевич (Кіровоград).

Розвитку екскурсійної справи в регіонах сприяли також керівники облрад з туризму та екскурсій: В. М. Щербань (Донецьк), З Л. Ясногородський (Житомир), М. І. Гафіяк (Ужгород), Д.Ф. Шалалієв, О.М. Кононенко (Запоріжжя), Р.П. Красій (Івано-Франківськ), В.С. Ригіна, В.М. Здирко (Сімферополь), Я. В. Коваль (Львів), О. П. Шепітько, А. А. Чернов (Полтава), М. О. Березовчук (Київ), Л. В. Василюка (Київська область).

Питанням організації екскурсійного обслуговування вітчизняних і іноземних туристів, удосконалення методичної майстерності гідів-перекладачів приділялась увага в "Інтуристі" і БММТ "Супутник". З ініціативи "Супутника" серед гідів-перекладачів проводилися конкурси на кращу екскурсію "Моє місто", "Кращий гід-перекладач".

У 1981 р. в цьому вже традиційному конкурсі „Кращий гід-перекладач" брали участь понад 350 гідів-перекладачів.

Безумовно такі заходи, як конференції, конкурси тощо проводилися під егідою пропаганди в екскурсіях радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму у світлі рішень партійних з'їздів, постанов тощо. Але в плані удосконалення методичної майстерності екскурсоводів, гідів-перекладачів мали сенс.

Підвищенню ефективності роботи гідів-перекладачів сприяли клуби позаштатних гідів-перекладачів. Досвід роботи таких клубів був накопичений БММТ „Супутник" Львівського ОК ЛКСМУ. Структурними підрозділами клубу булл інформаційно-пропагандистський, організаційний, методичний та інтернаціональної роботи. Клуб був одним з організаторів вечорів зустрічей з групами гідів-перекладачів фірм-партнерів з соціалістичних країн, займався підготовкою й написанням Рефератів з проблемних питань країн, з питань міжнародного положення, внутрішньо-зовнішньої політики радянської держави.

Однією з форм роботи з гідами-перекладачами було проведення семінарів. Так, упродовж 1977 р. відбулися спеціалізовані семінари гідів-перекладачів угорської мови у м. Ужгороді, романських мов у м. Києві, чеської мови у м. Львові, південних маршрутів у м. Одесі.

У системі „Інтурист" у Києві, Одесі, Ялті проводилися кущові семінари для гідів-перекладачів. Так, планом триденного кущового семінару-наради гідів-перекладачів у Львові в березні 1973 р. передбачалися питання суто ідеологічного спрямування.

Окрім питань особливостей роботи з групами туристів українського походження з США, Канади, Франції у Львові, це й узагальнення досвіду роботи з групами соціалістичних країн з пропаганди ідей пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів, завдання гідів-перекладачів по припиненню намагань поширити буржуазну ідеологію через канали інтуризму.

Водночас проводилися заходи, спрямовані й на підвищення професійної майстерності гідів-перекладачів, проводився обмін досвідом роботи.

Серед форм роботи з гідами-перекладачами, контролю за якістю проведення екскурсій окрім прослуховування на маршруті була й підготовка гідами рефератів і заслуховування цих рефератів на заняттях. Цей вид методичного завдання грав важливу роль в поглибленні змісту екскурсій, давав можливість з позицій новітніх досягнень науки розглядати ту чи іншу подію, явище, про що йде мова в екскурсіях, дорожніх екскурсійних інформаціях.

Приділялась належна увага і питанням навчання гідів-перекладачів. Урізноманітнення форм і методів навчання також сприяло професійній підготовці цієї категорії екскурсійних кадрів.

Щотижня проводилися заняття з гідами-перекладачами по планах мовних груп та особистих планах з вивчення мови країн, удосконалення основної та вивчення другої і третьої іноземної мови. З цією метою у мовних групах проводилися навіть політінформації іноземними мовами, велося складання термінологічних словників, довідників тощо. Практикували у мовних групах проведення оглядів газет „Юманіте", „Морнінг Стар", „Уоркер", часописів: „За рубежем", „Нью-Таймс", „Міжнародний огляд".

Важливе місце займала підготовка та підвищення кваліфікації гідів-перекладачів. Навчальний процес підготовки включав прослуховування лекцій з різних питань, семінарські заняття, у тому числі у мережі партійно-політичної освіти, складання рефератів з окремих питань економіки та політичного життя народів СРСР, УРСР або країн мови.

Для читання лекцій запрошувались кваліфіковані лектори товариства „Знання", Вищої партшколи, університетів тощо.

Проводилась і спецпідготовка гідів-перекладачів відповідних мовних груп. Так, у 1971 р. київські гіди-перекладачі підготували спеціальні реферати-розробки по містах, з якими Київ підтримував дружні зв'язки: Кракову, Братиславі, Лейпцигу. Ці реферати зачитувались та обговорювались на заняттях гідів-перекладачів у мовних групах. У цих групах велась підбірка матеріалів по містах-побратимах, що друкувались у радянській пресі, рекламний матеріал тощо. Все це використовувалось для підготовки гідів-перекладачів до роботи з туристами, які прибували з міст та областей-побратимів.

Активно співпрацювали відділення та агентства „Інтурист" з Українським товариством дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами і його відділеннями по прийому та обслуговуванню інтуристів на теренах УРСР. У 1970 р. цей досвід був узагальнений.

Добре зарекомендувала себе і співпраця Київського інтурбюро системи профспілкового туризму та Київського відділення ВАТ „Інтурист" у навчанні гідів-перекладачів.

Для підготовки гідів-перекладачів використовувались курси при відділеннях „Інтурист". Гіди-перекладачі республіки навчались також на вищих курсах Головного Управління „Інтурист" у Москві.

Станом на 1980 р. в республіці налічувалось 625 гідів-перекладачів. 55,5% гідів-перекладачів володіли двома і більше мовами. 80,2% працювали в системі „Інтурист" більше двох років.

Цікавою ініціативою було створення у 1981 р. в Ялті для молодих гідів-перекладачів школи екскурсійної майстерності. Викладачами там були працівники Ялтинського відділення, актив відділу гідів-перекладачів, мовних груп, методисти.

Підготовка гідів-перекладачів системи БММТ „Супутник" здійснювалась у зональних комсомольських школах, на спеціальних курсах, на яких навчалась молодь «з-поміж ідейно зрілих і перевірених у практичних справах комсомольських активістів вищих навчальних закладів, промислових підприємств, установ за рекомендацією партійних і комсомольських організацій".

Позитивно зарекомендували себе організовані БММТ Київського обкому комсомолу платні дворічні курси по вивченню чеської та сербо-хорватської мов. Такі курси, вперше організовані в системі БММТ „Супутник" у 1973 р., практично ліквідували нестачу кадрів гідів-перекладачів з чеською та сербо-хорватською мовами.

У школах гідів-перекладачів проходили підготовку гіди-перекладачі Львівського, Одеського, Закарпатського обкомів, Київського міськкому ЛКСМУ. У 1977 р. підготовлено було 560 осіб. Поспіль щорічно навчалося близько 600 осіб.

У 1976 р. було прийнято постанову Секретаріата ЦК ЛКСМУ спільно з колегіями Мінвузу УРСР, президією правління товариства „Знання", якою було вирішено питання про направлення студентів ВНЗ на виробничу практику в БММТ „Супутник", комітетів комсомолу, дозволена дострокова здача іспитів студентами, які виїжджали на маршрути з групами інтуристів. Робота гідом-перекладачем в БММТ „Супутник" вважалась відповідальним комсомольським дорученням.

Особлива увага при підготовці гідів-перекладачів приділялась розвитку навичок ведення бесід, диспутів з інтуристами, „вмінню давати відсіч ворожим висловленням, правильно відповідати на складні провокаційні питання".

До роботи з групами інтуристів залучались і студенти мовних вузів з обов'язковою професійною, екскурсійною і ораторською підготовкою в школі гідів-

перекладачів.

Школи гідів-перекладачів працювали в Києві, Одесі, Ужгороді, Львові.

Окрім занять у школі гідів-перекладачів традиційною стала десятиденна перепідготовка гідів-перекладачів БММТ „Супутник" Київського МК ЛКСМУ в міському об'єднанні Держкомінтуриста.

У 1980-х рр. посилюється виховна робота з гідами-перекладачами. Згідно з постановою Бюро ЦК ЛКСМУ № Б-65/ II від 8 вересня 1986 р. в Закарпатському, Львівському, Одеському Чернівецькому обкомах, Київському міськкомі ЛКСМУ штатні гіди-викладачі були введені в номенклатуру секретаріату комітетів комсомолу і пройшли атестацію.

У 1960-80-х рр. був сформований потужній кадровий корпус справжніх фахівців своєї справи: Л. Семенова, Т. Сокол, Т. Метленко, Н. Антонова, Ж. Колодійчук, І. Богданова, Л. Мамуня, Є Проценко, В. Задорожний та багато інших.

Професійно підготовлені ще за радянських часів кадри і нині успішно працюють у багатьох турфірмах України.

Отже, у 1970-80-х рр. зростають обсяги екскурсійного обслуговування, розширюється мережа екскурсійних установ, створюються нові екскурсійні маршрути, розробляються основні питання теорії і методики екскурсійної справи, механізми ефективного впливу на свідомість екскурсантів тощо. Тому цей етап увійшов в історію як час розквіту екскурсійної справи.

Разом з тим зазначений період, який в історії характеризується як період тоталітаризму, мав негативні наслідки для всієї гуманітарної сфери, в тому числі й екскурсійної справи. Це насамперед позначилося на тематиці екскурсій, особливо громадсько-політичному напрямі, де історія дорадянського періоду викладалася в мінімальних розмірах, а історії компартії і комсомолу відводилося найбільше уваги.

Ідеологічна обробка населення в країні, у тому числі і завдяки таким екскурсіям, досягла апогею.

Та, незважаючи на негативні моменти, безперечно, позитивні здобутки в екскурсійній справі 1970-80-х рр., що стосуються питань теорії, методики створення, проведення та удосконалення екскурсії, мають бути досліджені і вивчені з метою використання нині всього того цінного, що було набуто за тих часів.

Таким чином, за роки радянської влади екскурсійна справа, яка розглядалася як

один з механізмів ідеологічного впливу на населення, досягла досить високого рівня. Це виявилося у постійному зростанні чисельності екскурсантів, значному розширенні екскурсійного руху, урізноманітненні видів і форм екскурсійного обслуговування різних верств населення, коли екскурсійні установи доходили практично до кожної людини. Була створена розгалужена мережа екскурсійних організацій, Розроблялися екскурсійні маршрути різного тематичного напряму. Незважаючи на те, що тематика екскурсій, в основному, була досить заангажована, спрямована на висвітлення, насамперед, Радянського періоду, діяльності компартії тощо, у ці роки спостерігаються значні досягнення в розробці теорії і методики екскурсійної справи, видавалася спеціальна методична література з питань екскурсійної діяльності.

У нових умовах незалежності України позитивні здобуту екскурсійної справи, зокрема, методики створення та проведену екскурсій, організаційні форми екскурсійної діяльності, роботу екскурсовода над удосконаленням професійної майстерності тощо заслуговують на те, щоби бути використані.

Восьмий етап (1987-1990-і рр.). Цей період визначається як перехідний. Екскурсійні установи переходять на самофінансування та госпрозрахунок. У нових умовах господарювання визначаються нові тенденції в організаторській, економічній роботі. Вишукуються резерви екскурсійного обслуговування, застосовуються традиційні та впроваджуються нові форми обслуговування. Починається скорочення екскурсійних кадрів, згортання роботи екскурсійно-методичних служб.

1987 р. виявився особливо складним, переламним для екскурсійних служб. Деякі не дуже далекоглядні керівники бюро подорожей та екскурсій почали вважати екскурсійну справу дуже клопітною, що не дає великих прибутків, а тому усунулись від неї. Екскурсійна ж діяльність була на той час однією з найрентабельніших видів послуг і складала 20,6%, тоді як транспортні подорожі - 11,9%. Почалося скорочення штатних методистів, які відповідали за методичну роботу, екскурсоводів, організаторів екскурсій. Для цього періоду характерне було поєднання двох професій в одну - екскурсовода і керівника тургруп, що нанесло великої шкоди екскурсійній справі.

Більшість екскурсійних організацій почали переорієнтовуватись на якісне змінення змісту екскурсійно-фінансового плану, вишукування резервів по наданню додаткових послуг населенню.

При організації масового екскурсійного обслуговування у дні галузевих свят, вихідних днів, в екскурсійні дні сімейного відпочинку передбачались святкові обіди у ресторанах. Збільшувалось проведення вечірніх екскурсій з відвідуванням кафе, диско- і відеотек. Алуштинське бюро, наприклад, у позаміську природничу екскурсію включало вартість ліцензії на ловлю риби.

Київське бюро подорожей та екскурсій під час виробничої екскурсії до Київського будинку моделей передбачало театралізовану виставу демонстрації мод, реалізацію журналу «Краса і мода», в екскурсії „Київ театральний" та „Київ ліричний" - відвідування республіканського Будинку органної музики. У Луцьку передбачались екскурсії з відвідуванням дегустаційного залу „Дари волинського лісу", у Львові - „Кава по-львівському" тощо.

Економічно вигідним стало й проведення масового екскурсійного обслуговування. Так, Сумське бюро широко використовувало таку форму роботи з сільським населенням вже багато років. Програмою екскурсійних днів передбачались екскурсії, відвідування театру, харчування, інші заходи.

Вивчивши досвід роботи екскурсійних організацій на місцях, екскурсійний відділ УРРТЕ скеровував роботу облрад з туризму на вишукування резервів та форм екскурсійного обслуговування місцевого населення.

Це:

- екскурсійне обслуговування різних категорій населення у періоди підготовки та святкування знаменних та ювілейних подій, професійних свят;
- проведення екскурсій для робітників та службовців, які проживають у гуртожитках;
- спільно з військкоматами та комітетами ДТСААФ організація екскурсій для допризовної молоді;
- з метою організації відпочинку практикування проведення тематичних екскурсій у вечірній час з відвідуванням безалкогольних кафе, ресторанів, дискотек; вечірніх теплохідних екскурсій-прогулянок з дискотекою;
- організація індивідуального і сімейного екскурсійного обслуговування на легковому автотранспорті („Рафіках");
- проведення екскурсій для учасників конференцій, семінарів, нарад;
- проведення екскурсійних заходів з харчуванням для місцевих жителів у вихідні і

святкові дні;

- екскурсійне обслуговування за місцем проживання через ЖЕКи;
- дітей та підлітків, відпочиваючих в піонерських таборах;
- проведення додаткових екскурсій за готівку для відпочиваючих на власних та орендованих базах;
- реалізація екскурсійних квитків на окремі екскурсії та цикли за готівку для місцевого населення відпочиваючих в оздоровницях.

Для сільського населення:

- організація екскурсій по пам'ятних місцях області;
- екскурсії по обміну досвідом у колгоспи, радгоспи, агропромислові комплекси;
- організація екскурсійних поїздок в облцентри;
- екскурсійні поїздки з метою відвідування видовищних заходів.

У роки роботи в умовах переходу на госпрозрахунок та самофінансування (1987-1989) екскурсійні організації республіки почали впроваджувати нові форми роботи.

Так, Севастопольським бюро з урахуванням нових умов господарювання і з метою розширення екскурсійних послуг до програми обслуговування севастопольців були включені позаміська екскурсія „Якщо хочеш бути здоровим", тематична екскурсія по Сімферополю, обід, відвідування цирку або футболу. Екскурсійний відділ бюро розробив програму екскурсійного вихідного дня для батьків з дітьми, включив до неї пішохідні екскурсії та обід в одному з ресторанів міста. За домовленістю з капітанами теплоходів „Киргизстан", „Таджикистан", „Л. Собінов", що здійснювали круїзні рейси по Чорному морю, у період відстою суден у севастопольському порту проводилися для місцевого населення екскурсії по теплоходу, двогодинні морські прогулянки. Впровадження нових форм обслуговування підвищило прибутки бюро.

Упродовж багатьох років бюро тісно співпрацювало з морпортом і зарекомендувало себе як обов'язковий партнер, який щорічно розширює географію екскурсійних маршрутів. За пропозицією бюро був відтворений новий катерний маршрут у селища Пісчане та Миколаївку, що дало можливість вивозити відпочиваючих у піонерських таборах, будинках відпочинку, пансіонатах на екскурсії до Севастополя.

Для цієї групи була розроблена спеціальна морська екскурсія „Вздовж південно-

західного узбережжя Криму".

Оперативно відгукнулись працівники бюро на запиті мешканців міста і розробили екскурсії: „Знайти себе", „Мистецтв" бути здоровим", „Революція і любов", „Ритми моря".

З відкриттям нового екскурсійного об'єкта в Севастополі - дельфінарію була розроблена морська та автобусна екскурсія «Людина і море».

За пропозицією екскурсійного відділу, з метою розширення послуг для екскурсантів-індивідуалів, бюро уклало угоду на оренду легкових машин з кооперативом „Таксі". Були розроблені спеціальні екскурсії „До вершин Ай-Петрі", "Сонячний берег Криму".

Дніпродзержинське бюро подорожей та екскурсій, перше в спубліці бюро, що перейшло на повний госпрозрахунок та самофінансування, використовувало в своїй роботі різні форми екскурсійного обслуговування населення: .це огляди-конкурси на кращу постановку туристично-екскурсійної роботи серед навчальних закладів міста та трьох закріплених сільгоспрайонів, комплексне екскурсійне обслуговування всіх шкіл міста. Крім того, бюро пропонувало школярам абонементи, що включали цикли екскурсій: для учнів 2-3 класів з природничої тематики „У світ чудового", 4-7 класів з воєнно-історичної „Цих днів не змовкне слава", 8-10 класів з історико-революційної „Із іскри - полум'я". Розроблена і впроваджувалась нова програма „Шкільну реформу - в життя", що передбачала участь кожного школяра в 2-3 екскурсіях.

Враховуючи значний інтерес киян до історичних подій і пам'яток Київщини і прилеглих областей, „Київтуристом" були підготовлені позаміські екскурсії: „Козацькими шляхами", „Українські пенати", на яких у 1988 р. побували 14 тис. киян. У 1989 р. були розроблені нові екскурсії: „У те найкраще село" (Моринці -Кирилівка), „Старовинні садиби полтавські".

У нових умовах господарювання намітились нові тенденції в організаторській, економічній роботі. Так, з метою організації культурно-пізнавального відпочинку на екскурсіях „Театральний Київ", „Спортивний Київ" та ін. „Київтурист" уклав договори на виділення квитків за безрозрахунковим рахунком з дирекцією Центральних театральних кас, Управлінням спортивних споруд тощо.

„Київтурист" організував екскурсійні дні відпочинку, до програми яких включав тематичні екскурсії, обід та вечерю в Ресторанах „Турист", „Дружба". У ряді

позаміських екскурсій надавалось харчування в кафе з національною кухнею.

Апробовані та користувались популярністю у молоді теплохідні екскурсії по Дніпру з дискотекою, для чого використовувались судна Р-301, 302, а також швидкісні „Метеор", Восход". Це також сприяло підвищенню екскурсійних прибутків.

З метою раціонального використання автотранспорту та завантаження екскурсоводів у міжсезоння розроблялись у 1988 р. тематичні програми екскурсійних тижнів, місячники для школярів Кожна з цих послуг збільшувала обсяг послуг в середньому на 3-6 тис. крб.

У ТЕВО „Одесатурист" дістали розвиток екскурсії, що відображали зміни в економічному та суспільному житті країни „Порт Південний - порт XXI ст." (Одеське бюро подорожей та екскурсій), „Хліб - це життя" (т/г Дунай"), „У центр гагаузьким поселень" (т/г „Русь").

З метою розширення охоплення різних категорій населення і туристів розроблялись нові екскурсії для груп комплексного екскурсійного обслуговування - „Море кличе", для школярів - „До міста корабелів Миколаєва", „Нас водила молодість"; місцевого населення - „Історія культури та релігії в храмах і пам'ятниках", „Ми бажаємо щастя Вам" (Одеське бюро подорожей та екскурсій).

В Одесі, Білгороді-Дністровському, Ізмаїлі впроваджувались у практику роботи нові форми проведення масових екскурсійних заходів: дні відпочинку для мешканців міст і сільських працівників (екскурсії, харчування, відвідування видовищних заходів, відеотек), „Ваш святковий вечір" у дні професійних свят.

З метою активізації роботи організаторів, економічного стимулювання їхньої роботи по організації тематичних екскурсій у 1989 р. був проведений конкурс. Вирішувались питання матеріального стимулювання методистів, екскурсоводів.

На початку 1990-х рр. в країні намітилася гостра економічна криза. Добре налагоджена екскурсійна система зазнала руйнації. Спостерігався значний спад попиту на екскурсійні послуги. Відсутність структур і важелів державного регулювання екскурсійною діяльністю, економічні труднощі негативно впливали на екскурсійну справу в країні. Втрачена була і політична мета екскурсійної роботи. Екскурсійні кадри методистів, екскурсоводів, гідів-перекладачів, організаторів екскурсій залишилися сам на сам з проблемами. Відсутність роботи, незатребуваність

сприяли відтоку професійних кадрів до інших сфер діяльності. Дехто пішов працювати в новостворені турфірми, інші мали лише випадкові заробітки. „Гра без правил" виплеснула на екскурсійне поле і випадкових людей. До честі професіоналів, загартованих старою радянською школою, вони намагалися не втрачати форми..."

З 1648 екскурсоводів у 1987 р. станом на 1991 р. в Україні працювали 1053 екскурсовода. Скорочення кількості екскурсійних кадрів продовжувалось й у наступні роки. Екскурсійна справа переживала „велику руїну".

У цих умовах професійні кадри, що пішли в новостворені фірми, намагалися налагодити роботу по екскурсійному вслуговуванню насамперед школярів. Вони й стали основним контингентом екскурсій. Екскурсійна справа починає будуватися на інших засадах. Змінюється й тематика екскурсій. Відбувається повний відхід від історико-революційної, ленінської, партійно-комсомольської, атеїстичної тематики до історико-краєзнавчої, релігієзнавчої; в останній намітились такі напрями, як світська та богословська, значно скорочується й попит на воєнно-патріотичну тематику.

З'являються екскурсії про маловідомі або невідомі сторінки вітчизняної історії, такі як „Репресована Полтава" (Полтавське бюро подорожей та екскурсій), „Шляхами багатостраждальної Галичини" („Червона калина" - Тернопіль), „Дем'янів лаз", „Місцями сталінських репресій" („Матеп-1" - Івано-Франківськ), „Невідомі та маловідомі літературні імена", (Київське бюро подорожей та екскурсій), „Австрійський Львів" („Міст-тур" - Львів), „Львів польського періоду" („Пілігрим" - Львів).

Інтерес викликають етнографічні екскурсії „Єврейські адреси Києва" („Кліо"), „Внесок німців у розвиток Львова" („Грин-тур"), „Вірмени у Львові" („Грин-тур"), „Єврейський квартал" („Всесвіт"), „Національні громади Львова" („Центр Європи").

Літературна, архітектурна, мистецтвознавча і природнича тематика використовується туристично-екскурсійними організаціями, турфірмами, приватними туристичними підприємствами.

Так, туристичне бюро „Краєвид" (м. Київ) мало в своєму арсеналі 20 міських та позаміських тем. Серед них - „Знай і люби своє місто", „Літературний Київ", „Мости Києва", „Ніхто не забутий" тощо. Бюро надавало уваги благодійній діяльності. У 1993 р. стало спонсором дитячої радіогри „Вояж", що проводилося передачею українського радіо „Школяда". Переможці гри одержали від фірми цінні подарунки, а також

безкоштовно побували на екскурсіях. Всього у 1993 р. на екскурсійних маршрутах бюро побували 28500 екскурсантів.

ТОВ „Тріон" (м. Запоріжжя) з досвідченими і кваліфікованими екскурсоводами був розроблений комплекс заходів щодо екскурсійного обслуговування шкільної та студентської молоді. Приватне підприємство „Байда" (м. Запоріжжя) організувало екскурсії у дні професійних свят.

Проводило екскурсійну роботу й приватне підприємство „Перлина Карпат" (м. Яремча), в структурі якого залишався працювати екскурсійний відділ.

Власний екскурсійний маршрут по місцях міграції німців у 1840-1870-х рр. в Україні мало ТОВ „Турсервіс" (м. Київ).

Екскурсійні маршрути були розроблені ТОВ „Шафран" (м. Тернопіль), ТОВ „Турсервіс" (м. Суми), „Вега-тур" (м. Ізмаїл), малим колективним підприємством „Екскурсія" (м. Мукачеве) та іншими організаціями.

У створених на базі колишніх структур „Інтуриста" Генеральних агентствах з туризму в областях продовжувала здійснюватися екскурсійна діяльність.

Так, Генеральним агентством з туризму в Одеській області проводилися екскурсії за темами: „Храми Одеси", „Літературна Одеса", „Одеса з моря", „До Ізмаїлу", „До Шабо" з дегустацією вин. У 1994 р. на цих маршрутах побували 30000 екскурсантів.

Генеральним агентством з туризму в Закарпатській області організовувались екскурсії за темами: „Мале кільце по Закарпаттю", „Курорти Закарпаття", „Замки Закарпаття", прогулянки гелікоптером над Закарпаттям з пікніком у горах.

В обласних структурах ЗАТ „Укрпрофтура" також продовжувала здійснюватися екскурсійна робота.

Серед екскурсійних маршрутів „Харківтуриста": „По місцях походу князя Ігоря", „А. Бекетов у Харкові", „На батьківщину Щепкіна", „Земля у нас єдина".

Користувалися попитом екскурсійні маршрути АТ „Рівнетурист": „Шлях на Берестечко", „Свідки народної величі" відвідуванням Корецького монастиря, «Пересопницьке Євангеліє», «Давнє-Дубно» тощо.

Досвідчені професіональні кадри екскурсоводів працювали в фірмах – «Офіт» (м. Львів) „Вега-тур" (м. Ізмаїл), „Експерт-центр" (м.Київ), «Елегія», „Алівія" (м. Одеса) тощо.

Професійні кадри гідів-перекладачів працювали в ТОВ Червона рута" (м. Київ),

туристичній агенції „Всесвіт трепел (м. Київ) АТ „Укрінтур" (м. Київ), „Київінтуртрансервіс", Львівському регіональному підприємстві „Галінтур", „Буковинаінтур" (м. Чернівці), ТОВ „Ліберті Інтернешнл" (м. Дніпропетровськ) ТОВ ворожбіт" (м. Маріуполь) та ін.

Інтерес до екскурсійної справи виявив створений у 1992 р. Державний комітет України з туризму.

Враховуючи, що екскурсії та подорожі рідним краєм сприяють вихованню у молоді почуття національної гордості за Україну, знайомлять їх з її природними багатствами та пам'ятками історії та культури Держкомтуризмом України спільно з Мінмолодьспортом і Міносвіти були розроблені і затверджені у 1994 р. „Заходи по розвитку дитячого та молодіжного туризму в Україні", „Методологічні засади комплексних програм екскурсійного обслуговування школярів", до складу яких були включені екскурсії краєзнавчої, історичної, природничої та інших тематик.

У травні 1995 р. у Києві Держкомтуризмом була проведена науково-практична конференція на тему: „Туризм і екскурсії: їх роль та місце в культурному та соціально-економічному відродженні України в умовах ринкових перетворень", яка мала важливе значення для подальшого розвитку екскурсійної справи. На ній обговорювались питання стану та вдосконалення екскурсійної роботи.

У прийнятому у вересні 1995 р. Законі України „Про туризм" подані окремі положення щодо екскурсійної термінології. У цьому ж році був прийнятий Міждержавний стандарт ДЕСТ 28682.2-95 „Туристсько-екскурсійне обслуговування", згідно з яким затверджена необхідна методична документація екскурсії, у 1997 р. введений в Україні.

Важливе значення для екскурсійної справи мають й прийняті останнім часом Закон України „Про охорону культурної спадщини" (червень 2000 р.), Постанова Кабінету Міністрів України № 789 від 10 червня 2002 р. „Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.". Певні положення щодо екскурсійної діяльності містяться й у Державній програмі розвитку туризму на 2002-2010 рр.". А прийнята у лютому 2002 р. постанова Державного департаменту туризму „Про концептуальні засади організації екскурсійної діяльності в Україні" передбачає відродження екскурсійної справи в Україні, введення чіткої системи підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів та інші заходи.

На жаль, відсутність нині координуючого центру екскурсійно-методичної роботи в державі не сприяє широкому та планомірному розгортанню цієї справи.

Розвитку екскурсійної справи в Україні сприяють громадські екскурсійні організації.

П'ять років діє в Україні Спілка екскурсоводів Полтавщини Всебічну підтримку їй надають АТ „Полтаватурист" в особі голови правління Олександра Павловича Шепітька та директора Полтавського бюро подорожей та екскурсій Анатолія Андрійовича Чернова. Спілка випускає свій інформаційний бюлетень. „Чумаки", в якому друкуються відомості про діяльність спілки, міститься цікава інформація про екскурсійні маршрути, окремі екскурсійні об'єкти тощо. Члени спілки беруть активну участь в усіх туристично-екскурсійних заходах не тільки в області, а в Україні, в тому числі й проведених екскурсійних конкурсах на кращу екскурсію, здобуваючи призові місця. Так, екскурсія по місту, підготовлена екскурсоводом Р. О. Волошиним у 2003 р., здобула почесне друге місце у Всеукраїнському конкурсі на кращу оглядову екскурсію по місту.

Окрім Спілки екскурсоводів Полтавщини в Україні діють Ліга екскурсоводів Сумщини, Львівський центр екскурсоводів, Асоціація екскурсоводів Криму, Спілка екскурсоводів Черкащини тощо Створюється Ліга київських екскурсоводів, значну допомогу якій надає Інститут туризму ФПУ.

Наприкінці 90-х рр. XX - на початку XXI ст. (**сучасний етап**) в Україні відбуваються певні зрушення і в сфері екскурсійної діяльності. Починає активізувати екскурсійну діяльність правонаступник УРРТЕ - ЗАТ „Укрпрофтур", створене у 1991 р. Це практично, єдина туристична структура, яка спромоглася певним чином зберегти деякі традиції екскурсійно-методичної школи і системі профспілкового туризму, в той час як Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (правонаступник РДЕТС), АТ „Супутник-Україна" (правонаступник БММТ „Супутник" ЦК ЛКСМУ) втратили свої пріоритети в цій справі.

Виходячи із завдань, визначених правлінням, ЗАТ „Укрпрофтур" на початку 2002 р., більшість обласних закритих акціонерних товариств, дочірніх підприємств та їх філій здійснили змістовні практичні кроки щодо відродження та активізації екскурсійно-методичної діяльності.

За даними „Укрпрофтуру", у філіях ЗАТ „Донецьктурист", що займаються

екскурсійною діяльністю, відтворено роботу методичних служб. Поновлено роботу обласних методичних рад при ОДП „Київоблтурист" та „Житомиртурист". За рекомендацією правління ЗАТ „Львівтурист" у штатний розклад екскурсійних філій введено посаду методиста. При Вінницькому обласному бюро подорожей та екскурсій створено методичну раду. За рішенням колегії Івано-Франківської обласної державної адміністрації, на базі Івано-Франківського бюро подорожей та екскурсій створено екскурсійно-методичний центр.

Урізноманітнюються організаційні засади підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів. Платні курси підготовки екскурсоводів за програмами Інституту туризму ФПУ працюють у ЗАТ „Львівтурист", „Волиньтурист", „Полтаватурист", „Кіровоградтурист", „Харківтурист".

Члени Ліги екскурсоводів Сумщини за допомогою ОДП „Сумитурист" вдосконалюють професійну майстерність на стаціонарних та виїзних заняттях із залученням працівників музеїв та заповідників.

Підготовку екскурсоводів та підвищення їх кваліфікації в індивідуальному порядку здійснюють ЗАТ „Закарпаттурист", Черкаське та Вінницьке бюро подорожей та екскурсій. Навчальний процес індивідуальної роботи з кандидатами в екскурсоводи передбачає проведення обласних три-шестиденних семінарів.

До навчальних планів курсів підготовки і підвищення кваліфікації екскурсоводів включено розробку перспективної історичної, етнографічної, релігіє- та мистецтвознавчої і розважальної тематики.

Екскурсійні організації тісно співпрацюють з музеями та заповідниками. Так, разом з історико-культурним заповідником ..Поле Полтавської битви" та регіональною Спілкою екскурсоводів у Полтаві було проведено тематичну конференцію „Інтелектуальна еліта Полтавщини". Організовуються і проводяться навчально-методичні екскурсії.

Представники всіх обласних структур „Укрпрофтуру" брали участь у навчально-практичних семінарах з актуальних питань удосконалення екскурсійно-методичної роботи, в тому числі й запровадження авторського права в екскурсійній сфері, що відбулися на базі Полтавського та Київського бюро.

Дочірні підприємства обласних туристичних структур та їх філії активно пропагують свій екскурсійний потенціал у галузевих профспілках, на вчительських

конференціях, спеціалізованих ярмарках, салонах, у засобах масової інформації, організовують екскурсійні поїздки для представників українських засобів масової інформації, для працівників обласних і районних органів влади, директорів ряду шкіл, ветеранів і учасників бойових дій; безкоштовні екскурсії для соціально обмежених категорій населення тощо.

Зростає кількість екскурсійних організацій, що використовують сучасні інформаційні технології в методичній роботі, створенні та систематизації баз даних нових екскурсій, рекламі екскурсійних пропозицій серед партнерів і населення.

Товариство дбає про позбавлення екскурсійної справи ідеологічного чи політичного забарвлення і створення екскурсійного продукту на засадах об'єктивності та науковості. "Потреба в екскурсійному продукті як інформаційно-інтелектуальному товарі зростатиме в міру формування якісно нового, громадянського суспільства і його пріоритетів на користь знань та освіти."

З 1999 р. розпочалася Всеукраїнська професійна туристична програма „Кришталевий лелека", заснована Українською туристичною асоціацією та генеральною дирекцією програми „Людина року" за підтримки Держкомтуризму.

У номінації „Краща екскурсія" у 2001 р. перше місце здобув Інститут туризму ФПУ за екскурсію „Давнім чернігівським шляхом до столиці Сіверщини", а у 2002 р. перше місце Інститут туризму ФПУ виборов за екскурсію „Пам'ятки садово-паркового мистецтва Чернігівщини: Тростянець-Качанівка".

У перспективі екскурсійна справа в країні має йти за такими напрямами, як розробка авторських тематичних екскурсій, складання тематичних екскурсійних турів, створення нових форм екскурсійного обслуговування, урізноманітнення екскурсійних послуг з урахуванням інтересів і запитів населення, розширення спектру мотивації вибору екскурсії як форми дозвіллєвої діяльності, розвиток екскурсійної справи на регіональних рівнях.

Як і будь-яка інша сфера гуманітарної діяльності екскурсії потребують капіталовкладень, підготовки кадрів, матеріального забезпечення, координації з громадськими організаціями, установами тощо.

Разом з тим, не можна оцінювати роботу екскурсійних організацій тільки за економічними критеріями. „Без врахувань духовних цінностей жодна система туристсько-екскурсійних послуг і організацій екскурсій не може вважатися

ефективною".

Потрібно формувати у суспільстві й новий погляд на професію „екскурсовод", насамперед як на фахівця, який знайомить екскурсантів і туристів з визначними місцями України, пам'ятками вітчизняної історії, культури та природи мовою своєї країни чи мовою іноземних туристів, просвітника, поширювача знань різного науково-тематичного спрямування, культурологічного характеру.

Своєю діяльністю на ниві просвітництва, культурно-виховній роботі екскурсовод повинен здобувати високий соціальний престиж професії серед інших гуманітарних професій.

Контрольні питання

1. Екскурсознавство як наука.
2. Сутність і значення екскурсійної теорії.
3. Сутність і значення екскурсійної методики.
4. Частини екскурсійної методики.
5. Роль екскурсійної практики в розвитку екскурсознавства.
6. Функціональні напрямки роботи з організації надання екскурсійних послуг на туристсько-екскурсійних підприємствах.
7. Схема основних функціональних напрямів роботи туристсько-екскурсійного підприємства.
8. Основні види туристсько-екскурсійних організацій.
9. Коли започатковується в Україні екскурсійна справа?
10. Які часописи висвітлювали теорію і практику екскурсійної справи на початку XX ст.?
11. Які тенденції розвитку екскурсійної справи відбувалися в західноукраїнських землях на початку XX ст?
12. Яка тематика екскурсій набуває розвитку в середині 1920-х рр. в радянській частині України?
13. Коли в практиці екскурсійної роботи почали застосуватися цикли екскурсій і що вони передбачали?
14. Яка роль музейників в поширенні екскурсійної справи?
15. Яка тематика екскурсій набуває розвиток після Другої світової війни?

Тема 2 Управління та організація екскурсійними послугами

Мета: Надати характеристику основним екскурсійним послугам, визначити головні поняття екскурсознавства, пізнати сутність дослідженн ринку екскурсійних послуг, управління асортиментом екскурсійного продукту

План

1. Сучасний маркетинг — орієнтація на споживача. Маркетинг у сфері екскурсійного обслуговування
2. Маркетинговий комплекс послуг – с/р
3. Специфічні риси екскурсійних послуг – с/р
4. Управління асортиментом екскурсійного продукту – с/р
5. Методична робота екскурсійних установ як складова маркетингової діяльності
6. Диференційований підхід до просування, збуту екскурсійного продукту і екскурсійного обслуговування
7. Маркетинговий аналіз середовища екскурсійної діяльності
8. Ціпа і ціноутворення в туризмі і екскурсійному обслуговуванні

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1 Сучасний маркетинг — орієнтація на споживача. Маркетинг у сфері екскурсійного обслуговування

Узагальнено ***маркетинг*** визначають як систему організаційних, технічних і фінансових заходів по інтенсифікації збуту продукту, яка спрямована на підвищення конкурентоспроможності фірми, отримання максимального прибутку на основі виявлення попиту і задоволення індивідуальних потреб кожного споживача.

В організації господарської діяльності підприємства *маркетинг* являє собою комплекс певних функцій, які здійснюються адміністрацією компанії з метою розширення ринку збуту її продукту і послуг.

Зважаючи на сутність діяльності в сфері гостинності, туризму, екскурсійного обслуговування, організації відпочинку, розуміння ***маркетингу*** включає систему управління і організації діяльності підприємств, які надають окремі послуги (розміщення, харчування, організація дозвілля тощо) або їх комплекс, щодо розробки нових, більш ефективних видів туристично-екскурсійних послуг, їх виробництва та збуту з метою отримання прибутку на основі підвищення якості продукту (послуг) і врахування процесів, які відбуваються на світовому туристичному ринку.

Враховуючи важливе суспільне значення екскурсійної діяльності в контексті реалізації розширеного відтворення сил людини і задоволення її духовних потреб, можна сказати, що в кінцевому результаті *зміст маркетингу* в сфері екскурсійного обслуговування як складової рекреації і туризму — створення певного життєвого стандарту.

Основна мета маркетингу в екскурсійній справі — цілеспрямований втілив на формування потреб, попиту, цін, сегментацію ринку, розвиток асортименту екскурсійних послуг, їх просування, рекламу і збут.

Класично цілі маркетингу рекреації, туризму і відповідних сфер обслуговування поділяються на три складові:

1) збереження та захист традиційного ринку (клієнтури);
2) вихід, розширення діяльності і закріплення на новому ринку;
3) зменшення впливу сезонності.

Для вирішення цих завдань щорічно складаються **і** оптимізують-ся плани маркетингу; призначаються групи для розроблення прогнозу

діяльності туристського підприємства, курорту, спільної діяльності ряду країн в регіоні, дослідження клієнтури, і структуризації маркет-илану. В контексті такої діяльності підприємствам, що надають екскурсійні послуги, доцільно проводити кооперування з туроператорами і турагентами з метою:

- координації надходження замовлень;
- розроблення спільних заходів щодо просування продукту на ринку туризму;
- здійснення підключення до центральних систем резервування;
- апробації нових продуктів, екскурсійних маршрутів, видів обслуговування;
- опрацювання шляхів проникнення на нові цільові сегменти ринку з сезонним характером обслуговування;

- організації виставок, презентацій;
- проведення конференцій;
- пропозиції пакетів послуг до і після проведення конференцій і конгресів тощо.

Досягнення мети та вирішення завдань маркетингу забезпечує практична реалізація *функцій маркетингу,* що в контексті надання екскурсійних послуг інтепретуються як:

1) створення продукту та послуг (екскурсій) для подальшої пропозиції клієнтам;
2) просування екскурсійного продукту та послуг на ринку, реклама;
3) збут, організація прямих (персональних) продаж (заключения договорів безпосередньо з клієнтами);
4) створення доходу.

В будь-якій сфері господарської діяльності маркетинг починається з усвідомлення мети, заради якої створено корпорацію — її місії та впровадження корпоративної філософії. Місія відбиває значення функціонування підприємства в цілому для суспільства. Але — це не просто набір гарних слів, які красиво надруковані та вставлені в рамку, щоб прикрашати кабінет президента компанії та формально ілюструвати освіченість підприємця шодо суспільної ролі компанії-Місія повинна повсякденно втілюватися в життя фірми.

«Метою бізнесу є створення споживачів. Це робить маркетингову концепцію перспективною, оскільки за відсутності клієнта не буде і доходу. Якщо немає доходу, не буде і прибутку. Навіть, якщо менеджери визначають прибуток як головну мету бізнесу, це не так. Головною метою тих, хто діє в бізнесі, є створення клієнтів та задоволення їх бажань», — так характеризує завдання маркетингу відомий спеціаліст Пітер Друкер. Що ж стосується сфери гостинності, туризму, організації екскурсійного обслуговування, то слід додати: ***необхідно працювати так, щоб клієнт знову прийшов до вас.***

Сучасна маркетингова концепція в туризмі, яка безумовно поширюється і на ексурсійне обслуговування, пріоритетом у підприємницькій діяльності визначає виявлення і задоволення бажань і потреб клієнтів. При цьому функціонування підкоряється *головному принципу.* створити і утримати клієнта, тобто — знайти послугу або продукт, потреба в яких відчувається багатьма людьми.

У даному контексті заслуговує на увагу прикладна інтерпретація тез Аластера Моррісона, які характеризують маркетинг, орієнтований на споживача:

1. Потреби клієнта — пріоритет номер один:

- Чим більше потреб клієнта задовольняється за рахунок широкого асортименту послуг, екскурсій, туристських маршрутів, гнучкого і творчого підходу до виконання замовлень, тим більше шансів, що він стане вашим постійним клієнтом.
- Задоволення потреб клієнта — єдина мета всього робочого колективу фірми. Отже, будь-який працівник має орієнтуватися в асортименті послуг, професійно і кваліфіковано надавати інформацію про діяльність підприємства і робити все необхідне для задоволення замовлення клієнта.

2. Потреби клієнта — об'єкт постійної турботи та предмет наукових досліджень:

• Розуміння клієнта збільшує можливості задовольнити його потреби.

• У процесі обслуговування слід постійно вчитися у тих, кому надаються послуги. Тільки постійне спостереження дозволяє ефективно «наблизитися до клієнта», зрозуміти його.

• Будь-яка інформація, що характеризує уподобання, бажання, потреби клієнтів (як реальних, так і потенційних) має постійно аналізуватися за допомогою сучасного наукового інструментарію.

3. Маркетингові дослідження мають проводитися постійно, їх пріоритетність дуже висока:

• Всі зміни в потребах клієнта необхідно негайно реєструвати і ретельно вивчати.

• Потреба у нових продуктах і нових видах послуг має бути своєчасно поміченою, тим більше, що екскурсовод під час проведення екскурсії має широкі можливості безпосередньо го спілкування з клієнтами і ненав'язливого вивчення їхніх уподобань та інтересів.

4. Періодичний аналіз співвідношення слабких та сильних сторін підприємства — умова стабільної позиції підприємства на ринку:

• Сучасні технології, маркетингові інструменти і заходи (просування) дають конструктивно підкреслити сильні сторони підприємства і водночас, зменшити вплив слабких.

5. Цінність перспективного планування не можна переоцінити:

• Слід передбачувати зміни потреб клієнтів і діяти відповідно, використовуючи всі маркетингові можливості.

• Вчасні корективи стратегії діяльності підприємства — елемент не кризового менеджменту, а менеджменту, спрямованого на виживання, розвиток і успіх.

6. Оцінка клієнтом підприємства має бути відомою:

• Інформація про реакцію клієнтів, їх відношення і відгуки щодо наданих послуг (зворотний зв'язок) — невід'ємний ресурс підвищення якості обслуговування.

• Продукти, послуги і реклама розвиваються в залежності від рівня оперативності внутрішніх комунікацій при організації обслуговування.

7. Ефективна взаємодія (комунікації) між відділами - головна цінність внутрішнього середовища підприємства:

• Чим краща співпраця між підрозділами фірми і між окремими співробітниками, тим вищий рівень обслуговування і більш задоволений клієнт

8. Співробітництво зі спорідненими підприємствами — інструмент успішного розвитку:

• Що конструктивніше співробітництво із зовнішнім середовищем (партнери), то більше можливостей задовольнити мінливі потреби клієнта, залишаючи його

впевненим у тому, що саме ви винайшли можливість відгукнутися на його запит.

9. Зміни, що сталися, розглядаються як незапобіжні, але недаремні:

• Змінам не опираються, до них пристосовуються.

• Креативна, творча діяльність по розробленні нових екскурсій, маршрутів має проводитися на випередження.

10. Діапазон бізнесу має бути максимально широким:

• Можливості, які ведуть до кращого обслуговування клієнта або до проникнення і закріплення у сфері суміжної діяльності, повинні перетворюватися в капітал.

11. Оцінка маркетингової діяльності проводиться регулярно:

• Ефективні маркетингові програми і стратегії повторюються і розвиваються.

• Витрати на маркетинг, як і трудові ресурси, повинні бу^{тй} результативними.

2 Маркетинговий комплекс у сфері послуг

Сукупність головних компонентів маркетингу називають **мар-кетинг-мікс** (маркетингова суміш). Англійською мовою назви всіх чотирьох складових маркетингу починаються з літери «р» = «пі»:

- product — продукт
- place — місце (розподіл і збут)
- price — ціна
- promotion — просування.

Концепцію чотирьох «пі» запропонував у 1978 р. Мак Карті. Розвивали цю концепцію і інші автори. Так, Буме і Бітнер у 1981 р. пропонували доповнити чотири «р» ще трьома «р», які мають специфічне значення для сфери послуг: люди (people), фізичні ознаки (physical characteristics) і процес (process). Вони вважали, що в сфері туризму, діяльності щодо надання окремих послуг, які задовольняють туристичний попит, треба враховувати людський фактор. Сьогодні, більшість спеціалістів стратегічно схиляється до використання концепції чотирьох «р» з включенням додаткових елементів у категорію продукт. Для сфери екскурсійного обслуговування такий підхід має надзвичайно важливе значення.

Класичними складовими компонента маркетингового комплексу **продукт** є: категорія, якість, торгова марка, асортимент послуг, післяпродажне обслуговування. Поглиблюючи класичну концепцію чотирьох «р» слід враховувати і три додаткові компоненти з їх складовими:

- **Люди: персонал:** освіта, розсудливість, ініціатива, поведінка в колективі, погляди; **клієнти:** поведінка, рівень залучення, контакт між клієнтами.
- **Фізичні ознаки:** навколишнє середовище, внутрішній стан, колір, рівень створюваного шуму, зручність продукту.
- **Процес:** політика, процедури, автоматизація, купівельна спроможність, купівельна спрямованість, активність.

Наступний компонент **місце** включає розташування, доступність, дистрибуторські канали (канали розподілу), дистрибуторське покриття. Компонент **ціна** передбачає врахування рівня цін, системи знижок, комісійних, умов оплати, купівельного сприйняття ціни, співвідношення якості і ціни, різноманітність. Просування як компонент Маркєтинг-міксу включає: рекламу, персональний продаж, паблісіті та PR.

Кожен із зазначених компонентів має розглядатися з урахуванням особливостей практичної діяльності в сфері екскурсійного обслуговування і управління нею.

3. Специфічні риси екскурсійних послуг — фактори маркетингу екскурсійного продукту

Продуктом у сфері екскурсійного обслуговування є послуга, яка надає можливість задовольнити духовні, естетичні, інформаційні потреби туристів, відпочивальників. її реалізація (надання) відбувається в процесі наочного пізнання навколишнього світу: особливостей природи, сучасних та історичних явищ, елементів побуту, об'єктів — пам'яток певної місцевості, які обираються завчасно і вивчають їх на місці розташування відповідно до тематичного маршруту.

Екскурсійні послуги мають *ознаки,* які притаманні будь-яким іншим послугам:

• ***Невідчутність.*** На відміну від матеріальних товарів послуги неможливо відчути на смак, дотик, побачити тощо в момент купівлі. Перед тим, як пройти маршрутом екскурсії у супроводі екскурсовода, екскурсант має лише квиток (квитанцію, касовий чек) — тобто своєрідну обіцянку бюро обслуговування, що він змістовно і цікаво проведе час, побачить надзвичайні красоти місцевості, або позна-йомиться з видатними творами минулого. Працівники екскурсійної сфери, відділу збуту, не можуть взяти з собою на ринок всепоглинаючий шум Ніагари, або мовчазну велич Сфінкса. Фактично вони продають тільки право наблизитися, довідатися і за допомогою вдалого використання екскурсійної методики долучитися до атмосфери видатних і надзвичайних об'єктів, явищ природи і суспільного життя. Після закінчення екскурсії у клієнта не залишається як данність жодного з об'єктів або відчуттів. Звичайно, той, хто придбав якусь послугу, нічого не забирає із собою в руках, але багато утримує в своїй пам'яті. Своїми спогадами, згадками про відчуття, новими цікавими відомостями (ілюструючи їх фотографіями, листівками або сувенірами) людина може поділитися з іншими.

Для зменшення невизначеності, яка викликана природною невідчутністю послуг, перед тим як звернутися за ними, клієнт шукає щось відчутне, що певною мірою свідчить про якість послуг. Спеціалісти зауважують, що ціла низка фактів матеріального характеру сигналізує про якість нематеріальних послуг: інтер'єр приміщень, стан місцевості навколо екскурсійного бюро, зовнішній вигляд пра цівників, елегантність екскурсовода, чистота і комфортність екс курсійного автобуса, — все це непрямі свідчення потенційної якос обслуговування.

• ***Нерозривність виробництва і споживання.*** Екскурсійне обслуговування не можливе без того, що в певному місці і в певний час екскурсовод і клієнт (екскурсант) знаходяться разом: надані просторі і в часі.

Непрофесіоналізм і некваліфікованість екскурсовода здатні, якщо не затьмарити, то значно погіршити враження і спогади навіть їпро найдивовижніші красоти печер Фразасі, Паму-Кале чи Великого Каньйону, захоплюючу велич єгипетських пірамід, Тадж-Махалу чи Собору Паризької Богоматері.

Первісна неподільність, послуги, що продається, значить також і те, що клієнти стають її частиною. Навряд чи літній людині, яка цікавиться і прагне долучитися до

цивілізаційних цінностей сподобаться, коли надмірно галаслива компанія молоді, що не налаштована а серйозні роздуми, розігруватиме навіть невинний фарс на сходинках Колізею.

Ще один елемент «нерозривності» полягає в тому, що не тільки екскурсовод, але й клієнти мають знати про обов'язкові умови надання послуги (наприклад, до Айя-Софії у взутті входити не можна). Отже, принцип нерозривності передбачає, що екскурсійне бюро управляє екскурсоводами, а ті — екскурсантами, їх поведінкою.

• ***Неможливість зберігання.*** Послуги не можна складувати. Можна розробити безліч екскурсійних маршрутів і підготувати широкий асортимент екскурсійних тем, але ж поки не буде реального споживача, всі вони так і залишаться у вигляді методичних матеріалів.

Щоб забезпечувати стабільність функціонування на ринку, бюро екскурсійного обслуговування має гнучко співвідносити свої можливості і поточний попит, оскільки втрати від *незатребуваності* компенсувати неможливо. Саме тому в сфері послуг, в тому числі екскурсійних, дуже поширена вимога передплати за послуги.

Крім особливостей, характерних для будь-яких інших послуг, організатори екскурсійної справи мають зважати і на інші *специфічні ознаки:*

- комплексний характер обслуговування, взаємодоповню-ваність та взаємозамінність елементів послуги (частина екскурсії може проходити в автобусі, а частина — бути пішохідною);

- невід'ємність відтворення властивих рис певної місцевості і специфічного місцевого колориту в будь-якій екскурсії;

- сезонність (ритмічність процесу виробництва Підвладна коливанням попиту, які визначаються циклами життєдіяльності: добовим, тижневим, річним);

- неоднорідність та мінливість якості, вимоги до якої формуються на світовому рівні, і на сучасному етапі суспільного розвитку динамічно змінюються, а забезпечуються, виходячи з можливостей і потенціалу місцевих ресурсів в залежності від того, хто і за яких умов надає послугу. Тому підприємства, які займаються організацією екскурсій повинні створювати такий продукт, який був би цінним для якомога більшої кількості людей. Значно підвищити якість послуг, що надаються дозволяють прийоми, напрацьовані маркетинговим досвідом як у сфері екскурсійного, так і загалом туристичного обслуговування:

1. Матеріалізація невідчутного товару (рекламні плакати, буклети, фотографії).

2. Врахування специфіки підприємства в інтер'єрі його офісу, дотримання чистоти і озеленення приміщень, дотримання смаку і витриманості в одязі (формі) працівників.

3. Досконале управління персоналом і розвиток у всіх працівників менталітету, орієнтованого на клієнта; подолання побоювань ризику у клієнтів шляхом проведення ознайомчих екскурсій для тур-операторів та турагентів, які, пропонуючи екскурсію можуть поділитися з клієнтом власними враженнями, що завжди має позитивний вплив.

4. Адаптація своїх можливостей до попиту: відомо, наприклад, що період шкільних канікул — пік активності у споживанні екскурсійних послуг. Отже, по-перше, завдання екскурсійних бюро в такий період полягає в тому, щоб зробити так, щоб всі потужності і ресурси закладу працювали по максимуму, а по-друге, щоб працівники не забували, що їх головною метою є задоволення потреб клієнтів. У «мертвий сезон» можна планувати відпустки працівників, скоротити оперативні витрати, але більш конструк-тивний прийом — перенести акцент на інший сегмент ринку: потурбуватися про можливість обслуговування учасників якоїсь конференції, провести ознайомчі екскурсії.

5. Дотримання постійної якості обслуговування, що можливе за умов ефективної роботи методкабінету, періодичних прослуховувань екскурсоводів, турботи про стан і рівень комфортності автобусів, періодична перевірка маршрутів (чи не ведуться тотальні ремонтні роботи на підходах, або й самому об'єкті показу) тощо. Можна скористатися і творчо розвинути досвід Рона Нікеля, колишнього віце-президента з маркетингу компанії «Стуфеер Хотелз» конструктивно оцінити так звані *«точки зіткнення»* (будь-яка точка, в якій відбувається контакт між клієнтом і працівником: *голос у телефонній слухавці, водій і т. in.).*

4 Управління асортиментом екскурсійного продукту

Володіння методологією розроблення екскурсії ще не означає успішного виведення на ринок і продажу екскурсійного продукту. Для успішного функціонування заклади екскурсіного обслуговування мають володіти прийомами управління наявним асортиментом екскурсій та інноваційним екскурсійним продуктом в умовах мінливих смаків, технологій, конкуренції тощо.

Будь-який продукт, як правило, проходить певний життєвий цикл: він «народжується», долає декілька стадій і, нарешті, «помирає», коли з'являються продукти, які краще задовольняють потреби ((споживачів.

Знання ***життєвого циклу продукту (ЖЦП)*** відіграє важливу роль з двох причин:

1) оскільки з часом всі продукти старіють, фірма повинна винайти нові продукти, щоб замінити ними попередні (проблема розробки нового продукту);

2) фірма має зрозуміти, як відбувається «старіння» її продукту, і змінювати свою маркетингову стратегію в залежності від того, як продукт проходить різні стадії свого життєвого циклу.

Якщо зважати на той факт, що вимогою екскурсійного методу є творчий підхід до пізнання навколишнього світу і постійне оновлення, актуалізація інформації та матеріалів, під «новим продуктом» пропонується розуміти оригінальні, покращені і модифіковані продукти (екскурсії), які з'являються в результаті зусиль методичного відділу (секції) екскурсійного бюро.

Традиційно ***методичну роботу*** *в* екскурсійній справі визначають як комплекс заходів, спрямованих на розробку (підготовку) нових екскурсій, забезпечення їх належного якісного рівня, найбільш досконалої методики і техніки проведення. Ринкове середовище вимагає від керівництва закладу екскурсійного обслуговування зважати на ризик Невдачі при запровадженні нового продукту. Вирішенням цієї проблеми, з одного боку, є чітке планування методичної роботи і випуску на ринок нових продуктів (Рис. 5).

З іншого боку, слід враховувати, що всі товари і послуги проводять відповідні стадії життєвого циклу (запровадження, розвиток, ріст, зрілість, спад). Отже, методична робота має спрямовуватися і [їla] вдосконалення вже існуючого асортименту екскурсійного продукту, розробку реальних інструментів реалізації визначених тез кластера Моррісона, які характеризують маркетинг орієнтований на споживача.

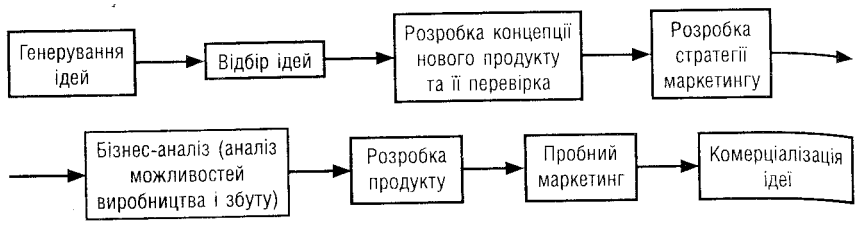

Рис. 5. *Основні стадії розроблення нового продукту*

Таким чином, сучасне розуміння ***методичної роботи*** в екскурсійній справі охоплює систематичний, постійний, регулярний процес розробки інноваційного і вдосконалення наявного асортименту екскурсійних послуг, який відповідає кон'юнктурі рийку.

У такому розумінні методична робота в екскурсійній справі по суті є невід'ємною складовою маркетингової діяльності, оцінити відповідність якої реальній ринковій ситуації дозволяють різні методи маркетингових досліджень, найпопулярнішим з яких є інтерв'ю (вибіркове, індивідуальне, репрезентативно групове).

5 Методична робота екскурсійних установ як складова маркетингової діяльності

Система методичної роботи включає взаємодію ряду складових: методиста, старшого методиста, методичного відділу (організаційно-методичного, екскурсійно-методичного, екскурсійного), методичної секції екскурсоводів, методичного кабінету і методичної ради. Кожен з цих підрозділів виконує певні завдання та має чітко визначене коло обов'язків, сутність яких в ринкових умовах значно розширюється.

Методична рада є дорадчим органом з питань методичної роботи. Основні завдання ради — всебічно сприяти підвищенню якісного рівня задоволення потреб і попиту на екскурсійний продукт, покращенню методичної роботи, удосконаленню форм екскурсійного обслуговування, залученню спеціалістів з різних галузей знань до участі в методичній роботі екскурсійного закладу.

Методична рада надає допомогу в роботі секціям екскурсоводів та методичному кабінету. Члени методичної ради (7-15 чол. сприяють узагальненню та розповсюдженню досвіду роботи країн та екскурсоводів, зміцненню ділових зв'язків з музеями, НДІ, архівами, бібліотеками тощо.

Рада бере участь у підготовці та проведенні теоретичних, науково-практичних, методичних конференцій, семінарів, нарад з методичних питань, сприяє використанню нових форм екскурсійного обслуговування, підвищенню якості роботи, розширенню тематики екскурсій (розробці інноваційного і вдосконаленні наявного асортименту екскурсійних послуг).

Рада готує пропозиції з питань методики проведення екскурсій, ефективного використання методичних прийомів показу та розповіді, особливостей задоволення попиту на екскурсійне обслуговування різних груп населення. Члени методичної ради беруть участь у підготовці екскурсоводів, у роботі творчих груп по розробці нових тем, у проведенні навчальних екскурсій та консультацій, у вдосконаленні методичної документації, у підборі наочних матеріалів для «портфеля екскурсовода».

Керівник екскурсійної установи може залучати членів ради до підготовки навчальних планів, програм курсів для навчання екскурсоводів, розробки тематики занять з підвищення кваліфікації екскурсоводів, організації контролю за якістю проведення екскурсій.

Досвід свідчить, що ефективна організація роботи вимагає проведення засідань методичної ради не менше одного разу на квартал. Таким чином, створюються реальні умови оцінки стану реалізації *планів* розвитку підприємства, систематичного узагальнення досвіду *організації роботи* екскурсоводів (навантаження екскурсоводів, якість їх роботи, використання методичних прийомів проведення екскурсій) і регулярного *контролю* щодо виконання індивідуальних планів роботи екскурсоводів, їх *мотивації,* обговорення актуальних питань вдосконалення екскурсійної методики і *корегування планів* подальшої діяльності.

Робота ради зазвичай планується на рік. До плану вносяться питання вивчення та складання рекомендацій на допомогу екскурсійним працівникам. Як правило, план має такі розділи: заходи по підвищенню професійної майстерності екскурсоводів, організаційно-масові заходи та засідання ради.

Практика організації якісного задоволення попиту на екскурсійні послуги вимагає, щоб у кожній екскурсійній установі, незалежно від масштабів її діяльності, функціонував *методичний кабінет*. Керівництво кабінетом наказом (розпорядженням) директора екскурсійної установи покладається на одного з найдосвідченіших екскурсоводів.

Головне завдання кабінету — організація та проведення інформаційно-консультаційної роботи, надання допомоги екскурсоводам якісній підготовці та проведенні екскурсій.

Актуальними завданнями роботи методичного кабінету вважають:

- підбір та зберігання екскурсійно-методичних матеріалів (контрольні та індивідуальні тексти екскурсій та дорожньої інформації, технологічні карти, реферати, доповіді екскурсоводів, інструкції і рекомендації з питань методичної та організаційної роботи, стенограми та протоколи засідань, матеріали конференцій, аналітичні маркетингові матеріали);
- комплектацію бібліотеки громадсько-політичної, краєзнавчої, екскурсійно-методичної, педагогіяної літератури;
- комплектацію і зберігання учбових програм та планів підготовки й підвищення кваліфікації екскурсоводів;
- систематизацію карток прослуховування екскурсоводів на маршрутах;
- складання списків рекомендованої літератури для підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів;
- комплектацію тематичних папок з матеріалами для екскурсій;
- зберігання довідкових та рекламних матеріалів;
- відбір та систематизацію питань, що виникли у туристів та екскурсантів та найбільш вдалих відповідей на них;
- видання бюлетенів з узагальненням досвіду роботи кращих екскурсоводів;
- організацію виставок методичних матеріалів, книг;
- складання алфавітних та тематичних каталогів літератури, газетних та журнальних статей.

Методкабінет накопичує та систематизує методичні і довідково-інформаційні матеріали з різних екскурсійних тем. В методкабінеті знаходяться наочні посібники на допомогу методистам і екскурсоводам: географічні мани, мапи-схеми маршрутів, фотоальбоми, колекції, гербарії, діаграми, таблиці, діафільми, буклети, «портфелі екскурсовода» з усіх екскурсійних тем, фонотека, картки (паспорти) екскурсійних об'єктів.

Методкабінет організовує різні заходи: лекції, зустрічі, читацькі конференції, огляди літератури, усні журнали, консультації. В кабінеті створюються умови для

самостійної роботи екскурсоводів та методистів; видаються матеріали для роботи вдома. В кабінеті оформлюють вітрини, стенди з матеріалами, що дають уявлення про певну територію. Облік роботи кабінету ведеться в журналі-щоденнику-в якому подається короткий зміст проведених заходів.

Методичний відділ організовує всю роботу з підготовки нових і розвитку існуючих тем екскурсій та вдосконалення методики їх проведення у відповідності з мінливим попитом на екскурсійний продукт.

Цей відділ здійснює керівництво роботою методичних секцій екскурсоводів, спрямовує діяльність методкабінету, залучає громадський актив до роботи методради.

Працівники методвідділу щороку складають план роботи екскурсійної установи. У вступній частині плану визначаються основні напрями роботи: удосконалення методики екскурсійного обслуговування спрямованого на споживачів, розробка методики проведення екскурсій в музеях, підвищення ролі екскурсій у професійній орієнтації школярів та ін.

Перший розділ плану — *«Підготовка нових екскурсійних тем».* У ньому планується створення творчих груп, терміни здачі нових екскурсій, заходи на допомогу творчим групам (відрядження до інших міст з метою вивчення архівних та музейних матеріалів, навчальні екскурсії, об'їзди маршрутів, виготовлення матеріалів для «портфеля екскурсовода», створення варіантів міської оглядової екскурсії для різних категорій споживачів).

Розділ *«Удосконалення діючої екскурсійної тематики»* включає планування розробки нових підтем, рекомендацій до корегування технологічної карти і схеми маршруту, створення нових варіантів логічних переходів, поповнення наочними матеріалами «портфеля екскурсовода».

Розділ *«Навчально-методична робота»* передбачає визначення термінів проведення навчальних екскурсій.

До розділу *«Підготовка нових екскурсоводів»* включаються плани щодо надання допомоги курсам екскурсоводів, підготовки спеціалістів в індивідуальному порядку шляхом їх прикріплення до досвідчених екскурсоводів.

Розділ *«Підвищення кваліфікації екскурсоводів»* включає визначення заходів, що плануються методичними секціями екскурсоводів, методкабінетом для збагачення арсеналу професійних прийомів екскурсоводів за рахунок використання методів психології та педагогіки в екскурсіях, при встановленні контакту з групою, тренінгів і практикумів щодо засвоєння різних методичних прийомів показу та розповіді.

У розділі *«Узагальнення та розповсюдження передового досвіду»* Планується вивчення досвіду екскурсоводів-новаторів щодо застосування різних методичних прийомів, естетичного виховання під час екскурсії, проведення заключної бесіди, проведення екскурсій на різні Теми та для різних категорій екскурсантів.

Розділ *«Контроль за роботою екскурсоводів»* передбачає визначення певної кількості і строків прослуховування екскурсоводів на маршруті, перевірки та

рецензування індивідуальних текстів, бесід за темами, обговорень результатів прослуховувань.

До планів методичних відділів можуть бути включені розділи: «Пропаганда і реклама екскурсій», «Виконання доручень екскурсоводами».

Важливою складовою методичної роботи є функціонування *методичної секції екскурсоводів.* В залежності від асортименту екскурсійного продукту та кількості екскурсоводів, які працюють на підприємстві, можна застосовувати різні підходи до виділення секцій:

1) за тематикою екскурсій (секції краєзнавчих, історичних, виробничо-економічних, природознавчих, архітертурно-містобудівних, літературних, мистецтвознавчих та ін. екскурсій);

2) за категоріями екскурсантів (секції по роботі з дітьми, молоддю, сільським населенням, зарубіжними туристами та ін.).

Керівництво секцією покладається на одного з досвідчених екскурсоводів. Загальне керівництво секціями здійснюється завідуючим методичним відділом, старшим методистом.

Роботу методсекції спрямовано на удосконалення змісту й методики проведення екскурсій, підвищення професійної кваліфікації екскурсоводів.

Функціонування секцій визначається навчальним характером діяльності і має форму занять (теоретичних і практичних), виконання доручень (розробка нових тем, поновлення контрольних текстів, прослуховування інших екскурсоводів, складання карток (паспортів) об'єктів, складання маршрутів, підготовка матеріалів для «портфеля екскурсовода»), виступів із доповідями.

На одному занятті секції може бути використано декілька форм методичної роботи (лекція, обговорення тексту, перегляд карток, прослуховування). Па заняттях також відбувається ознайомлення з методичною, краєзнавчою та довідковою літературою (бібліографічні огляди, читацькі конференції, реферати, доповіді та ін.).

В роботі з екскурсоводами використовуються й інші форми: конференції, наради, обмін досвідом, видання методичних бюлетенів, бесіди. *Методичні конференції* можна присвячувати широкому колу теоретичних і науково-практичних питань. *Методичні наради* — більш оперативна форма постановки та обговорення питань методичного характеру. Тема визначається заздалегідь, готується доповідь, робиться повідомлення з наступним обговоренням. Мета методна-ради — вироблення колективної точки зору з питань підготовки та методики проведення екскурсій.

Методист є організатором роботи на певному відрізку методичного забезпечення екскурсійного обслуговування. В екскурсійному бюро з невеликими обсягами роботи, з 5-6 штатних працівників одий може виконувати функції старшого методиста. До його обов'язки входить організація подорожей, методична робота. Він організовує діяльність щодо розширення тематики екскурсій, підготовки методичної документації, підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів, здійснення контролю за якістю проведення екскурсій. Розпочинає старший методист роботу з

відбору екскурсоводів та створення методичної секції, методичного кабінету, методичної ради. Вдала та результативна робота цих ланцюгів — головне завдання старшого методиста.

На тих підприємствах екскурсійного обслуговування, де існує відповідна можливість і потреба, може працювати два і більше методистів, між якими розподіляється вся робота з методичного забезпечення екскурсій та подорожей. Розподіл обов'язків між ними відбувається в залежності від тематики екскурсій, категорій споживачів екскурсійного продукту тощо (методист з екскурсійного обслуговування школярів, іноземних туристів та ін.).

У середніх за обсягами діяльності екскурсійних підприємствах створюється декілька відділів, у тому числі екскурсійних. До кожного з них входять 4-5 працівників, з них — 1-2 методисти. При значній питомій вазі екскурсій створюється посада заступника завідувача екскурсійним відділом з методичної роботи.

У великих екскурсійних установах створюється методвідділ у складі 4 і більше методичних працівників. Один відповідає за стан всієї методичної документації, другий — за підготовку та підвищення кваліфікації екскурсоводів, третій — за роботу методради, кабінету, контроль за роботою екскурсоводів. Методист несе відповідальність за якість підготовки і проведення екскурсій.

Кожний методист, який відповідає за організацію та зміст методичної роботи в цілому або за її окрему частину, складає індивідуальний план роботи на рік, який затверджу завідуючий відділом або керівник екскурсійного закладу.

Відтворення основних елементів планування і організації методичної роботи в структурі підприємства, що надає екскурсійні послуги, важливим напрямом менеджменту внутрішнього середовища таких підприємств - забезпечення ефективного і успішного управління асортиментом екскурсійних послуг, а відтак - ефективного і успішного функціонування на ринку.

6 Диференційований підхід до просування і збуту екскурсійного продукту та екскурсійного обслуговування

Створення будь-якого продукту має на меті його пропозицію \ реалізацію на ринку. Отже, чітке усвідомлення того, для якого споживача призначений екскурсійний продукт, яким чином він дійде до споживача, як відбуватиметься процес споживання екскурсійних послуг, є важливим підґрунтям управління екскурсійним підприємством. При цьому управлінський вплив має спрямовуватися як на внутрішнє, так і на зовнішнє (ринкове) середовище функціонування підприємства.

Сучасним інструментом реалізації такого підходу в менеджменті екскурсійної діяльності в ринкових умовах слід вважати ***диференційований підхід до просування і збуту екскурсійного продукту та екскурсійного обслуговування.***

Спрямування діяльності підприємства з надання екскурсійних послуг на те, щоб створений екскурсійний продукт дійшов до свого споживача, вимагає пошуку ефективних методів збільшення реалізації (продажу) такого продукту. Конкретний вибір із сукупності таких заходів *просування:* рекламні кампанії; активізація зв'язків з громадськими організаціями; промоушн (спеціальні кампанії заохочення: знижки, безкоштовні подарунки); демонстрації та виставки; проведення конкурсів з привабливими преміями; тимчасові знижки цін тощо — ***диференціюється*** *в* залежності від того, кому адресується екскурсійний продукт і який саме продукт обирається для пропозиції конкретній категорії споживачів (клієнтів).

Збут — важлива складова маркетингу. Коли ми говоримо про маркетинг в цілому, увага концентрується на споживачеві продукту або послуг. Якщо ж визначати завдання збуту, то виникає потреба органічно поєднати ті вимоги, які висуваються споживачами з потребами підприємства, яке для успіху на ринку має функціонувати прибутково, реалізувати (продати, збути) той продукт, який створено даним підприємством. Отже, керівництво має адекватно обрати форму організації збуту:

—централізовано-національну (або й інтернаціональну);

—по регіонах;

—по сегментах ринку;

—***диференційовано*** в залежності від наявного і перспективного асортименту екскурсійного продукту. Така диференціація грунтується на регулярному оновленні картотеки клієнтури' розвідці нових ринків, знайомстві з потенційними клієнтами (наприклад за стратегією «бліц-збут») тощо.

Саме врахування інтересів і запитів різних груп населення при організації їх обслуговування на маршруті конкретної екскурсії ***диференційовано*** визначає форму, набір методів і прийомів проведення екскурсії, які будуть адекватно сприйматися клієнтами. При цьому врахування вимагають:

- вікові ознаки екскурсантів (діти, молодь, люди похилого віку, пенсіонери);
- професійні та любительські інтереси клієнтів,
- загальноосвітня підготовка слухачів тощо.

Основою здійснення такого диференційованого підходу до просування і збуту екскурсійного продукту та екскурсійного обслуговування виступає аналіз маркетингового середовища.

7 **Маркетинговий аналіз середовища екскурсійної діяльності**

Маркетингова діяльність, на думку більшості спеціалістів туристичної і, зокрема екскурсійної діяльності, включає:

I. Комплексний аналіз ринку з метою його сегментації на основі кон'юнктури світового ринку, виявлення і аналізу попиту.

II. Аналіз пропозиції, який включає оцінку:

а) привабливості всіх видів ресурсів, наявності об'єктів показу;

б) стану матеріально-технічної бази по прийому і обслуговуванню, як власної, так і фірм-партнерів;

в) можливостей розвитку основних фондів.

III. Аналіз системи і каналів збуту продукту, який базується на:

а) вивченні збутової мережі по кожному ринку і основних суб'єктах ринкової діяльності;

б) аналізі ефективності діяльності власної збутової мережі;

в) розробці пропозицій щодо розвитку збутової мережі як власної, так і залученої на договірній основі і вдосконаленню форм та методів її роботи.

IV. Аналіз напрямків рекламної роботи.

Перед тим, як прийняти будь-яке рішення маркетингового характеру, рекомендується з'ясувати загальну ринкову ситуацію. Така процедура називається *аналізом маркетингового середовища.* Вивчають економічні, соціальні, політичні і технологічні фактори, які можуть вплинути на бізнес (Рис. 6).

Маркетингове середовище — сукупність активних суб'єктів та сил, які діють за межами підприємства і впливають на можливості менеджерів ефективно організовувати функціонування підприємства на ринку.

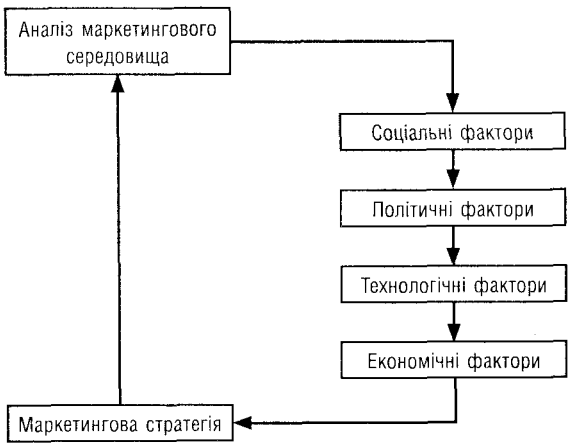

Рис. 6. Етапи аналізу маркетингового середовища

Основи комплексної оцінки ринку конкретного продукту складають *маркетинговий, регіональний і ситуативний аналіз.*

• ***Маркетинговий аналіз*** — це постійний процес, який включає послідовні і об'єктивні заходи, які допомагають прийняти кращі маркетингові рішення в сфері визначення і залучення нових клієнтів та шляхів задоволення їхніх потреб.

Він фактично стосується характеристики кон'юнктури ринку і має відповісти на такі питання:

- Хто є клієнтами або потенційними клієнтами екскурсійного підприємства?
- Що це за люди (вік, доходи, рівень освіти, стиль життя та ін.)?
- Де вони живуть (місто, сільська місцевість, власники приватних будинків, орендатори тощо)?
- Чому вони купують даний екскурсійний продукт (випадково, за порадою друзів, по об'яві в газеті і т.п.)?
- Чи задовольняє екскурсійний продукт їхні потреби (зручне місцеположення, екологічні умови, рівень обслуговування)?
- Чи відповідають ціни на продукт тому іміджу, якого збирається дотримуватися підприємство з екскурсійного обслуговування?
- Чи відповідають ціни тому рівню обслуговування, яке отримують клієнти?
- Яка частина бізнесу підприємства є результатом проведення спеціальних кампаній по стимулюванню збуту? Як багато нових клієнтів з'явилося в результаті проведення певної кампанії? Яке місце займає туристичне підприємство по відношенню до конкурентів?

Види маркетингового аналізу:

- *регіональний аналіз* — економіко-географічний аналіз факторів регіонального розвитку, який використовується для пізнання закономірностей і особливостей розвитку туризму, екскурсійної діяльності в конкретних районах;
- *ситуаційний аналіз* — включає вивчення всієї інформації про фірму, її екскурсійний продукт, стан туристичного ринку, та індустрії туризму в цілому, конкретний сегмент індустрії туризму, в якому функціонує дане підприємство, демографічну ситуацію в районі функціонування підприємства, засоби масової інформації, шляхи, стимулювання збуту туристського продукту.

Узагальнена схема планування маркетингової діяльності (Рис. 7) включає декілька елементів

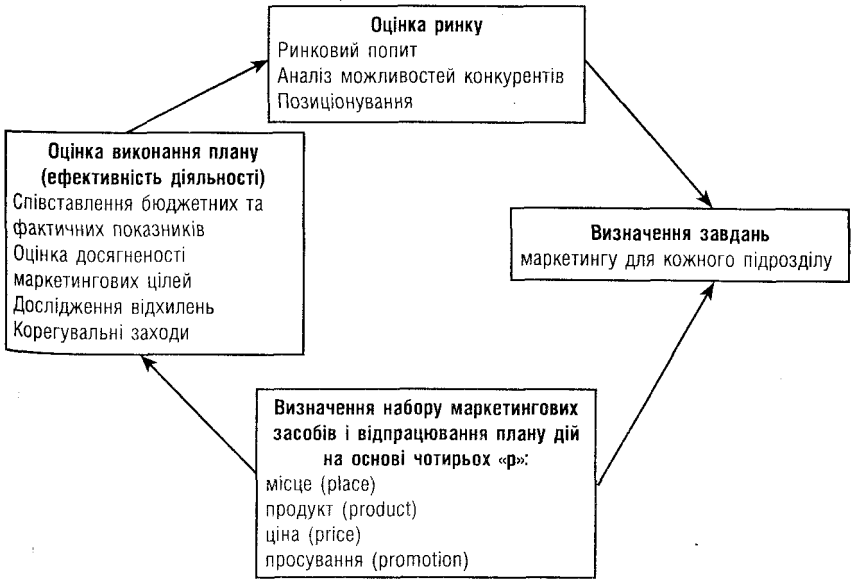

Рис. 7. Елементи планування маркетингової діяльності

Оцінка ринку спрямовується на те, щоб встановити, чи є потреба на даний продукт чи послугу і який потенціал ринку. Для цього вивчають існуючий ринок, його розміри, ключові фігури на ньому, демографічний склад споживачів, їхні потреби, загальні умови і тенденції споживчих запитів.

Метою *аналізу ринкового попиту* є з'ясування того, хто може стати потенційним клієнтом, скільки таких може набратися і в якому районі.

Аналіз конкурентів, слабких та сильних сторін їх бізнесу допомагає обрати стратегію для втілення в життя маркетингового плану фірми. З метою аналізу конкурентного середовища спеціалісти з маркетингу складають *порівняльну таблицю,* де в першій колонці визначаються інтереси фірми, в другій — оцінка її можливостей успіху (за 10 або 100 бальною шкалою), в третій та четвертій — оцінка за такою самою шкалою всіх можливих конкурентів. Така таблиця дозволяє зосередити увагу на тих позиціях, де фірма має переваги, або навпаки — недоліки, виділити керовані та некеровані фактори, що впливають на ту чи іншу позицію. В результаті, значно легше винайти шляхи вдосконалення екскурсійного продукту, методів його просування і продажу, покращення якості екскурсійного обслуговування, завдяки ефективному управлінню відповідними факторами. Крім того, така таблиця дозволяє визначити сегменти ринку, де фірма може мати успіх.

Позиціонування обґрунтовує можливості і шляхи завоювання специфічного місця на ринку і в свідомості потенційних споживачів (одного сегменту ринку або декількох).

Формулювання маркетингових цілей і завдань має фірмі контролювати своє просування на шляху до успіху. При цьому слід враховувати, що цілі визначаються як для всього підприємства, так і для окремих його підрозділів, а вже потім планують

зміст і терміни виконання конкретних завдань, які забезпечують досягнення цілей всього підприємства.

В результаті регулярного і ретельного здійснення маркетингової діяльності створюються умови для обгрунтування вибору стратегії розширення продажу, серед яких основними вважають чотири (матриця Ансоффа):

1) розвиток продажу — розширення проникнення на ринок через знижнення цін або посилення рекламної активності, що не пов'язане із суттєвим ризиком;
2) розвиток продукту — покращення відомих продуктів і послуг та продаж їх традиційним споживачам, що зумовлює середній рівень ризику;
3) розвиток ринку — реалізація відомих продуктів на нових ринках, що також відзначається середнім рівнем ризику;
4) інноваційна стратегія — пропозиція нових товарів на нових ринках, що пов'язана з набільш високим ступенем ризику.

8 Ціна і ціноутворення в туризмі і екскурсійному обслуговуванні

Ціна в умовах ринкової економіки є важливим економічним параметром ринкового середовища діяльності підприємства, з яким треба рахуватись і впливати на нього.

В умовах конкуренції ціна формується під впливом факторів, які складаються на ринку незалежно від підприємства.

Необхідними умовами ціноутворення є:

- економічна самостійність і можливість вибору цінової поведінки підприємства;
- комерційність відносин суб'єктів господарювання, що реалізуються за допомогою відповідних договорів купівлі-продажу;
- захист договірних відносин, які гарантують повернення витрат і відшкодування збитків;
- наявність конкурентного середовища і подолання монополізму, забезпечення можливості вибору своєї поведінки суб'єктом господарювання;
- співвідношення потреб і пропозиції на туристичному ринку.

Стратегія ціноутвореня в індустрії туризму визначається різними

Іфакторами, в залежності від яких вибирається один з методів продування продукту на ринок:

1. Витрати-плюс — це метод ціноутворення, який полягає у додаванні до затрат певного відсотка для одержання прибутку після покриття витрат на створення продукту та його представлення на ринок. Це простий метод, недолік якого полягає в тому, що він не враховує попиту та ціни конкурентів.

2. Норма рентабельності — цей метод пов'язаний з фінансовим аналізом і визначає ефективність діяльності фірми, виходячи з рівня прибутку, не враховуючи обсяг продажу та ін.

3. Зворотне ціноутворення — метод, що базується на загальновизнаній ринковій ціні продукту і запланованому прибутку (зниження витрат, регулювання якості та урізноманітнення послуг). Це дає змогу запобігти зниженню цін, таким чином ціна перекриває витрати.

4. Дискримінаційне ціноутворення — це метод гнучкого ціноутворення, який враховує ринковий попит на продукт та пропонує зміни цін в залежності від часу, місця, обсягу продажу.

5. Ціноутворення за методом «проникнення на ринок» практикують компанії, які утверджуються на ринку і призначають більш низьку, в порівнянні з конкурентами, ціну. Використовуючи цю стратегію для ціноутворення треба пересвідчитись, чи еластичний попит па продукцію. У протилежному випадку збільшення прибутку за рахунок відтоку клієнтів від конкурентів може призвести до початку «цінової війни».

6. Політика «зняття вершків» — метод, що використовується при зменшенні пропозиції та нееластичному попиті. Висока ціна повинна бути обумовлена високою якістю продукту, його унікальністю, відсутністю товарів-замінників.

Ціна — це міра і регулятор динамічної рівноваги між попитом і пропозицією на туристичному ринку. Вона постійно змінюється, але при рівновазі попиту і пропозиції встановлюється рівновага цін, коли максимальна корисність туристичного продукту і максимальні витрати на його виробництво врівноважують один одного.

Чинники, які впливають на ціни в туризмі:

1. Основою для прийняття рішень щодо ціноутворення є рівень попиту на туристичний продукт. Призначаючи ціну на продукт необхідно враховувати тип та кількість потенційних споживачів. Треба враховувати споживацькі звички і купівельну спроможність.

2. В ціну треба включити валові витрати виробництва, витрати на просування та збут, а також норму прибутку.

3. Туристичне підприємство, купуючи послуги у виробників оптом, отримують значні знижки. Знижки можуть надаватися також за додаткову кількість клієнтів та за своєчасне виконання зобов'язань відповідно до договору.

4. Ціна повинна враховувати комісійну винагороду турагентів (тур-агенти роблять націнку на продажну ціну туроператора, чим покривають свої поточні витрати і отримують прибуток; туроператор визначає нижню межу цін, нижче якої турагенти не мають права знижувати ціни).

Крім названих вище факторів, треба враховувати:

- ступінь насичення потреб свого цільового ринку;
- зміни в соціумі (політичні, економічні, правові);
- якість продукту;
- особливі характеристики продукту, які відрізняють його від товарів-конкурентів;
- цінову політику конкурентів;
- сезонність;
- клас обслуговування;
- форму обслуговування (група, турист-індивідуал);
- психологічні особливості сприйняття ціни.

Ціноутворення в сфері послуг має низку особливостей:

- туристичні послуги являють собою кінцевий продукт, ціни на послуги — це роздрібні ціни;
- на стадії кінцевої реалізації відхилення ціни від вартості веде до перерозподілу прибутку населення між різними групами (споживачі і виробники);
- низка послуг у сфері туризму має стійкий попит;
- при складанні цін на послуги необхідно враховувати психологічне сприйняття ціни споживачем;
- процес виробництва, реалізації і споживання послуг співпадає в часі, тому в сфері послуг використовується сезонна диференціація цін та тарифів.

При створенні і реалізації екскурсійних послуг ціноутворення має велике значення і визначається тими ж факторами, що і інші види туристичних послуг.

Сутність цінової політики полягає в тому, щоб встановити такі ціни на екскурсії, які б задовольняли попит і відповідали можливостям покупця, забезпечуючи компенсацію витрат туристичного підприємства і отримання бажаного прибутку. В наш час більшість екскурсій проводиться для школярів. Тому отримання більшого прибутку можливе не за рахунок підвищення цін на екскурсії, а завдяки 1 збільшенню обсягів продажу.

Формування ціни на екскурсію можна провести за формулою:

$$Ц = С + П + Н,$$

Ц — ціна екскурсії;

С — собівартість;

П — прибуток;

Н — податок на додану вартість (ПДВ).

У собівартість (С) екскурсії включають оплату роботи екскурсовода. Більшість фірм не має екскурсоводів у своєму штаті, а запрошує На одноразове проведення екскурсії, тому одразу робляться відрахування на оплату праці. Якщо екскурсія транспортна —- замовляється транспорт і в ціну екскурсії включається вартість транспортних Послуг. Якщо є необхідність відвідання музею (в залежності від теми ᵉКскурсії), то може враховуватися вартість вхідних квитків і роботи ᵉкскурсовода в музеї

Норму прибутку (10-15%) фірма встановлює сама, враховучи платежі у різні фонди. Таким чином отримується друга складова формули (II), на яку нараховується податок на додану вартість (20%) що встановлений державою.

Підсумувавши всі складові, отримуємо повну вартість екскурсії. В залежності від кількості екскурсантів можна розрахувати вартість екскурсії на одну особу.

* * *

Упродовж історії людство виробило три різні інструменти управління — впливу на людей:

1) ієрархія — основний спосіб впливу, який базується на відношеннях влади, підкорення, тиску зверху, примусу, заохочення тощо;

2) культура — цінності, соціальні норми, шаблони поведінки, ритуали, що виробляються та визначаються суспільством, організацією або групою, і примушують людину поводити себе певним чином;

3) ринок — тобто система відношень, що базуються на купівлі-продажу продукції і послуг, на рівновазі інтересів продавця і покупця.

Співіснування цих інструментів можна простежити в будь-якій системі, суспільно-історичному утворенні. Характер співвідношення визначається тією складовою, якій надається перевага, і саме вона визначає сутність організаційного процесу в суспільстві. Сьогодні — це ринкові відносини. Саме вони, з одного боку, зумовили потребу у зміні інституційних і нормативно-правових засад екскурсійної діяльності в Україні, а з іншого, визначають напрями вдосконалення екскурсійної

справи в країні і засади формування моделі управління екскурсійною діяльністю на національному рівні.

Контрольні питання

1. Які основні цілі і функції маркетингу туристичних і, в тому числі, екскурсійних послуг?
2. Охарактеризуйте основні компоненти маркетинг-мікс.
3. Як організовується методична робота (як складова маркетингової діяльності) на екскурсійному підприємстві?
4. Які основні етапи аналізу маркетингового середовища?
5. Назвіть основні умови і фактори ціноутворення в туризмі та екскурсійному обслуговуванні.
6. Як розраховується вартість екскурсії?

Тема 3 Теорія екскурсійної справи

Мета: Визначити місце, роль та аспекти екскурсії; надати характеристику функціям екскурсії та їх головним властивостям; зрозуміти сутність і призначення ознак екскурсії та їх класифікафії

План

1. Визначення та аспекти екскурсії.
2. Функції і ознаки екскурсії.
3. Класифікація екскурсій - с/р

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Визначення та аспекти екскурсії

Слово «екскурсія» походить від латинського «екскурсіо». У російську мову це слово проникнуло в XIX ст. і спочатку означало «вибігання, військовий набіг», потім - «вилазка, поїздка». Пізніше відбулася видозміна цього слова за типом імен на «ія» (екскурс + ія).

Розглянемо кілька формулювань терміну «екскурсія», які були опубліковані в різних виданнях. Екскурсія — методично продуманий показ визначних місць, пам'ятників історії й культури, в основі якого лежить аналіз об'єктів, які перебувають перед очами, екскурсантів, а також уміла розповідь про події, пов'язаних з ними. Однак тільки до цього сутність поняття «екскурсія» зводити було б неправильно.

Перша спроба визначення поняття виглядає так: «Екскурсія - є прогулянка, що ставить своїм завданням вивчення певної теми на конкретному матеріалі, доступному спогляданню» (М. П. Анциферов, 1923 р.). Характеризуючи місце екскурсійної діяльності в позашкільній роботі з дітьми, екскурсіоніст Л. Бархаш вважав, що екскурсія - це наочний метод одержання певних знань, виховання шляхом відвідувань за заздалегідь розробленою темою певних об'єктів (музей, завод, колгосп і т.д.) зі спеціальним керівником (екскурсоводом).

Наведемо також одне з останніх за часом опублікування визначень: «Екскурсія - особлива форма навчальної й позанавчальної роботи, в якій здійснюється спільна діяльність учителя-екскурсовода й керованих нимшколярів-екскурсантів у процесі вивчення явищ дійсності, спостережуваних у природних умовах (завод, колгосп, пам'ятники історії й культури, пам'ятні місця, природа та ін.) або в спеціально створених сховищах колекцій (музей, виставка)». Такими є думки вчених – екскурсіоністів.

Розглянемо тлумачення терміну «екскурсія», дані в різних словниках і енциклопедіях. Саме раннє (1882 р.) тлумачення цьому терміну дає В. Даль: «Екскурсія - проходка, прогулянка, вихід на пошук чогось, для збирання трав та ін.». У Малій радянській енциклопедії (1931 р., т. 10, с. 195) термін розкритий у такий спосіб: «Екскурсія - колективне відвідування якої-небудь місцевості, промислових підприємств, радгоспів, музеїв та ін., переважно з науковою або освітньою метою».

Докладне пояснення терміну «екскурсія» дає Велика радянська енциклопедія (1933 р., т. 63, с. 316): «Один з видів масової культурно-просвітньої, агітаційної й

навчальної роботи, що має метою розширення й поглиблення знання підростаючого покоління...».

У Тлумачному словнику російської мови (під керівництвом Л. Н. Ушакова, 1940 р.) слово «екскурсія» пояснюється як «колективна поїздка або прогулянка з науково-освітньою або розважальною метою».

У Малій радянській енциклопедії (1960 р., т. 10, с. 770) сказано, що «екскурсія - колективна поїздка або похід у визначні місця з науковою, загальноосвітньою або культурно-просвітньою метою».

У Великій радянській енциклопедії (1978 р., т. 29, с. 63) дане наступне визначення: «Екскурсія - відвідування визначних чим-небудь об'єктів (пам'ятники культури, музеї, підприємства, місцевість і т.д.), форма й метод придбання знань. Проводиться, як правило, колективно під керівництвом фахівця-екскурсовода». Інші тлумачення більше пізнього часу не відрізняються оригінальністю й нічого не додають до раніше зроблених характеристик.

У наведених визначеннях екскурсії можна виявити деякі розбіжності. Вони не випадкові й не дають підстав для висновків про існування протилежних точок зору на екскурсію. Кожне формулювання має відношення до функціонування екскурсії в певний період часу. Звідси — розходження у формулюваннях цілей, завдань і форм проведення екскурсій, характерних для того або іншого часу. З роками відбувається ускладнення і розширення завдань. Перед екскурсіями ставляться інші цілі, міняються форми їхнього проведення. Так, тепер ***у практичній діяльності екскурсія розглядається в декількох аспектах***:

- як самостійна форма виховання або складова частина інших форм виховання (патріотичного, трудового, екстетичного);
- як одна з форм навчання або складова частина інших форм;
- як форма роботи з масовою аудиторією;
- як епізодичний (разовий) захід, частина тематичного циклу, а також як один із щаблів пізнання;
- як форма міжособистісного спілкування екскурсовода з екскурсантами, екскурсантів один з одним, форма спілкування екскурсантів з об'єктами;
- як форма поширення наукових знань, ідейного виховання;
- як форма організації культурного дозвілля;

- як невід'ємна частина організованого туризму.

Узагальнюючи різні підходи до визначення і розуміння екскурсії відзначимо два основні, притаманні учбовим дисциплінам «Екскурсознавство» та «Організація екскурсійних послуг».

Екскурсія - цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода.

Екскурсія – туристсична послуга тривалістю до 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь затвердженим мершрутом для забезпечення задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туристів.

При подальшому розгляді сутності поняття «екскурсії» необхідно мати на увазі обумовленість екскурсійного процесу об'єктивними вимогами. У ході екскурсійного процесу (рис. 1) екскурсовод допомагає екскурсантам побачити об'єкти, на основі яких розкривається тема (перше завдання), почути про ці об'єкти необхідну інформацію (друге завдання), відчути велич подвигу, значення історичної події (третє завдання), опанувати практичними навичками самостійного спостереження й аналізу екскурсійних об'єктів (четверте завдання).

Важливим відправним моментом в організації екскурсійної роботи є дотримання ознак екскурсії. Вітсутність хоча б однієї з названих нижче семи ознак позбавляє права називати проведений захід екскурсією.

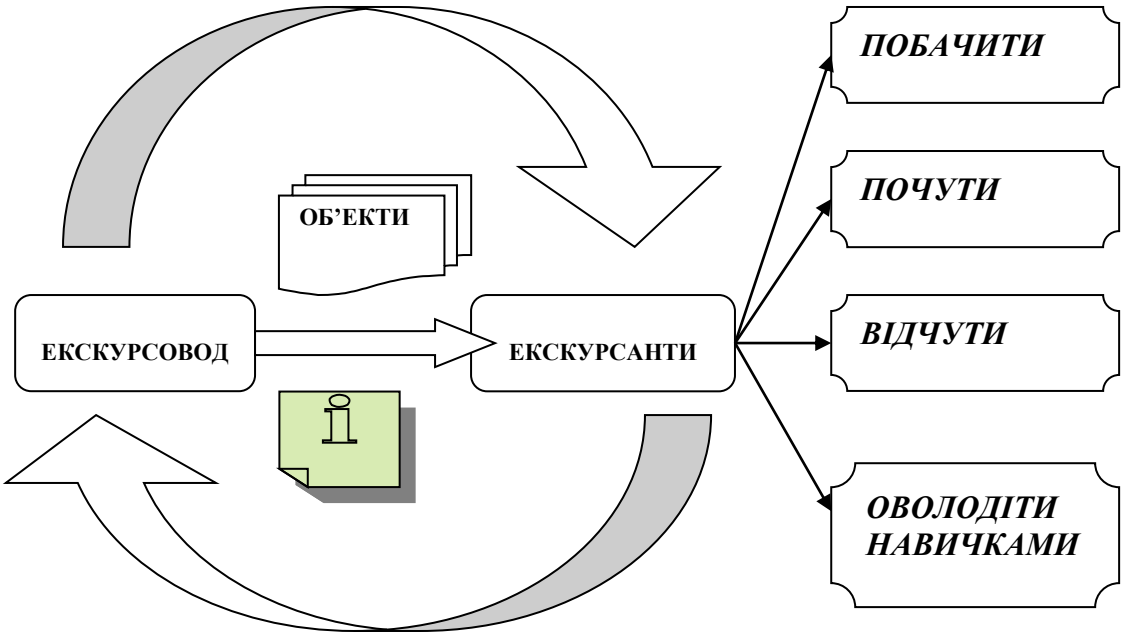

Рис. 1. Схема екскурсійного процесу.

2. Функції і ознаки екскурсії

Функції екскурсії розглядаються як її головн івластивості. Основні функції екскурсії подані на рис. 2.

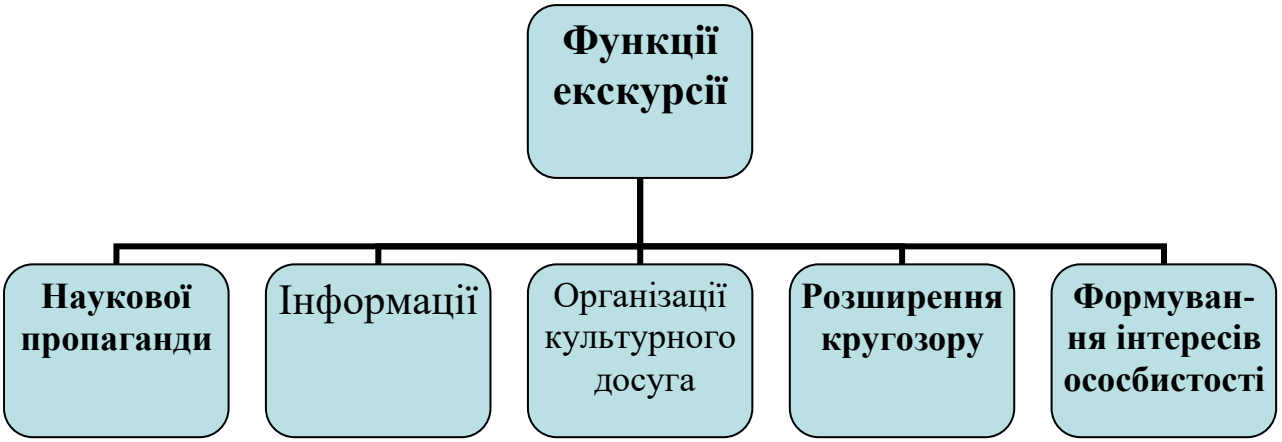

Рис. 2. Функції екскурсії.

Принципи екскурсії:

Принцип науковості (достовірності)	екскурсійна інформація викладається відповідно до певного розділу сучасної науки, факти події, теоретичні положення подаються в науковому трактуванні
Принцип ідейності	обєктивний підхід до змісту фактичнго матеріалу при підготовці екскурсії і впевненість екскурсовода в тому що він викладає
Принцип зв`язку теорії з життям	актуальність екскурсійної інформації
Переконливість і дохідливість	викладення екскурсійного матеріалу на доступному для аудиторії рівні

Ознаки екскурсії:

1. Тривалість за часом проведення від однієї академічної години (45 хв) до однієї доби.

2. Наявність екскурсантів (групи або індивідуалів).

3. Наявність екскурсовода, який проводить екскурсію, і має відповідну професійну підготовку підтверджену документально.

4. Наочність, зорове сприйняття, показ екскурсійних об'єктів на місці їхнього

розташування.

5.Пересування учасників екскурсії по заздалегідь складеному маршруту.

6. Цілеспрямованість показу об'єктів, наявність певної теми.

7. Активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів).

Крім цих загальних ознак у кожного виду екскурсій є свої специфічні ознаки:

- в автобусних - обов'язковий вихід з автобуса для огляду пам'ятників (не менш трьох);
- у музейних - знайомство з матеріалами, розташованими на стендах;
- у виробничих - демонстрація діючих об'єктів (верстатів, агрегатів, механізмів).

Екскурсійний метод

У практиці використовується чимало різних методів пізнання: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичний, методи абстрагування, аналогії, моделювання, узагальнення, експерименту та ін. Всі ці методи тією чи іншою мірою використовуються при проведенні екскурсій.

Екскурсійний метод являє собою сукупність методичних прийомів, які застосовують на екскурсіях, є основою екскурсійного процесу і являє собою сукупність способів і прийомів повідомлення знань. Це комплексний метод, який має ряд особливостей:

1. Вибір у спостережуваних об'єктах найважливішого й істотного;

2. Погоджування знову досліджуваного матеріалу з раніше отриманим екскурсантами досвідом і знаннями та ін.

3. Предметність, речовинна доказовість (наочність). Висунуті в розповіді екскурсовода положення аргументуються за допомогою зорових доказів.

4. Екскурсійний метод побудований на перевазі (головному значенні) показу. Нерідко розповідь є лише коментарем до зорової характеристики екскурсійних об'єктів.

5. Екскурсійний метод спрямований на вивчення головного в темі.

6. Рух.

7. Пізнання предметів і явищ навколишнього світу проходить при участі всіх органів почуттів людини.

3. Класифікація екскурсій

Класифікація екскурсій є центральним питанням екскурсійної теорії й має основне значення для:

- постановки цілей і завдань нових екскурсій;
- правильної розробки маршруту;
- формування підтем і використання методичних прийомів;
- забезпечення умов тісної співпраці екскурсовода з екскурсантами;
- діяльності методичної комісії.

Класифікація екскурсій динамічна й згідно з складається з п'яти історичних періодів. У наш час екскурсії класифікуються за наступними ознаками: змістом; складом й кількістю учасників; місцем проведення; способом пересування; тривалістю; формою проведення.

Кожна група має властиві їй компоненти, специфіку й особливості. Загальна класифікація екскурсій наведена на рис. 2 дидактичного забезпечення.

Провідною класифікаційною ознакою в екскурсіях є підрозділ на оглядові (багатопланові) й тематичні.

Оглядові екскурсії, як правило, багатотемні. Не випадково їх називають багатоплановими. У них використовується історичний і сучасний матеріал. Будується така екскурсія на показі всіляких об'єктів (пам'ятників історії й культури, будинків і споруджень, природних об'єктів, місць знаменитих подій, елементів благоустрою міста, промислових і сільськогосподарських підприємств і т.д.).

В оглядових екскурсіях події викладаються великим планом. Це дає загальне уявлення про місто, край, область, державу в цілому. Хронологічні рамки такої екскурсії – від часу заснування міста (першої документальної згадки про нього) до сьогоднішнього дня з обов`язковим оглядом перспектив подальшого розвитку.

Оглядові екскурсії мають свої особливості. На відміну від тематичних, у них формулювання теми представляє певну складність. Незалежно від місця, де їх готують

і проводять, вони практично схожі між собою насамперед за своєю структурою. У кожній з них висвітлюється кілька підтем (історія міста, коротка характеристика промисловості, науки, культури, освіти, природи та ін.). У той же час в оглядових екскурсій є й відмітні риси. Вони диктуються тими особливостями в історичному розвитку, які властиві певному місту, області, краю. Наприклад, воєнно-історичну підтему включають в оглядові екскурсії ті міста, на території областей яких відбувалися військові події. Літературні підтеми включаються в оглядові екскурсії міст, пов'язаних з життям і діяльністю письменників, поетів і т.д.

Тематична екскурсія присвячена розкриттю однієї теми. Якщо це історична екскурсія, то в її основу може бути покладено одна або кілька подій, об'єднаних однією темою, а іноді більш тривалий період часу. Якщо це екскурсія на архітектурну тему, то предметом вивчення можуть стати найцікавіші здобутки зодчества, розташовані на вулицях і площах міста, а у великому місті - архітектурні ансамблі минулих століть. Класифікація тематичних екскурсій наведена на рис. 3 дидактичного забезпечення.

Слід відмітити, що тематичні екскурсії того або іншого виду рідко існують ізольовано. Наприклад, історичний матеріал використовується в екскурсіях на архітектурно-містобудівні теми; елементи природознавчих екскурсій знаходять своє місце в екскурсіях майже кожної групи тематичних екскурсій. Зміст залежить від конкретних умов проведення екскурсії, від ресурсів пізнавального плану того або іншого міста або регіону.

Однакових екскурсій не існує, вони розрізняються насамперед за темою. Слово «тема» в перекладі із грецької означає «те, що покладено в основу». Тема являє собою поняття, що належить до змісту чого-небудь. Кожна екскурсія повинна мати свою чітко визначену тему. *Тема в екскурсії* - предмет показу й розповіді. Формування теми являє собою короткий і концентрований виклад основного змісту екскурсії.

Підготовка нової теми, змісту екскурсії - це багатомісячна напружена праця колективу працівників. Особливістю кожної екскурсійної теми є те, що вона тісно пов'язана з об'єктами показу й з тим екскурсійним матеріалом, що насичує її зміст. Цей матеріал повинен бути поданий у такому обсязі, що може бути засвоєний екскурсантами при показі об'єктів. Тема відіграє вирішальну роль в об'єднанні зовні розрізнених частин екскурсії в єдине ціле. Вона регулює розповідь, не даючи

можливості екскурсоводу розповісти про об'єкт усе, що він про нього знає, особливо в тих випадках, коли об'єкт буває багатоплановим і містить велику інформацію. Саме темою екскурсії визначається як показати об'єкт, яку частину інформації дати екскурсантам у цьому випадку.

Деякі об'єкти показуються в декількох екскурсіях. Наприклад, Площа Свободи в м. Харків або Будинок Харківського академічного театру опери й балету ім. Лисенка показуються й в оглядових, й у тематичних екскурсіях. І в кожній з них про один і той самий об'єкт дається різний обсяг інформації, у розповідях він висвітлюється в різних ракурсах.

Велике значення має витриманість тематики екскурсії. Вся розповідь і показ повинен «працювати» на її основну тему. По шляху проходження групи в екскурсію можуть «вторгатися» об'єкти, розташовані на даному маршруті, але не стосовні до обраної теми. Відомості про такі об'єкти можуть бути дуже цікавими, але другорядними до конкретно розглянутої теми. Тому екскурсовод може повідомити про їх екскурсантам тільки як відповіді на питання.

Кожна тема являє собою сукупність цілого ряду *підтем*. У кожної підтеми повинна бути повнота й логічна завершеність. Правильно розроблена підтема повинна сприйматися екскурсантами не сама по собі, а разом з іншими підтемами, у композиції.

Композицією екскурсії називають розташування, послідовність і співвідношення підтем, основних питань, вступу й заключної частини екскурсії.

Провідна підтема - композиційний центр екскурсії, навколо якого будується вся розповідь екскурсії. Вона сприяє більше глибокому розкриттю змісту екскурсії, робить її переконливою і такою, що запам'ятовується.

Деякі вчені, розглядаючи структуру екскурсії, окрім вступу основної частини і висновків виділяють такі поняття, як сюжет, фабула, кульмінація

Сюжет — подія або кілька подій, пов'язаних один з одним.

Фабула - ланцюг подій, про які оповідає твір.

Кульмінація - момент найвищого напруженя в розвитку фабульної дії.

Багатотемність оглядової екскурсії не дає можливості досить глибоко розкрити зміст кожної підтеми, дати більш глибоке тлумачення подій. У такій екскурсії звичайно буває більше фактів без їхнього тлумачення. Однак оглядова екскурсія має

велике значення для розвитку екскурсійної тематики, тому що майже кожна її підтема може надалі стати темою для розробки самостійної екскурсії.

Назва екскурсії - це мовний вираз, який у прямій і непрямій формі позначає зміст екскурсії. Він повинен бути точним і не допускати двоякого або незрозумілого тлумачення.

В одній темі може бути кілька назв залежно від складу учасників і поставленого завдання (наприклад, оглядова екскурсія по м. Бердянську може мати такі назви: «Бердянськ: сторінки історії й сучасність» «Бердянськ: учора-сьогодні-завтра», «Я люблю моє рідне місто Бердянськ», «Бердянськ - моя мала Батьківщина» і ін.).

Контрольні питання

1. Еволюція поняття екскурсія.
2. Поняття екскурсія як процес.
3. Екскурсія як туристична послуга.
4. Схема і завдання екскурсійного процесу.
5. Охарактеризуйте основні функції екскурсії.
6. Перелічите основні ознаки екскурсії.
7. Додаткові ознаки для різних видів екскурсій.
8. Екскурсійний метод, його особливості.
9. Класифікаційні ознаки екскурсій, їх розгорнута характеристика.
10. Особливості проведення тематичних екскурсій.
11. Особливості проведення оглядових екскурсій.
12. Різниця між темою і назвою екскурсії.

Тема 4 Методика розробки екскурсії

Мета: Надати характеристику процесу створення інноваційного екскурсійного продукту; засвоїти механізм етапів розробки екскурсії; пізнати методичні прийоми опанування інноваційного продукту

План

1. Організація підготовки інноваційного екскурсійного продукту.
2. Етапи розробки екскурсій.
3. Опанування інноваційного екскурсійного продукту – с/р

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Організація підготовки інноваційного екскурсійного продукту

Екскурсія — результат специфічного творчого процесу. Зміст майбутньої екскурсії, її ідейна спрямованість та пізнавальна цінність значною мірою залежать від знань методистів та екскурсоводів, їх компетентності, володіння основами педагогіки та психології, вміння обрати засоби та прийоми впливу на аудиторію. Процес підготовки екскурсії включає підбір та вивчення об'єктів і матеріалів про них. В цьому процесі важливе все — порядок, послідовна організація роботи, методика Створення нової екскурсії — досить складний та напружений процес, який може тривати від кількох місяців до року і включає:

1) розробку нової теми — креативний процес по створенню інноваційного екскурсійного продукту;

2) підготовку екскурсовода до проведення нової для нього, але вже розробленої та запровадженої в асортимент виробничо-обслуговуючої діяльності туристичної установи екскурсії.

Перший напрямок — процес створення нової для екскурсійного закладу екскурсії — це створення певної цінності. Ті, хто створюють екскурсію нерідко починають «з нуля» і мають пройти весь творчий шлях від складання плану до презентації інноваційного продукту — нової екскурсії.

Другий напрямок — підготовку екскурсовода до нової для нього, але вже існуючої в асортименті послуг бюро екскурсії, — можна умовно представити: екскурсовод знайомиться з розробленою до нього екскурсією, доповнює її з огляду на нові факти та інформаційно-аналітичні матеріали по темі і опановує вдосконалений продукт для кваліфікованого та якісного надання послуг клієнтам.

Розробка і підготовка нової екскурсії часто покладається на творчу групу (в основному це екскурсоводи) у складі 3-7 чол. В залежності від специфічних завдань до складу такої групи запрошуються експерти, працівники музеїв, викладачі шкіл і вищих навчальних закладів, науковці та ін.

На кожного учасника групи покладається розробка одного з розділів, окремої підтеми екскурсії, однак, праця групи має носити колективний характер. Підготовлений матеріал узагальнюється і об'єднується керівником творчої групи.

Доручення підготувати нову екскурсію дає керівник екскурсійної установи через методичних робітників, керівника секції екскурсоводів. Зазвичай доручення

підкріплюється наказом (розпорядженням), де вказується поіменний склад творчої групи, її керівник, термін підготовки екскурсії. З метою контролю за виконанням доручень у наказі визначаються проміжні терміни: дати складання екскурсійного маршруту, контрольного тексту, технологічної карти, матеріалів для «портфеля екскурсовода».

В практиці екскурсійних установ склались різні варіанти формування творчих колективів, які можна звести до таких:

— члени творчої групи, які вже до початку роботи ознайомлені з темою майбутньої екскурсії, є спеціалістами в певній галузі знань;

— члени групи досить слабо володіють темою екскурсії, що розробляється, посередньо володіють фактичним і теоретичним матеріалом;

— автори майбутньої екскурсії не знаються на питаннях, які стосуються змісту теми.

Рівень компетентності членів групи визначає темпи роботи над темою. Отже, керівництво закладу має продумано підходити до процесу комплектування творчих груп. Складання технологічної карти, як частини інноваційного продукту, може іноді покладатися і не на членів творчої групи, а, наприклад, на методиста бюро, завідувача методичним відділом, досвідченого екскурсовода. Доручати розробку текстів, технологічних карт та інших документів спеціалістам, які не працюють у туристично-екскурсійних установах, не рекомендується.

Процес підготовки нової екскурсії відбувається в три *стадії:*

1.Попередня робота:

- підбір матеріалів для майбутньої екскурсії, їх вивчення (накопичення знань);
- відбір об'єктів, на яких буде побудована екскурсія.

2.Безпосередня розробка самої екскурсії, що включає:

- складання маршруту;
- обробку фактичного матеріалу;
- роботу над змістом екскурсії, її основною частиною, що складається з підтем та їх основних питань;
- написання контрольного тексту;
- опрацювання методики проведення екскурсії — вибір найбільш ефективних методичних прийомів показу та розповіді для окремих частий екскурсії;

- складання технологічної карти;
- написання індивідуальних текстів.

3. Заключна стадія:

- прийом (захист) екскурсії;
- оформлення документації по новій екскурсії;
- затвердження теми;
- допуск екскурсоводів екскурсійного закладу до проведення даної екскурсії.

Співвідношення часу на реалізацію цих стадій у підготовці екскурсії майже однакове. Значну частину часу (іноді більше половини) може зайняти збір матеріалів та відбір об'єктів.

Схема (план) всіх екскурсій, незалежно від теми та місця проведення, однакова: вступ, основна і заключна частини. Основна частина являє собою сукупність підтем, що розкривають тему екскурсії. Зазвичай кількість підтем може бути від 5 до 12, в залежності від складності теми, наявності об'єктів показу. Кожна підтема об'єднує декілька питань.

Схематична структура екскурсії складається з наступних елементів:

1. Вступ. Логічний перехід.
2. Підтема. Основні питання. Логічний перехід.
3. Підтема. Основні питання. Логічний перехід.
4. Підтема. Основні питання. Логічний перехід.
5. Підтема. Основні питання. Логічний перехід.
6. Заключна частина.

Найбільш повним відображенням структури екскурсії є індивідуальний текст екскурсовода, а чітке формулювання підтем та основних питань міститься у технологічній карті.

2. Етапи розробки екскурсії

В процесі підготовки нової екскурсії доцільно виділити наступні етапи:

1.Визначення мети екскурсії.

2.Формулювання теми.

3.Відбір літератури і складання бібліографії.

4.Визначення інших джерел інформації та екскурсійних матеріалів.

5.Вивчення джерел — літературних, архівних, статистичних та ін.

6.Ознайомлення з експозиціями та фондами музеїв.

7.Відбір та вивчення екскурсійних об'єктів.

8.Складання маршруту екскурсії.

9.Об'їзд чи обхід маршруту, хронометраж.

10. Підготовка контрольного тексту екскурсії (тексту бюро).

11.Комплектування «портфеля екскурсовода».

12.Визначення методичних прийомів і техніки проведення екскурсії.

13.Складання технологічної карти.

14.Висновки методиста по тексту та технологічній карті.

15.Складання індивідуальних текстів.

16.Прийом (здача) екскурсії.

17.Затвердження екскурсії.

Визначення мети, завдань і теми екскурсії — Робота над новою екскурсією розпочинається з чіткого визначення її мети (наприклад, естетичне виховання, виховання патріотизму та ін.).

Мета екскурсії — це те, заради чого екскурсантам показують пам'ятки історії та культури. Іноді поняття «мети» неправомірно підміняють поняттям «цільова установка». Це далеко не одне й те саме. «Цільова установка» зумовлює завдання екскурсії, яке змінюється в залежності від складу групи.

Завдання екскурсії конкретизують мету (наприклад, розкрити свідчення про минуле та сучасне міста під час оглядової екскурсії або розповісти про виробничий процес під час екскурсії по цехах промислового підприємства). Чітко сформульована

мета визначає виховну спрямованість екскурсії, дає змогу правильно сформулювати її тему в той час, як завдання — визначають основу вступного слова екскурсовода.

Кожна екскурсія повинна мати свою тему, вибір якої є важливим моментом у створенні нового екскурсійного продукту. Розширення тематики — асортименту сервісної діяльності туристично-екскурсійного підприємства — характерна риса сучасного розвитку екскурсійної справи. Наявність широкого кола тем, різноманітного асортименту екскурсійних продуктів дає можливість задовольнити занити різних категорій населення.

Тема — це головна думка, основа, на якій будується показ та розповідь під час проведення екскурсії.

Формулювання теми екскурсії повинно являти собою коротке, стисле викладення її основного змісту. Правильне формулювання теми дає змогу сконцентрувати увагу авторів екскурсії та екскурсоводів на певному колі об'єктів та подій, що мають бути висвітлені. Тема визначає назву екскурсії, яка покликана активізувати увагу екскурсанта, зацікавити його, підготувати аудиторію до сприйняття матеріалу екскурсії. Назва має бути точною та виразною. Як назву іноді використовують слова з пісень, віршів.

- Відбір та вивчення інформаційних джерел —

Відбір літератури. За темою екскурсії складається перелік книг, статей у періодичних виданнях. До переліку включають політичну, спеціальну, довідкову, краєзнавчу, художню літературу. Призначення такого переліку — окреслити обсяг роботи по вивченню літературних джерел, надати допомогу екскурсоводу при підготовці індивідуального тексту. У переліку вказується автор, назва, рік видання, глави, розділи, сторінки, що містять необхідний матеріал. Допускається поділ переліку на основну та допоміжну літературу.

Відбір інших джерел інформації. Крім друкованих публікацій можуть бути використані матеріали музеїв, архівів, згадки учасників та очевидців подій, фотодокументи, кінофільми (хронікально-документальні, науково-популярні, художні).

Вивчення джерел (літературних, архівних, статистичних) грунтується на складеному переліку посилань на джерела та адреси інформаційних ресурсів. Перелік

формує фундамент для вивчення та накопичення (збору) теоретичних та фактичних матеріалів. Реалізацію даного етапу підготовки екскурсії забезпечує розподіл джерел між екскурсоводами, які здійснюють конспектування, підбір цитат, прикладів, фактів. Загальною вимогою до записів, які здійснюють індивідуально, є відповідність джерелу і точність посилання щодо їх знаходження (автор, місце і назва видавництва, сторінка; назва музею, розділ експозиції, стенд; архів, фонд, поляр документа). Для впорядкування діяльності слід врахувати специфічність вимог до різних видів записів, які використовуються в практиці креативної діяльності:

- *Виписки* — цитати на окремих картках. На картці, крім цитати, фіксуються дані про джерело: автор, назва твору, видавництво, місце та рік видання, том, сторінка. Рекомендується тут же подати назву бібліотеки, архіву, де зберігається книга, документ. Виписки можуть бути представлені у вигляді короткого запису найбільш важливих положень, фактів, прикладів. З окремих виписок формується картотека.
- *Тези* — короткий запис твору (документа) в цілому, його частин, окремих думок автора своїми словами. Слід зважати, що тези не містять фактичного матеріалу, але в будь-якому разі вони повинні максимально наближено відбивати інформаційну сутність першоджерела. Іноді тези складаються у формі відповідей на запитання, що спрощує їх використання при опрацюванні підтем.
- *Конспект* — послідовне, логічне викладення змісту твору. План прочитаного, тези, фактичний матеріал. Форма викладу матеріалу в конспекті може бути: вільною (зміст викладається словами того, хто конспектує), тематичною (конспектується частина/частини твору, що безпосередньо стосуються конкретної теми), хронологічною (зберігається послідовність подій), комбінованою (поєднується вільне викладення змісту з точним переказом окремих частин першоджерела). Досить часто у нагоді може стати знімання копій з архівних документів.

В процесі підготовки нової екскурсії багато часу припадає на роботу над її змістом, яка грунтується на вивченні різноманітних матеріалів.

На початку роботи над змістом екскурсії визначаються хронологічні рамки екскурсії (значний історичний період, події кількох років, одна подія, один день). Однак, у будь-якому разі, матеріал екскурсії формується на основі тісного зв'язку

теорії та практики, минулого і сьогодення, характеристика яких може визначати тему в цілому, декілька підтем, включати оцінку минулого з позицій сучасності.

Крім того, необхідно заздалегідь визначити приблизний обсяг фактологічної інформації, потрібної для складання тексту екскурсії, зв'язок відібраного матеріалу із зоровим рядом — об'єктами, які передбачаються для показу. Важливим при цьому є дотримання принципу науковості, що вимагає розробки теми з врахуванням сучасних досягнень у певній галузі науки, правильної наукової оцінки фактів та подій. Значимість фактів, їх достовірність зумовлюють застосовані форми відбору фактичного матеріалу: бесіди з учасниками і очевидцями подій, зустрічі із спеціалістами, науковими працівниками, перегляд кінофільмів, записів, вивчення матеріалів музеїв, архівів тощо. *Ознайомлення з експозиціями та фондами музеїв.* ***Музей*** — сховище пам'яток історії та культури, впорядкованих за певною системою. На даному етапі підготовки нової екскурсії вивчають темати-ко-експозшпйний план, предмети і документи, розміщені в залах та фондах музею; прослуховують музейні екскурсії, вивчають методичні прийоми їх проведення. В результаті визначається форма використання музейних експозицій в роботі: звичайна екскурсія до музею (1-3 акад. години), використання частини музейної експозиції для розкриття однієї з підтем екскурсії по місту (комплексна екскурсія). В такому випадку зміст цієї підтеми включається до тексту екскурсії по місту. У технологічній карті називається під-тема, яка розкривається в музеї, час перебування в музеї (найчастіше 10-30 хв.), основні питання для розповіді екскурсовода.

При включенні огляду музейної експозиції до оглядової (тематичної) екскурсії по місту передбачається, що її від початку до кінця має проводити один екскурсовод. Особливого значення в такому разі набувають вимоги послідовності у викладенні матеріалу, чіткість організації. Огляд музею може відбуватися на початку, в середині, або в заключній частині екскурсії по місту. Вибір варіанта використання музейної експозиції залежить від місцезнаходження музею, домовленості з його адміністрацією про скорочення часу, відведеного на звичайну екскурсію по музею та ряду інших обставин.

-- **Відбір та вивчення екскурсійних об'єктів** —

Для розкриття теми екскурсії важливе значення має правильний відбір об'єктів. Екскурсійні об'єкти с зоровою основою екскурсії, на їхньому показі будується розповідь екскурсовода.

Екскурсійні об'єкти класифікуються:

- ***за видами:***

  —пам'ятки: історичні, архітектурні, мистецькі, документальні;

  —об'єкти природи: ліси, гаї, заповідники, заказники, національні парки, урочища, ландшафтні комплекси;

- ***за змістом:***

  —- однопланові (рослина, тварина, річка, будинок, твір мистецтва тощо);

  —багатопланові (пам'ятки архітектури, ліс, поле, вулиця, площа, місцевість, що пов'язані з певними історичними подіями);

- ***за функціональним призначенням:***

  —основні, на яких розкривають підтеми;

  —додаткові, які показують під час переїздів та логічних переходів;

- ***за ступенем збереження:***

  —збережені повністю;

  —збережені частково;

  —перебудовані та реконструйовані.

Відбір найбільш цікавих пам'яток забезпечує візуальну основу сприйняття екскурсії, розкриття її теми.

При відборі екскурсійних об'єктів їх оцінка проводиться за такими ознаками:

1) пізнавальна цінність, тобто зв'язок об'єкта з певними подіями, життям і творчістю видатних особистостей;
2) наявність повної, достовірної і цікавої інформації про об'єкт;
3) художня цінність пам'ятки;
4) відомість (популярність);
5) незвичайність (екзотичність) об'єкта, його неповторність (наприклад, міст Є.О. Патона в Києві — перший великий міст, побудований методом електрозварювання);
6) зв'язок з культурною традицією населення: віруваннями, легендами, фольклором,

способом життя;

7) виразність (зовнішня) і взаємодія з навколишнім середовищем;
8) збереженість (оцінка стану);
9) місцезнаходження.

Кількість об'єктів, які відбирають для певної екскурсії, узгоджують з вимогою послідовності показу. «Набір» об'єктів має бути різноманітним і співвідноситися з темою, змістом екскурсії, складом групи екскурсантів. Для міської тематичної екскурсії тривалістю 4-5 академічних годин оптимальним є 15-20 об'єктів. Слід враховувати, що кожна тема має «свої» об'єкти. При використанні однієї пам'ятки в різних екскурсіях, необхідно кожного разу розкривати її по-новому, подавати різний фактичний матеріал.

В процесі підготовки екскурсії велику увагу слід приділити вивченню об'єктів безпосередньо на місці, в їх природному оточенні. Відбір об'єктів закінчується складанням картки або паспорта на кожен з них. До картки заносяться дані про вид об'єкта (пам'ятка архітектури, місце боїв, обеліск, захоронения) та ряд характеристик:

1. Назва пам'ятки (попередня, сучасна).
2. Історична подія, з якою пов'язаний об'єкт, дата цієї події.
3. Місцезнаходження об'єкта, його адреса.
4. Опис пам'ятки (автор, дата спорудження, з яких матеріалів виготовлено, текст меморіального напису).
5. Джерела відомостей про пам'ятку: література, архіви, усні перекази.
6. Збереження пам'ятки (стан об'єкта та прилеглої території, дата останнього ремонту і реставрації).
7. Охорона пам'ятки (на кого покладена, яким рішенням).
8. В яких екскурсіях пам'ятка використовується як об'єкт показу.
9. Дата складання картки, прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, яка склала картку. До картки додається фотографія об'єкта (теперішній вигляд).

Остаточний відбір об'єктів надає всі підстави перейти до складання маршруту екскурсії.

--- Складання, об'їзд (обхід) маршруту екскурсії —

Маршрут екскурсії визначає оптимальний шлях пересування екскурсантів (екскурсійної групи), який підпорядковується вимогам логічної послідовності відвідування об'єктів екскурсійного показу і атрактивності загального сприйняття. Перед укладачами маршруту стоїть завдання — компактно організувати логічно-послідовний показ об'єктів з урахуванням їх місцезнаходження і забезпечити зорову основу для розкриття теми екскурсії. При цьому визначають, які об'єкти виконують роль *основних* для розкриття окремих підтем і теми екскурсії в цілому і підлягають більш глибокому аналізу (тривала зупинка для огляду з виходом групи з автобуса) біля кожного з них, а які — роль *допоміжних.*

Існує три варіанти побудови маршруту: хронологічний, тематичний, тематико-хронологічний. При визначенні напряму руху враховують такі вимоги до маршруту:

— об'єкти не повинні бути розташовані досить близько один від одного (закривати, контрастувати один з одним);

— переїзд або перехід між об'єктами має бути не більше 10-15 хвилин, щоб не було тривалих пауз при викладенні матеріалу;

— неприпустимі повторні переходи або проїзди однією й тією самою дорогою;

— необхідно враховувати можливість зупинки автобуса, виходу групи і наявність зручних майданчиків для огляду об'єкта (при цьому враховується наявність запасних точок для розташування групи і огляду об'єкта).

Після складання маршруту учасники творчої групи здійснюють об'їзд (обхід) наміченого маршруту, в процесі якого вирішуються наступні завдання:

1) ознайомлення з вулицями, площами, якими прокладено маршрут;
2) остаточне з'ясування місцезнаходження об'єктів;
3) визначення місць для зупинок/виходу групи з транспортного засобу;
4) проведення хронометражу часу на показ об'єктів та проведення екскурсії загалом;
5) перевірка доцільності використання намічених прийомів показу;
6) остаточний вибір місця для показу об'єктів.

Після об'їзду (обходу) схема маршруту уточнюється, узгоджується з ДАІ, розмножується і роздається методистам, екскурсоводам, водіям (для забезпечення чіткості в роботі).

--- Підготовка тексту екскурсії —

Після затвердження маршруту члени творчої групи розпочинають складання контрольного тексту екскурсії. Для цього відбирається той матеріал, який може бути використаний для розкриття підтем. Він призначений забезпечити таку спрямованість розповіді екскурсовода, яка формує певну точку зору на факти, події, явища, об'єкти тощо.

Існує два види тексту екскурсії: *контрольний* (текст бюро) та *індивідуальний* (текст екскурсовода). Обидва варіанти мають задовольняти наступним ключовим вимогам: стисліст, чіткість форму- лювань, необхідний для повного розкриття теми обсяг фактичного матеріалу (дати, цифри, факти, назви, прізвища та ін.), відповідність інформації темі, достовірність, літературна мова.

За своїм змістом, характером оцінки подій і висновками обидва тексти — контрольний та індивідуальний — співпадають. Різниця між ними полягає в послідовності викладу матеріалу, зворотах мови, формах посилань на прийоми показу та розповіді.

Контрольний текст екскурсії — являє собою директивний технологічний документ, в якому матеріал основної частини екскурсії подано у хронологічному порядку, без врахування маршрутної послідовності та структури екскурсії. До контрольного тексту включають також матеріали до вступу, заключения, логічних переходів. Обсяг контрольного тексту для автобусної екскурсії (тривалість 3 години) становить приблизно 80 тис. знаків. Матеріали контрольного тексту орієнтовані на допомогу екскурсоводу при складанні власного індивідуального тексту.

Індивідуальний текст відображає структуру екскурсії, побудований у відповідності з її маршрутом. Матеріал у ньому подається в тій послідовності, в якій показують об'єкти. Індивідуальний текст має чіткий поділ на частини, кожна з яких присвячена одній із підтем. Всі частини індивідуального тексту будуються за такою схемою:

- характеристика об'єкта та загальний матеріал, присвячений певному періоду

історії загалом по місту, району чи області;

- локальний матеріал (про конкретну подію);
- узагальнення та висновки;
- логічний перехід до наступної підтеми.

Індивідуальний текст — це готова для виконання розповідь. При цьому кожна підтема — це окрема розповідь, яка має задовольняти вимогам змістовної повноти, логічної структурованості і організаційної чіткості. Не рекомендується використовувати розважальний матеріал, який мінімізує пізнавальну цінність екскурсії.

Структурні частини індивідуального тексту будь-якої екскурсії зберігають загальну послідовність вступу, основної і заключної частини.

Вступ поділяється на дві частини — організаційну та інформаційну. В організаційній частині вступу екскурсовод називає своє прізвище, ім'я, по батькові, знайомить групу з водієм (прізвище, ім'я, по батькові, клас, досвід роботи), повідомляє тему екскурсії, тривалість, час та місце завершення екскурсії. Далі йде інструкція з проведення екскурсії та правил поведінки і безпеки. У другій частині вступу — інформаційній — коротко подається зміст майбутнього заходу, його завдання. Називають окремі підтеми і найбільш цікаві об'єкти.

Основні вимоги до вступного слова: стислість та динамічність (5-7 хвилин). Вступ не пов'язаний з показом об'єктів. Проводять його до початку руху. Завдання вступу — пробудити у екскурсантів зацікавленість до огляду об'єктів.

Після вступу йде основна частина, яка включає 5-12 підтем. Вона будується на поєднанні показу конкретних екскурсійних об'єктів та розповіді про них, і підпорядковуванні їх обраній темі.

Заключна частина займає 5-7 хвилин. В ній підводять підсумки, роблять висновки за темою екскурсії, що закріплюють її мету, та надається інформація про інші екскурсії, які можуть поглибити дану тему, відповідають на запитання екскурсантів.

Зміст окремих підтем основної частини екскурсії пов'язується за допомогою логічних переходів. Вони можуть бути формальними, тобто не пов'язуватися із змістом екскурсії (наприклад, екскурсовод просто повідомляє, що група здійснить переїзд до наступного об'єкта, або перейде до наступного залу музею). Бажано, щоб

логічний перехід виходив із змісту попередньої підтеми і допомагав перейти до викладу наступної.

Розташування і співвідношення підтем, основних питань, вступу і заключної частини формують *композицію екскурсії.*

-- Комплектування «портфеля екскурсовода» —

«Портфель екскурсовода» — умовна назва комплекту інформаційних матеріалів, які використовуються екскурсоводом в ході екскурсії. Зовнішній вигляд — папка, портфель. Призначення «портфеля екскурсовода»:

—заповнити прогалини у зоровому ряді, або показати первісний вигляд об'єкта;

—показати фотографії людей, які мали або мають відношення до об'єкта;

—показати копії документів (справжніх), рукописів;

—дати зорове уявлення про рослини, мінерали тощо.

До «портфеля екскурсовода» включаються мали, схеми, малюнки, зразки продукції промислових підприємств, гербарії та ін. Зміст «портфеля» диктується темою екскурсії. Кількість наочних матеріалів не повинна бути великою, щоб не відволікати екскурсантів від огляду наявних об'єктів. Матеріали повинні бути виразними і якісними. До кожного експоната, що входить у «портфель» додається анотація (іноді наклеюється па звороті), коротка довідка. У підборі наочних матеріалів до «портфеля» можуть надати допомогу музеї, виставки, архіви, науково-дослідні установи.

Способи показу наочних матеріалів:

— ілюстративний (розповідь супроводжується показом наочностей),

— коментар (показ наочностєй передує розповіді),

— спосіб контрасту (фотографія показується для того, щоб показати екскурсантам, як змінились місце або об'єкт). Методичні прийоми та техніка використання наочних матеріалів «портфеля екскурсовода» ретельно продумують.

-- Складання технологічної карти екскурсії —

Підготовка екскурсії завершується складанням технологічної карти екскурсії.

Технологічна карта — документ, який визначає логічну послідовність перегляду екскурсійних об'єктів на маршруті. Фактично, тут міститься інформація про те, як

провести екскурсію, як краще організувати показ пам'яток, які методичні прийоми слід застосувати для того, щоб екскурсія пройшла найбільш успішно.

У технологічній карті викладають вимоги екскурсійної методики щодо побудови екскурсії, дають рекомендації з методики її проведення. Директивність технологічної карти для всіх екскурсоводів — одна з важливих умов підвищення якості екскурсійної роботи.

Технологічна карта екскурсії — обов'язковий документ, без якого екскурсія не може бути проведена та оплачена. Така ж вимога застосовується і до індивідуального тексту екскурсовода.

Якщо до контрольного тексту екскурсії включають все, про що повинен сказати екскурсовод, то технологічна карта містить поради, коли і як організувати показ об'єктів, в якій послідовності вести розповідь про них та про події, що з ними пов'язані.

У технологічній карті визначені тема, мета і завдання екскурсії, її маршрут, перераховані об'єкти показу, сформульовані підтеми та основні питання, вказані загальна тривалість екскурсії та час, відведений на кожну з її частин, методичні прийоми показу і розповіді та послідовність їх застосування.

Технологічна карта має відповідати таким вимогам:

—вказувати екскурсоводу шляхи для повного та правильного розкриття теми;

—озброювати методичними прийомами показу та розповіді;

—містити рекомендації з питань організації екскурсії;

—враховувати інтереси певної групи екскурсантів;

—поєднувати показ та розповідь у єдине ціле.

Значення технологічної карти — встановлення чіткого порядку організації екскурсії, визначення співвідношення показу та розповіді, подання рекомендацій з методики і техніки проведення екскурсії.

Технологічна карта складається до кожної теми екскурсії і для кожної категорії екскурсантів, з урахуванням їх особливостей.

Технологічна карта складається з трьох розділів: вступу, основної частини та заключения. Вступ та заключения розташовані до і після матеріалів основної частини, що подаються за схемою з 7 граф (Табл. 7).

Таблиця **7. Технологічна карта екскурсії. Розділ «Основна частина»**

Ділянки (етапи) пересування по маршруту від місця збору екскурсантів до останнього пункту на конкретній ділянці	*Місця зупинок*	*Об'єкти показу*	*Тривалість огляду*	*Основний зміст інформації*	*Організаційні вказівки*	*Методичні вказівки*
1	2	3	4	5	6	7

Наведена схема є обов'язковою для всіх екскурсійних закладів. Розроблена форма повинна складатися з 10-20 тис. знаків друкованого тексту. Обсяг технологічної карти залежить від кількості об'єктів, кількості підтем, тривалості екскурсії в часі та довжиною маршруту (км).

У графі «1» називають ті вулиці, площі, бульвари, якими рухається група. Тут же вказують початковий та кінцевий пункти маршруту.

У графі «2» називають місця маршруту, де зупиняється автобус та передбачено вихід групи (огляд з вікон автобусу без виходу).

У графі «3» дають перелік пам'ятних місць, що демонструють групі на даній зупинці.

У графі «4» вказують час, який необхідний для показу об'єкта, розповіді про нього та на переміщення по маршруту до наступної зупинки.

У графі «5» — короткий перелік підтем і основних питань (3-5).

У графі «6» вказують відомості про переміщення групи, забезпечення безпеки на маршруті, виконання санітарно-гігієнічних вимог, правил поведінки (наприклад, особливості проведення даної екскурсії в холодну пору року); зазначають точки і ракурси огляду об'єктів показу, виходи екскурсантів з автобуса, конкретні моменти подання інформації.

Графа «7» містить вказівки щодо створення певного емоцій-но-нсихологічного настрою екскурсантів, використання конкретних методичних прийомів ведення екскурсії.

Технологічна карта складається членами творчої групи. Важливим елементом є правильність її оформлення. Титульний аркуш — найменування екскурсійної установи; назва теми екскурсії; вид екскурсії (пішохідна, автобусна, теплохідна, комбінована, музейна, виробнича); тривалість; склад групи екскурсантів; прізвище, ім'я, по батькові, посада, кваліфікація укладачів технологічної карти; дата затвердження екскурсії керівником екскурсійної установи.

--- **Висновки по тексту та технологічній карті** —

Висновки являють собою оцінку основних документів екскурсії, компетентну думку про правильність їх складання, про їх зміст, можливість проведення якісної екскурсії на основі даного тексту та технологічної карти.

Висновки у формі письмового відгуку на контрольний текст та технологічну карту дає завідувач методичним або екскурсійно-методичним відділом, старший методист чи методист, який не входить до творчої групи по розробці нової теми екскурсії. Можливе направлення тексту та технологічної карти на рецензування до інших установ (при сумнівах у правильності висвітлення теми).

Рецензія може являти собою оцінку всього документа, його частини, або окремого питання. У відгуку на технологічну карту можуть бути відображені такі питання: наскільки повно репрезентовані об'єкти, що розкривають дану тему, чи виправдана запропонована послідовність підтем, чи точно вони охарактеризовані, чи правильно складено маршрут, чи правомірним є вибір методичних прийомів і логічних переходів, якою є повнота підбору наочних матеріалів для «портфеля екскурсовода», оцінка змісту вступу та висновків.

-- **Прийом (здача) екскурсії** —

При позитивній оцінці матеріалів екскурсії призначається дата здачі екскурсії. Здає екскурсію керівник творчої групи чи один з членів групи. Приймають — керівник установи, методичні працівники, члени творчої групи, члени методичної секції. Процес прийому (здачі) має форму дискусії ділового характеру, відкритого обміну думками, виявлення та обговорення недоліків. У випадку, коли екскурсію не

прийнято, встановлюється термін для її доопрацювання. У цьому випадку, творча група здає екскурсію повторно.

---Затвердження екскурсії —

Керівник екскурсійної установи видає наказ щодо прийняття нової екскурсії при наявності документа про її здачу. Цей документ є актом затвердження екскурсії, підставою для включення її у перелік діючої тематики.

Кожна затверджена екскурсія являє собою продукт, що включається до асортименту послуг екскурсійної установи і супроводжується пакетом обов'язкових документів, які зберігаються в методичному кабінеті екскурсійної установи (Табл. 8).

Таблиця 8. **Документація, необхідна для кожної екскурсійної теми**

№ п/п	*Назва документа*	*Зміст документа*
1.	Перелік літератури по	Перераховуються всі книги, брошури, статті, що були використані при підготовці даної екскурсії.
2.	Картки (паспорти) об'єктів, які включено до	Відомості, які характеризують екскурсійний об'єкт. Вид пам'ятки, назва, подія, з якою він пов'язаний, місцезнаходження, короткий опис, автори і час створення об'єкта, джерела інформації про об'єкт.
3.	Контрольний текст екскурсії	Підібраний і звірений з першоджерелами матеріал, що розкриває тему. Зміст тексту, який розкриває підтеми і основні питання, слугує основою вступу, основної частини, заключения, логічних переходів.
4.	Індивідуальні тексти екскурсоводів	Матеріал, викладений конкретним екскурсоводом у відповідності до технологічної карти, структури екскурсії, її маршруту. Дає характеритику об'єктів і подій з ними пов'язаних.
5.	Схема (карта) маршруту	Відображується шлях пересування групи. Позначаються початок і кінець маршруту, об'єкти показу, місця для їх огляду, зупинки для виходу групи з автобуса.
6.	«Портфель екскурсовод»	Папка з фотографіями, схемами, картами, кресленнями, рисунками, репродукціями, копіями документів, зразками продукції підприємств, іншими наочними посібниками.
7.	Технологічна карта	Рекомендації щодо проведення екскурсії. Називаються методичні прийоми показу і розповіді, визначається послідовність демонстрації об'єктів, наочних посібників, техніка ведення екскурсії з урахуванням диференційованого підходу до обслуговування екскурсантів.
8.	Матеріали екскурсії	Матеріали до теми: реферати, довідки, таблиці, цифровий матеріал, витяги з документів, копії, цитати з літературних творів та ін.
9.	Список екскурсоводів, які проводять екскурсії на дану тему	Цей список поповнюється у відповідності з допущенням до проведення даної екскурсії нових екскурсоводів.

Керівник творчої групи, що розробляла екскурсію, вважається допущеним до її проведення і зазвичай очолює список екскурсоводів, які проводять екскурсію на дану тему. Для включення у список екскурсоводів, що проводять екскурсію за названою

темою, інші члени творчої проводять пробні екскурсії. В даному випадку їх можуть прийняти не на маршруті, а під час співбесіди в навчальній аудиторії. Висновки за такою співбесідою робить методист екскурсійної установи.

Всі інші екскурсоводи бюро повинні підготувати і провести повноцінні пробні екскурсії. До проведення екскурсії за новою темою вони допускаються після видання наказу (розпорядження) керівника екскурсійної установи. При цьому обов'язковою умовою допущення до проведення екскурсії за новою темою, незалежно від стажу роботи, участі в роботі творчої групи конкретного екскурсовода, є **опанування інноваційного продукту і наявність індивідуального тексту екскурсії.**

Важливою умовою життєздатності нового продукту в асортименті екскурсійного закладу є постійна робота з його вдосконалення. Основою цієї роботи є регулярне оновлення контрольного тексту та іншої документації по темі. Таку роботу керівники методичних секцій доручають екскурсоводам, які допущені до проведення екскурсій на дану тему, або спеціалістам методичного відділу. Ними вносяться пропозиції щодо доповнень та змін тексту (цифр, фактів, цитат, об'єктів). Пропозиції розглядаються старшим методистом, завідувачем методвідділом, керівником секції. Ухвалені зміни, уточнення і доповнення вносять до контрольного тексту та в технологічну карту. Крім того, вони також обов'язково фіксуються в індивідуальних текстах екскурсоводів.

3. Опанування інноваційного екскурсійного продукту

При підготовці екскурсовода до нової для нього теми, обов'язковими є такі етапи:

1) збір матеріалів, які стосуються даної теми;
2) вивчення рекомендованої літератури;
3) знайомство з експозиціями та фондами музеїв;
4) вивчення екскурсійних об'єктів;
5) об'їзд (обхід) маршруту;
6) підготовка індивідуального тексту;
7) проведення пробної екскурсії (її здача).

Екскурсовод повинен ретельно вивчити контрольний текст та технологічну карту екскурсії. Однак, механічне заучування тексту екскурсії неприпустиме. Опанувати інноваційний продукт, краще засвоїти методичні прийоми проведення екскурсії та пройти інші етапи її підготовки допомагає наставник з числа методистів, досвідчених екскурсоводів, членів творчої групи по розробці екскурсії.

Екскурсійна практика виходить з того, що *основою роботи екскурсовода є індивідуальний текст.* Його призначення в тому, щоб визначити послідовність і повноту висловлення думок, допомогти екскурсоводу логічно побудувати свою розповідь. Такий текст кожний екскурсовод повинен скласти самостійно.

Очевидно, що основу побудови індивідуального тексту становить контрольний текст. Останній складається творчою групою найбільш досвідчених екскурсоводів, експертів, спеціалістів у певній галузі знань і визначає змістовні основи індивідуального тексту. Водночас, відмінні обороти мови, слова, послідовність розповіді, іноді, навіть, різні факти, які підтверджують те чи інше положення — індивідуальний доробок кожного «виконавця».

Фактично, ознайомлення екскурсовода, який опановує нову тему, з контрольним текстом відбувається лише після того, як здійснено підготовчу роботу (збір, вивчення і первинна обробка матеріалів). В такому разі робота з контрольним текстом допоможе відібрати матеріал для розповіді з урахуванням досвіду спеціалістів, які колективно працювали над створенням інноваційного продукту. На цій основі кожний екскурсовод отримує можливість визначити оптимальну кількість прикладів, зробити правильні висновки за окремими підтемами екскурсії та в цілому, а також коректно підкреслити свою індивідуальність. За рахунок використання різних прийомів показу і

форм розповіді стосовно одних і тих самих об'єктів, використання відмінних прикладів для розкриття певних положень, різної емоційності кожний екскурсовод власноруч формує «індивідуальний інноваційний продукт», який відповідає асортименту послуг, що надає екскурсійна установа. Успіх запровадження нового продукту на практиці залежить ще й від того, наскільки індивідуальний текст наближений до загального стилю, мовних особливостей того екскурсовода, якому цей текст належить.

Методика вимагає від екскурсовода завжди пам'ятати про відмінності від мови лектора. Об'єкти, наче «підганяють» екскурсовода, який, враховуючи час, відведений на екскурсію, тривале перебування на відкритому повітрі, необхідність руху групи людей та інші специфічні моменти, повинен стисло і чітко характеризувати пам'ятки, події тощо. Тривалість розповіді не має перевищувати час, протягом якого об'єкт здатний утримувати увагу екскурсантів. Найчастіше — це 5-7 хвилин. Якщо не дотримуватися такої вимоги, образність розповіді, будь-які інші методичні прийоми не допоможуть постійно утримувати увагу екскурсантів. Не випадково, в методичній літературі користуються терміном *«мова об'єкта».* Власне, як зробити так, щоб об'єкт «заговорив», кожний екскурсовод вирішує самостійно.

Існує ряд *технологічних прийомів використання індивідуального тексту,* які стануть у нагоді як екскурсоводам-початківцям, так і Досвідченим фахівцям.

Так, наприклад, зручно користуватися індивідуальним текстом, якщо його перенести на спеціальні картки, де позначаються короткі відомості про об'єкт, основні думки розповіді, окремі питати, історичні дати. Зазвичай до кожної підтеми готується декілька карток. Вони виконують роль конспекта екскурсії і допомагають пригадати зміст напередодні її проведення, під час тривалих переїздів між об'єктами. Кожна картка має бути зручною для використання. Рекомендується робити їх невеликого розміру, приблизно на чверть аркуша формату А4 цупкого паперу. Картки нумеруються відповідно до порядку підтем, що будуть розкриті під час екскурсії і перед екскурсією відповідно впорядковуються.

Використання карток екскурсоводом з набуттям досвіду зменшується, однак те, що вони завжди під рукою, надає екскурсоводу впевненості. В будь-якому разі, недоцільно заучувати напам'ять індивідуальний текст і повторювати його слово в слово, адже від цього втрачається атмосфера живого спілкування між екскурсоводом

та екскурсантами. Водночас, використання карток забезпечує достовірність інформації, що повідомляється. Особливо це важливо у випадку використання цитат і великих частин художніх творів, що є основою прийому літературного монтажу. Тільки в такому разі зміст картки зачитується під час екскурсії.

Своєрідним елементом екскурсії є логічні переходи, напрацю-вання яких кожним екскурсоводом дозволяє адекватно поєднати зміст усіх підтем у єдине ціле. Це важлива частина екскурсії, однак вона не має самостійного значення. Між тим, добре сформульовані логічні переходи забезпечують послідовність викладення матеріалу, гарантують зацікавлене сприйняття наступної підтеми, визначають стрункість екскурсії в цілому.

Часто в екурсіях користуються ***формальними*** (конструктивними) логічними ***переходами.*** Такі переходи не пов'язані зі змістом екскурсії, однак правомірні до використання як «місток» від однієї її частини до іншої, наприклад: «А тепер перейдемо на площу...», «Зараз ми перейдемо далі...», «Давайте поглянемо ще на одне пам'ятне місце...», «Тепер подивіться сюди...», «Прошу звернути увагу на пам'ятку, яка розташована поруч...» тощо.

Такі переходи неминучі, коли рух між об'єктами займає лічені секунди, наприклад, при огляді експозицій музеїв та виставок, де зали, тематичні розділи і окремі стенди присвячені різним підтемам, розташовані близько один від одного.

Отже, формальні логічні переходи орієнтують, націлюють екскурсанта на конкретні об'єкти та просторові відношення.

Більш ефективним вважається використання ***логічного переходу, пов'язаного з темою екскурсії.*** Такий перехід може починатися до початку пересування групи до наступної зупинки або закінчитися вже на зупинці біля об'єкта.

В будь-якому випадку, вибір логічного переходу визначається не стільки особливостями екскурсійного об'єкта, скільки змістом самої екскурсії або підтеми, після якої передбачається такий перехід.

Поступове засвоєння тексту і методики проведення різноманітних екскурсій з часом значно полегшує опанування нової теми для будь-якого екскурсовода. Однак, не слід нехтувати вимогою постійного доповнення і оновлення тексту, ознайомлення з матеріалами методичних підрозділів, опанування або запровадження нових

методичних прийомів проведення екскурсій, які допомагають постійно актуалізовувати екскурсійний продукт відповідно до вимог споживачів.

Підготовка нової екскурсії — складний процес створення інноваційного екскурсійного продукту. Без продуманої підготовки, широкого застосування методів і технологій реалізації завдань з розроблення нової екскурсії неможливо забезпечити її якісне проведення у майбутньому.

Реалізація трьох основних стадій розроблення інноваційного екскурсійного продукту: попередньої підготовчої роботи, безпосереднього розроблення самої екскурсії, формального і документального оформлення нової теми в асортименті екскурсійних послуг підприємства.

В найпростішому вигляді схема всіх екскурсій, незалежно від теми, виду і форми проведення, однакова: вступ, основна частина, заключна частина.

Використання відповідних методичних і технологічних прийомів на кожному етапі розроблення нової екскурсії забезпечує підготовку якісного продукту, орієнтованого на певні категорії споживачів і забезпечує *диференційований підхід до екскурсійного обслуговування.* Через це тематика екскурсії, методичні прийоми, які рекомендують до використання в процесі її проведення, обов'язково повинні бути орієнтованими на певну аудиторію (дорослих чи дітей, молодь, іноземців тощо). Враховують не тільки інтереси, але й цілі споживачів. Якщо екскурсія, наприклад, проводиться в рамках фольклорного туру, то основний акцент необхідно зробити на історію, пам'ятки, національні особливості регіону. Якщо екскурсія включається в програму ділового туру, то слід приділити увагу діловим і громадським Центрам тощо. При організації екскурсійного обслуговування під час курортного відпочинку привабливими стануть екскурсійні прогулянки, присвячені спогляданню природних ландшафтів, пам'яток і об'єктів.

Отже, вирішальне значення для успіху в розробленні нової ескур-сійної теми мають об'єкти. Саме вони є тим пізнавальним матеріалом, який створює візуальну основу в розкритті теми, головним аргументом у доказах екскурсовода.

Грунтовно проведена методична робота з підготовки і розробки нової екскурсії органічно доповнюється опануванням конкретними екскурсоводами інноваційного продукту. Екскурсовод не є простим споживачем методичного доробку. Його участь

як у створенні, так і в опануванні нової екскурсійної теми, є вирішальною. Адже екскурсовод — не тільки виконавець певних екскурсійних послуг, але і їх творець. Широке використання досвіду майстрів екскурсійної справи, постійне вдосконалення методики використання прийомів проведення екскурсій містить у собі значний потенціал підвищення якості екскурсійного обслуговування і успішного функціонування екскурсійних установ у ринкових умовах.

Контрольні питання

1. Назвіть основні етапи розроблення нової екскурсії та охарактеризуйте зміст кожного з них.
2. Яку структуру має екскурсія?
3. Що таке екскурсійні об'єкти? Як вони класифікуються?
4. За якими ознаками проводиться відбір об'єктів для екскурсії?
5. Що таке паспорт об'єкта і який його зміст?
6. Як розробляється маршрут екскурсії?
7. Як розробляється текст екскурсії?
8. Що таке технологічна карта екскурсії? Який її зміст?
9. Яка документація повинна супроводжувати кожну екскурсію і бути на екскурсійному підприємстві?
10. Як проводиться підготовка екскурсовода до вже розробленої, але нової для нього екскурсії?

Тема 5 Методика екскурсійного показу

Мета: Визначити специфіку і класифікацію методичних прийомів проведення екскурсій; надати характеритику особливим методичним прийомам розповіді та показу; засвоїти специфіку проведення екскурсій

План

1. Показ екскурсій
2. Характерні особливості екскурсійного показу – с/р
3. Прийоми показу
4. Особливі методичні прийоми проведення екскурсій

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1 Показ в екскурсії

Екскурсія будується на взаємодії людини та об'єкта. Варіанти такої взаємодії:

1. Огляд об'єкта має побіжний характер;
2. Огляд об'єкта більш детальний (прогулянка у вихідний день);
3. Огляд об'єктів під час прогулянки, причому один із її учасників бере на себе роль екскурсовода;

4. Планомірний і цілеспрямований огляд заздалегідь відібраних об'єктів, поєднаний з ретельно продуманими аналізом та поясненнями. Такий огляд відбувається під керівництвом кваліфікованого спеціаліста — екскурсовода, який для ефективного досягнення мети екскурсії і якісного екскурсійного обслуговування застосовує методичні прийоми показу та розповіді.

Показ — процес реалізації принципу наочності, наочний спосіб ознайомлення з екскурсійним об'єктом або кількома об'єктами одночасно (наприклад, з пам'яткою архітектури або архітектурним ансамблем).

Термін «показ» широковживаний в екскурсійній методичній літературі, разом з тим, його часто ототожнюють з терміном «демонстрація».

Демонстрація визначається як публічний показ, розрахований на групове сприйняття якогось предмета або явища. Такий показ характеризують як дію певної особи, яка представляє об'єкт для огляду групою людей (екскурсантів, студентів, учнів).

Показ об'єкта — це система цілеспрямованих дій екскурсовода і екскурсантів, спостереження об'єктів під керівництвом кваліфікованого спеціаліста. Показ передбачає аналіз об'єктів, активну самостійну роботу екскурсантів.

«Показувати об'єкт» — означає демонструвати предмети, пояснювати, робити зрозумілим те, що бачать перед собою екскурсанти, спрямовувати їх діяльність. В практичному сенсі йдеться про те, щоб підвести екскурсантів до об'єкта з такого пункту, де його характерні та відповідні темі особливості найбільш чітко виявляються та психологічно сприймаються екскурсантом.

Показ в екскурсії — це цілеспрямований, послідовний процес ознайомлення екскурсантів з об'єктами, які розкривають тему екскурсії. Показ під час екскурсії — це багатоаспектний процес виділення зорової інформації щодо об'єктів, це дія (або сума

дій) екскурсовода, спрямована на виявлення сутності предмета, на те, щоб діяльність екскурсантів відбувалася у певній послідовності і з конкретною метою.

Особливістю показу є здатність виявити, розкрити ту чи іншу якість (властивість, подібність, відмінність) об'єкта; можливість зробити очевидним те, що є непомітним на перший погляд.

Показ в екскурсії є сумою трьох елементів:

— самостійного спостереження екскурсантів;

—ознайомлення екскурсантів з експонатами «портфеля екскурсовода»;

—показу під керівництвом екскурсовода, який використовує відповідні методичні прийоми для встановлення зв'язку між об'єктом і подіями, що з ним пов'язані.

Завдання показу під час екскурсії полягають у наступному:

1) показати екскурсійні об'єкти, які розташовані перед екскурсантами;
2) показати об'єкти, яких вже немає (збереглися лише на фото, малюнках тощо);
3) показати історичну подію, яка відбулася на даному місці;
4) показати діяльність історичної особистості (письменника, митця, полководця), яка проходила в даному місці;
5) показати об'єкт таким, яким він був під час події, що описується.

Ефектний показ екскурсійних об'єктів вимагає дотримання відповідних вимог:

а) правильний вибір зручної точки показу;

б) вибір найбільш придатного для показу часу;

в) можливість відвернути увагу екскурсантів від об'єктів далеких від теми;

г) використання руху екскурсантів як методичного прийому при показі;

д) вміння і навички екскурсовода;

є) підготовленість екскурсантів до спостереження об'єктів.

Врахування того, що показ випливає з таких дій людини, як спостереження і огляд, дозволяє визначити методично обгрунтовану послідовність показу:

1. Визначення — екскурсовод визначає, який об'єкт показує екскурсантам.
2. Характеристика — екскурсовод пояснює, що собою являє об'єкт (характеризує, описує його).

3. Мета створення — екскурсовод розповідає про призначення об'єкта.
4. Екскурсійний аналіз, порівняння — екскурсовод показує окремі частини об'єкта.
5. Довідка — екскурсовод називає автора пам'ятки, архітектора споруди тощо.
6. Оцінка історичної події — екскурсовод розповідає про події, які пов'язані з об'єктом.

Нарощування вражень, поступове підведення екскурсантів до узагальнень і висновків забезпечується завдяки врахуванню специфіки певних *ступенів показу* (Табл. 9). Але не в кожній екскурсії доцільно проводити показ, неухильно рухаючись за ними етапами. Певні відмінності має показ об'єктів, які віддалені від екскурсантів. Тут доречним буде використання панорамного показу. Так, наприклад, для того, щоб відтворити в уяві панораму міста, архітектурного ансамблю екскурсантам доводиться кинути на нього кілька поглядів. Сума цих поглядів дає уявлення про зовнішній вигляд об'єкта. Спрямованість поглядів визначають методичні поради екскурсовода і хід думки екскурсанта.

Таблиця **9. Етапи показу екскурсійних об'єктів**

Перший	Загальний погляд екскурсантів на об'єкт після слів ексурсовода: «Перед вами пам'ятник Богдану Хмельницькому»	Відбувається засвоєння вигляду об'єкта
Другий	Більш детальний огляд пам'ятника після розповіді про події, що з ним пов'язані	Засвоюються особливості об'єкта
Третій	Повторний огляд об'єкта (спостереження) при його аналізі екскурсоводом	Засвоюються окремі частини і деталі об'єкта
Четвертий	Самостійне спостереження об'єкта екскурсантами. Запам'ятовується середовище і місце події	Відбувається запам'ятовування об'єкта і місця його розташування
П'ятий	Узагальненя побаченого і почутого від екскурсовода	Формулюються висновки за лідтемою
Шостий	Заключний погляд екскурсантів на об'єкт	Екскурсант переконується в правильності власного уявлення про об'єкт

Показ в екскурсії є двостороннім процесом, який об'єднує: А)активні дії екскурсовода, спрямовані на виявлення особливостей об'єктів; Б)активну діяльність екскурсантів (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів).

Під час екскурсії людина може вчитися правильно споглядати, спостерігати і вивчати, якщо розробляючи тему екскурсії її творці врахували специфіку предмета,

мету показу і можливість якнайповніше розкрити тему за рахунок нарощування складності в спостереженні об'єкта (Табл. 10).

Таблиця 10. **Дії екскурсовода та екскурсантів у процесі екскурсійного показу**

вказівки екскурсовода	*Дії екскурсантів*
Погляньте на цей будинок	Екскурсант кидає загальний погляд на об'єкт
Поглянте на палац, якому так пасує блакитний і жовтий кольори	Екскурсант розмірковує, чому блакитний і жовтий колір найбільш доречні
Погляньте на....вікна на.... поверсі ліворуч (праворуч), де був розташований робочий кабінет вченого...	Екскурсант знаходить ці вікна і намагається уявити кабінет
Уявіть собі вченого... за великим письмовим столом, де рановранці розпочинався його	Екскурсант, ніби прибравши стіну будинку, бачить вченого, що сидить за столом
Подивіться на цей будинок. Тут....(дата) вперше читав (.....)...	Екскурсант, спираючись на розповідь екскурсовода, відтворює картину тієї події.

Вказівки екскурсовода мають різне призначення і сенс використання *в часі,* зважаючи на відмінні особливості їх впливу на аудиторію. Одні вказівки дають *до початку показу об'єкта,* до початку спостереження. Інші здійснюють *під час показу об'єкта.* Треті — *в кінці спостереження* з метою повідомити методики самостійного огляду екскурсантами подібних об'єктів у майбутньому. Вказівки екскурсовода можна поділити на кілька груп:

—***зорієнтувати увагу*** екскурсантів на певні частини або деталі об'єкта (в часі — до спостереження);

—***спрямувати увагу*** екскурсантів на певний об'єкт;

—***рекомендація порівняти*** даний об'єкт з якимось іншим, уже знайомим екскурсантам (здійснюється в ході спостереження);

—***пояснити особливості*** об'єкта показу з метою їх більш глибокого розуміння (під час спостереження);

—***виокремити об'єкт*** з ансамблю або ряду подібних до нього з навколишнього середовища;

—***пропозиція зробити висновки*** на основі власних спостережень.

2 Характерні особливості екскурсійного показу

Взаємодія між людиною і об'єктами **поза екскурсією** може бути представлена трьома варіантами.

Перший варіант являє собою побіжний огляд об'єктів, який може здійснювати людина шляхом до роботи або в інші місця. Більш глибокому ознайомленню, навіть при наявності інтересу до цих об'єктів, заважає відсутність необхідного часу і навичок.

Другий варіант визначається більшою детальністю. Такий огляд може відбуватися під час прогулянки містом у вихідний день. Відбувається самостійне знайомство людини з пам'ятками, вулицями,

площами, життям міста. Водночас глибоке спостереження об'єктів обмежується відсутністю у «екскурсантів» знань про них і події, що з ними пов'язані, відсутність навичок, а також осіб, які здатні надати кваліфіковану допомогу при огляді.

Третій варіант притаманний випадкам мимовільної прогулянки містом, коли один з її учасників, виходячи з власних знань про пам'ятки міста бере на себе функції екскурсовода. В такому випадку можуть подаватися уривчасті і не завжди достовірні відомості. Розповідь «екскурсовода» за будовою і змістом нагадує дорожню екс-курсійну інформацію, має довідковий характер.

Під час екскурсії ці варіанти взаємодії між людиною і об'єктами набувають іншого змісту.

Перший варіант пов'язаний з оглядом завчасно відібраних об'єктів. Знання, які повідомляються під час розповіді про ці об'єкти, спрямовуються на засвоєння теми екскурсії. Оглядом керує спеціаліст-екс-курсовод, який за рахунок використання методичних прийомів розповіді активізує взаємодію людини і об'єкта. В основі огляду лежить певний план. Підвищенню ефективності даного варіанту екскурсії заважає переважання вербального аспекту (розповіді).

Другий варіант пов'язаний з показом об'єктів, сприйняття яких, а також пояснення екскурсовода розкривають певну тему. Провідну роль відіграє використання

методичних прийомів показу, екскурсійний аналіз об'єктів. При спостереженні екскурсантами об'єктів застосовуються елементи вивчення. Екскурсовод застосовує невербальні форми впливу на аудитоію і образотворчу наочність.

Третій варіант пов'язаний з показом об'єктів при активному використанні різних видів екскурсійного аналізу. В діяльності екскурсантів проявляється елемент дослідження об'єктів. Методика показу досягає кульмінаційного моменту. Екскурсовод апелює до образного мислення ескурсантів, допомагаючи їм «побачити» події минулого, дії людей, яким присвячено екскурсію.

Існують специфічні види показу, притаманні автобусній екскурсії:

1. З вікон автобуса (швидкість руху 40-60 км/год.), коли екскурсовод коментує бачене з вікна. Такий вид показу характерний для дорожньої інформації.
2. Спостереження з вікон при повільному русі автобуса поблизу об'єктів (побіжний огляд). Це дає можливість оглянути пам'ятники історії і культури, отримати поверхове враження про них. Зазвичай такий показ використовується для знайомства з додатковими об'єктами.
3. Огляд об'єктів без виходу з автобуса, на його стоянці у безпосередній близькості до об'єкта, коли екскурсовод проводить аналіз об'єкта, який екскурсанти бачать з вікна. Відбувається більш глибоке знайомство з об'єктом, хоча можливість використання методичних прийомів показу обмежена.
4. На зупинці, з виходом екскурсантів із автобуса, коли детальний аналіз доповнюється багатоплановим показом з широким використанням екскурсоводом методичних прийомів показу і екскурсійного аналізу. Отже, показ є найважливішим елементом екскурсії — її зоровою основою і має наступні *характерні особливості:*

Активність показу. Показ є не пасивним милуванням пам'ятками природи або людської діяльності, а визначається як цілеспрямоване спостереження (вивчення, дослідження) об'єктів. Це — аналіз об'єктів, сприйняття яких полегшується за допомогою екскурсійної методики. Такий процес вимагає активної діяльності як екскурсовода, так і екскурсантів.

Логічна послідовність показу. В процесі екскурсії кожний наступний об'єкт є щаблем у розкритті теми. Саме цим визначається місце даного об'єкта серед інших.

Логічність показу, зв'язок об'єктів між собою забезпечуються методично обгрунтованою послідовністю їх показу під час екскурсії.

Провідне значення показу. Екскурсії без показу не існує. Показ відіграє первинну роль, в тому числі в тих випадках, коли з його допомогою ілюструється розповідь. Для більшості екскурсій об'єкти є єдиним доказом, візуальним аргументом до положень, які висуває екскурсовод.

Визначальна роль показу. У більшості випадків під час екскурсії показ передує розповіді. Основою екскурсії є зорове сприйняття і враження, отримані за допомогою інших огранів чуттів. Отже, головною є формула ***«від показу до розповіді».*** Між тим, така формула — не догма. В ряді випадків доцільніше одночасно використовувати показ і розповідь, а в окремих ситуаціях — розповідь може передувати показу.

Сюжетність показу. Показ об'єкта в екскурсії зазвичай має сюжетний характер. Сам по собі сюжет в екскурсії складніший, ніж у творі образотворчого мистецтва. Для нього характерна сукупність дій, показ розгортання історичної події, розвитку життя і діяльності певної історичної особистості. Вміння екскурсовода показати розгортання події допомагає глядачу відтворити минуле так, що воно відображується у його свідомості, як у дзеркалі, захоплює своїм значенням і викликає певні емоції. Сюжетний показ оживляє екскурсію, активізує екскурсантів: вони краще запам'ятовують об'єкти, засвоюють сутність подій, з ними пов'язаних, а розповідь екскурсовода як така стає конкретнішою.

Сюжет в образотворчому мистецтві втілюється через певний момент дії. Наприклад, в картинах Т. Шевченка за кожною побутовою сценою незримо присутня подія ширшого, узагальнюючого значення. Це, по суті, картини-притчі, картини-метафори.

На картині «Селянська родина» бачимо шматочок подвір'я, стареньку, під солом'яною стріхою хату. Тут у затишку наприкінці довгого літнього дня зібралася селянська родина — молоді батьки, їх синочок, дід. Малюк, що цілий день був з дідусем, очевидно, бешкетуючи, а може, й ненароком розбив горщика, який висів на тину і був неабиякою цінністю у селянській родині. Першим порухом батька було покарати хлопчика за вчинену шкоду. Але мати заступилася за сина, благаючи батька простити його. І той полагіднішав, заспокоївся, узяв люльку і, немов вибачаючись перед дружиною, прагне приголубити сина.

За цією маленькою драмою уважно стежить дворовий пес. Трохи далі, на розі хати, сидить і гріється у променях призахідного сонця сивий дідусь, якому, здається, байдуже до всього, що діється на подвір'ї. Отже, перед нами — типова сцена з побуту селян, знаменитий жанровий живопис, який посідає важливе місце в українському мистецтві XIX століття.

Убога хатина, віконця, затягнуті напівпрозорим міхуром. Неважко здогадатись, як живуть селяни: працюючи на пана з раннього ранку до смеркання, вони ледве животіють. Тим-то й розбитий горщик для них — сімейна драма. Безрадісне, безпросвітне існування. Зображено момент, але споглядаючи картину, глядач долучається своїми відчуттями до побаченого Тарасом Шевченком у милому серцю краю. Картину написано в 1843 році. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, він приїхав на Україну, де не був уже чотирнадцять років. Злидні, горе, страждання, стогін підневільного народу.

Парадоксальність показу полягає в тому, що екскурсант під час показу бачить більше того, що безпосередньо знаходиться перед ним У Цей момент. Спостереження об'єкта під керівництвом екскурсовода створює умови для того, щоб екскурсант побачив більше, ніж він міг би побачити при самостійному огляді.

Результат екскурсії значною мірою залежить від уміння екскурсовода показати об'єкт, використовуючи переваги ***наочності,*** що забезпечує ефективність реалізації трьох рівнів показу:

- ***попередній огляд*** (орієнтування екскурсантів у просторі),
- *виділення об'єкта* із сукупності інших об'єктів,
- ***детальне спостереження об'єкта.***

Основу пізнавальної діяльності екскурсантів становить принцип наочності, який реалізується за рахунок:

—показу об'єктів;

—використання «портфеля екскурсовода»;

—демонстрації виробничих процесів.

За рахунок зорового сприйняття предметів і за допомогою різних засобів наочності у людини формуються уявлення у вигляді конкретних образів. На основі уявлень екскурсантів формуються конкретні поняття. **Предметна (натурна) наочність** поділяється на зорову наочність (об'єкти, які показують) і звукову (шум лісу,

дзюркотіння струмка, шум морського прибою, звукозапис співу, голоси птахів і тварин у лісі, шуми у виробничих цехах тощо). її основу формують натуральні предмети, всі ті реальні об'єкти, які доступні до чуттєвого сприйняття за допомогою одного або кількох органів чуття.

Чуттєва наочність передбачає використання прийомів, які розраховані на слух, нюх і дотик. На жаль, вона рідко використовується в екскурсіях.

Словесно-образний вид наочності передбачає використання образів і творів художньої літератури. До цього виду наочності відносять образну розповідь екскурсовода, якою відтворюється картина історичної події, зовнішній вигляд людини, візуальна уява про явище природи. Основу такого виду наочності формують приклади і факти, фрагменти літературних творів, вірші, які відтворюють картини подій, життя людей тощо. Застосування в екскурсії різних видів наочності спирається також на:

—**образотворчі засоби** (живопис, графіка, фотографія) — додатковий ілюстративний матеріал, який включено до «портфеля екскурсовода»: макети, фотографії, малюнки, листівки, схеми, діаграми та інші матеріали які є аналогами оригінальних об'єктів;

—**технічні засоби наочності** — кінофільми, діафільми, діапозитиви, слайди, магнітофонні записи та інше.

Використання різних видів наочності, пріоритетність одного з них залежать від класифікаційної групи конкретної екскурсії. В архітектурно-містобудівних екскурсіях переважає натурна наочність, в історичних — образотворча і словесно-образна, в літературних — словесно-образна.

Вміння екскурсовода показувати об'єкти забезпечується методичними прийомами показу.

3 Методичні прийоми показу

Методичні прийоми показу складають найбільш численну групу в екскурсійній методиці і покликані спростити споглядання об'єкта, виділити ті його особливості, які непомітні при звичайному огляді, дозволяють екскурсантам подумки розчленувати об'єкт на складові частини, уявити відсутні деталі, «побачити» змінений об'єкт у первісному вигляді та історичні події, які відбувалися багато років тому.

До методичних прийомів показу відносять: попередній огляд, панорамний показ, зоровий аналіз, зорову реконструкцію, зоровий монтаж, локалізацію подій, абстрагування, зорове порівняння, інтеграцію, зорову аналогію (асоціації), переключення уваги, рух, завдання.

Прийом попереднього огляду. Використовується у той момент, коли екскурсанти знаходяться поряд з об'єктом. Попередній огляд є першим ступенем спостереження об'єкта. Існує два варіанти використання цього прийому.

Перший варіант полягає у тому, що екскурсовод запрошує екскурсантів самостійно оглянути об'єкт, познайомитися з його зовнішнім виглядом, побачити певні його деталі. Після цього екскурсовод спрямовує увагу групи на визначення сутності об'єкта, що дає екскурсантам можливість:

а) скласти уяву про історичну місцевість, де відбувалися певні події;

б) представити даний об'єкт у його природному оточенні;

в) дати певну оцінку об'єкта;

г) отримати уявлення про його природне оточення.

Другий варіант використання прийому попереднього огляду полягає в тому, що перед початком огляду екскурсовод робить коротке вступне слово, яким він орієнтує групу на те, що саме слід побачити під час споглядання об'єкта, які його якості і конкретні особливості рекомендується виявити при спостереженні. Попередній огляд триває 1-2 хвилини.

Прийом панорамного показу дає можливість екскурсантам спостерігати (наприклад, з панорамного майданчика біля Арки Дружби народів у Києві) загальний вид місцевості. Для панорамного показу Можна використовувати вежі, дзвіниці, мури, мости та інші високі точки, звідки відкриваються панорамні місця, поля битви, долини Річки тощо.

Для активізації сприйняття екскурсантами широкої картини, яка .перед ними відкривається, у панорамі необхідно виявити композиційний центр і привернути до нього увагу групи. Друга особливість панорамного показу полягає в тому, що в поле зору екскурсантів потрапляє багато об'єктів. Екскурсовод повинен показати ті об'єкти, які розкривають тему, переходячи від загального до конкретного показу панорами.

Прийом зорової реконструкції (відтворення) надає можливість «спорудити» та «оживити» об'єкт. Він використовується при показі пам'ятних місць, пов'язаних із воєнними діями, з життям та діяльністю письменників, вчених, композиторів, художників. Завдання цього методичного прийому — дати уявлення про об'єкт, який у даний час має інший вигляд, тобто відновити первісний вигляд об'єкта в уяві екскурсантів. Використовуючи цей прийом, екскурсовод має намалювати таку картину, щоб людина одержала чітке зорове уявлення:

а) про пам'ятник, будову, місцевість, такими, якими вони були раніше;

б) про історичну подію, що відбулась на цьому місці, в даному будинку;

в) про побут, життя, творчість власників садиби, мешканців будинку та ін.

Використання прийому зорової реконструкції передбачає наявність у екскурсовода широких знань про об'єкт, про його первісний вигляд. Доцільно мати мапу або схему із позначками найбільш важливих подробиць історичної події. Допомагає у використанні цього прийому «портфель екскурсовода» (фотографії об'єкта у минулому).

Важливим цей прийом стає і при висвітленні тем про майбутнє міста, району, вулиці, площі.

Прийом зорового монтажу є одним із варіантів методичного прийому зорової реконструкції. Він допомагає «скласти» необхідний об'єкт, поєднавши зовнішній вигляд кількох об'єктів (будинків, пам'ятників тощо). Складові частини можуть бути «запозичені» від тих об'єктів, які в даний момент є предметом спостереження екскурсантів. Крім того в зоровому монтажі використовуються фотографії, креслення, малюнки.

Прийом локалізації подій відіграє важливу роль у конкретизації змісту подій, виявленні їх зв'язку з певним місцем, обмеження дій рамками певної території. Локальний — означає місцевий, притаманний даному місцю. Цей прийом дає можливість обмежити увагу екскурсантів частиною об'єкта, привернути погляди і

увагу до даної конкретної території, до місця, де відбулась певна подія. Цей прийом дозволяє екскурсоводу перейти від загального до конкретного.

Перед екскурсоводом, який використовує методичний прийом локалізації, постає завдання:

а) відокремити подію, що розглядається, від загального процесу, інших подій;

б) показати, що подія, про яку йдеться, відбулась саме тут («тупнути ногою»);

в) розглянути, проаналізувати певну частину будинку, пам'ятника тощо.

Прийом локалізації сприяє розвиткові у екскурсантів почуття причетності до подій минулого, подумки стати їх учасником. Прийом прив'язування події до певного місця доцільно використовувати в екскурсіях на історичну та виробничо-економічну тематику.

Прийом абстрагування являє собою уявне виділення з цілого певних частин з метою їх подальшого глибокого аналізу. Цей прийом грунтується на спостереженні:

а) одного з об'єктів за допомогою уявного відокремлення його від інших об'єктів, які розташовані поряд;

б) однієї з частин будинку (поверху, балкона тощо) у відри ві уваги від інших частин, які менш суттєві або непотрібні для розгляду даної теми.

Використання цього прийому розпочинається з пояснень екскурсовода, які частини об'єкта є предметом показу. Абстрагування допомагає екскурсантам «не бачити» того, що не має відношення до теми.

Прийом зорового порівняння. В екскурсійній методиці використовуються різні види порівняння: зорове, словесне, порівняння об'єкта, який візуально сприймається, з об'єктом, який реконструюється подумки або був показаний раніше. Екскурсовод здійснює порівняння явищ, предметів та їхніх ознак. При цьому між собою порівнюють як подібні, так і відмінні за зовнішнім виглядом об'єкти.

Використання прийому зорового порівняння дозволяє екскурсантам уявити дійсну розмір об'єкта (наприклад, висоту пам'ятника, довжину мурів, ширину вулиці), скоротити у розповіді кількість фактів або цифр, які погано сприймаються і запам'ятовуються, відбирають час від важливих пояснень.

Прийом інтеграції (відновлення, доповнення) побудований на об'єднанні в єдине ціле окремих частин об'єкта, який спостерігається. Використання прийому інтеграції

не викликає труднощів, адже для кожної людини пізнання навколишнього світу починається з вивчення окремих предметів і фактів. Показуючи будинок, споруду, пам'ятне місце, екскурсовод іде шляхом інтеграції, тобто об'єднання Різних сторін, деталей, властивостей в єдине ціле.

Наприклад, прийом інтеграції може бути використаний при Показі архітектурного ансамблю. Спочатку показується кожний будинок окремо, потім екскурсовод об'єднує (інтегрує) зорові враження, які екскурсанти отримали під час спостереження окремих об'єктів. На заключному етапі показу група спостерігає ансамбль як єдність кількох споруд, а екскурсовод формулює висновки, характеризуючи ансамбль в цілому.

Прийом зорової аналогії грунтується на дії одного із загальних методів наукового пізнання — методу аналогії. Прийом зорової аналогії більш складний, ніж прийом зорового порівняння. При зоровому порівнянні співставляються будинки, споруди, монументи, рослини, портрети, які в даний момент знаходяться перед екскурсантами. Завдання екскурсовода, який використовує прийом аналогії — спрямувати екскурсантів на активний пошук аналогій, викликати в пам'яті образ аналогічного об'єкта, який вони бачили раніше. При цьому у кожного екскурсанта можуть бути власні аналогії.

Іноді цей прийом називають ***прийомом асоціацій.*** Особливо часто цей прийом показу будується на асоціації за подібністю. Рідше використовуються асоціації за протилежностями, за порядком у часі, за єдністю місця розташування об'єктів або певних дій (історичних подій).

Прийом переключення *уваги* реалізується, коли після спостереження об'єкта, екскурсанти за пропозицією екскурсовода переносять погляд на інший об'єкт (наприклад, переведення погляду з будинку, побудованого на початку минулого століття, на сучасну багатоповерхову споруду або перехід від спостереження панорами міста до спостереження об'єктів природи). Наявність контрасту збагачує новими враженнями. Порівняння об'єктів дозволяє краще зрозуміти перший з об'єктів, що спостерігався.

Методичний прийом руху вимагає чіткого розуміння відмінності двох понять: «рух» як ознака екскурсії і «рух» як методичний прийом. Рух в екскурсії як методичний прийом являє собою переміщення екскурсантів поблизу об'єкта (відносно об'єкта) з метою кращого його споглядання. В ряді випадків рух групи

використовується для того, щоб екскурсанти отримали уявлення про крутизну схилу, висоту вежі (дзвіниці, мінарета), відстані до об'єкта та ін. Крім того, рух в екскурсії використовується як методичний прийом показу екскурсійних об'єктів — окремих споруд, вулиць, архітектурних ансамблів, площ.

В ряді випадків використовують уповільнений рух автобуса довкола цілого комплексу об'єктів. Під час такого руху цей комплекс об'єктів на очах екскурсантів ніби повертається, розгортається, відкриваючи нові об'єкти. Подібне використання даного прийому можливе при поступовому русі уздовж панорамного майданчика. В такому випадку стає можливим вести багатоплановий показ панорами, виявляти повторюваність деталей, подібність об'єктів, їх відмінності, характерні особливості.

Другий варіант руху як методичного прийому — обхід довкола будинку, споруди, пам'ятника. Третій варіант — рух в напрямку пам'ятника, який методично будується таким чином, що об'єкти поступово вимальовуються більш чітко, збільшуючись на очах екскурсантів.

Ці варіанти дозволяють екскурсоводу виявити особливості об'єктів, привертаючи до них увагу групи, підвести екскурсантів до необхідних висновків. Найбільшу ефективність використання прийом руху має в тих випадках, коли за задумом авторів екскурсії, її учасники повинні відчути динаміку конкретної події. Екскурсовод під час показу, наприклад, поля битви, пропонує екскурсантам самим пройти той шлях, яким рухалися герої подій.

Показ наочних посібників. Мета цього прийому — заповнити прогалину у зоровому ряді, поповнити знання про об'єкт та події, що **з** ним пов'язані. При виготовленні наочних посібників необхідним є дотримання ряду правил: вони мають бути чіткими, якісними, доповнювати основні об'єкти екскурсії, а не відволікати від них. Розмір наочностей може бути 18х24 см або 24х30см (щоб їх можна було роздивитись). Наочні посібники бувають:

- природні (натуральні) — насіння, гербарії, колекції мінералів тощо;
- образотворчі — мапи, схеми, таблиці, картини, фотографії тощо;
- технологічні — кінофільми, слайди, магнітофонні записи тощо.

Показ меморіальної дошки. Перед показом меморіальної дошки спочатку проводиться аналіз об'єкта, розповідь про події, що з ним пов'язані. Після цього увага екскурсантів звертається на дошку. Не рекомендується зачитувати напис, якщо він

знаходиться в межах зору екскурсантів. Висвітлення теми може бути розпочато з меморіальної дошки у тому випадку, якщо її встановлено на будинку, спорудженому на місці будівлі, де відбулась історична подія, тобто, коли об'єкт, про який йдеться, не зберігся.

4 Особливі методичні прийоми проведення екскурсій

Існують методичні прийоми, які, крім показу і розповіді, також дозволяють краще засвоювати матеріал екскурсії.

Як додаткові епізоди в екскурсію можуть включатися ***зустрічі екскурсантів з учасниками історичних ПОДІЙ.*** Виступи учасників подій мають бути короткими і не повторювати інформацію, повідомлену екскурсоводом.

Екскурсії, особливо на історичну тематику, можуть містити ***елементи ритуалу,*** які мають виховний вплив на екскурсантів. Екскурсанти вшановують пам'ять загиблих хвилиною мовчання, покладають квіти, влаштовують масову ходу, мітинги тощо.

Іноді екскурсоводи застосовують ***прийом дослідження.*** Він активізує увагу екскурсантів, тому часто використовується у роботі з Дітьми, особливо у природознавчих екскурсіях (визначається глибина криниці, швидкість течії річки, сила вітру). Цей прийом часто використовується разом із ***прийомом завдань*** і вимагає від екскурсовода Дотримання техніки безпеки, чіткої організації самостійної діяльності екскурсантів.

Особливої уваги вимагають також ***прийоми демонстрації на-очностей,*** які включено до «портфеля екскурсовода». Найбільш широкого використання набув ***ілюстративний прийом,*** який супроводжує показом фотографій, малюнків рослин і тварин розповідь про флору фауну даної місцевості. Ефективним вважають і ***прийом коментування,*** використання якого починається з показу експоната, після чого відбувається розповідь. Наприклад, при показі палацу демонструється фотографія його внутрішнього оздоблення з подальшим коментарем екскурсовода. Використовується і ***прийом контрасту*** коли об'єкт демонструється для того, щоб переконати екскурсантів у тому, наскільки змінилася певна місцевість. Прийом грунтується на порівнянні інформації, яка сприймається візуально.

Важливим резервом для підвищення дієвості екскурсії є використання ***технічних засобів*** — магнітофона, кіноапаратури, фільмоскопа, епідіаскопа тощо. За допомогою цих засобів посилюється зоровий ряд екскурсії, що допомагає глибше розкрити її тему. Використовувати такі засоби доцільно для показу будинків, споруд, пам'ятників, які не збереглися. Значно підвищує можливості активізації зорового ряду екран,

виведений в салоні автобуса, на який транслюються карти-схеми, копії документів, рукописів тощо.

Також можна прослухати виступи учасників подій у магнітофонному записі. При переїзді групи до місця, де жив або творив видатний митець, композитор, письменник в екскурсію включають виконання їх творів у звукозаписах. Такі музичні і літературні записи не повинні бути занадто тривалими, адже вони є лише частиною екскурсії, підпорядковуються її темі і не являють собою самостійного заходу.

Контрольні питання

1. Що є завданням показу під час екскурсії?
2. Які вимоги висуваються до ефективного показу екскурсії?
3. Охарактеризуйте етапи показу екскурсійних об'єктів
4. Назвіть дії екскурсовода та екскурсанта у просесі екскурсійного показу
5. Надайте характеристику особливостей екскурсійного показу
6. Охарактеризуйте особливі методи прийому показу

Тема 6 Методика розповіді в екскурсії

Мета: Визначити специфіку і класифікацію методичних прийомів розповіді; надати характеритику особливим методичним прийомам розповіді; засвоїти специфіку проведення екскурсій

План

1. Розповідь екскурсій.
2. Методичні прийоми розповіді- с/р

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1 Розповідь в екскурсії

Екскурсія являє собою органічне поєднання засобів предметної і образотворчої наочності та важливе доповнення до цього унікального в своєму роді поєднання — слова.

Розповідь — умовно прийнята в екскурсійній справі назва усної частини екскурсії, тобто повідомлення і пояснення, які екскурсовод дає групі.

Використовуючи розповідь екскурсовод:

1) коментує, пояснює, доповнює побачене екскурсантами;
2) реконструює, відновлює те, що не може в даний час побачити екскурсант.

Крім розповіді екскурсовода, словесний аспект в екскурсії знаходить своє відображення у відповідях на питання екскурсантів, репліках екскурсовода і відповідях на репліки екскурсантів, у вступному слові і заключній частині, при демонстрації експонатів «портфеля екскурсовода».

Розповідь — це індивідуальний текст екскурсовода, який проголошується у відповідності з вимогами до усної публічної мови і є зразком монологу. При цьому в оцінці розповіді в екскурсії і теоретики, і практики екскурсійної справи завжди були одностайними і вважають, що розповідь є доповненням показу зорового матеріалу і не повинна перетворювати екскурсію в лекцію. Під час екскурсії відбувається нарощування розповіді від усної інформації до зорової, від зорових вражень — до словесних оцінок і висновків.

Роль екскурсійних об'єктів полягає в тому, щоб допомогти екскурсоводу чітко відтворити для екскурсантів минуле, переконливо змалювати життєві картини. Глибина розповіді диктується об'єктом, його особливостями, кількістю інформації про об'єкт. Час, який відводиться на розповідь під час екскурсії має бути значно меншим від загальної тривалості екскурсії.

Основні вимоги до розповіді: тематичність, конкретність, зв'язність, логічність, стисліcть, переконливість, доступність, завершеність суджень, зв'язок із показом, науковість.

Методистам і екскурсоводам необхідно зважати на особливості усної мови і враховувати вимоги до професії екскурсовода, зокрема такої важливої особливості, як трансформація розповіді в зорові образи у екскурсантів. Для перетворення одного виду

інформації (мова) в інший (зорові образи) необхідно створити відповідні умови, які визначаються змістом розповіді, мовою екскурсовода, методики подання матеріалу. Трансформація певної частини розповіді екскурсовода відбувається в ході показу і при його активному «сприянні» такому перетворенню. Широкі можливості для цього розкриває використання фрагментів художніх творів, на чому побудований прийом літературного монтажу і цитування. Відповідну роль відіграє і мова екскурсовода, її зрозумілість, точність, виразність, яка залежить від ряду факторів:

—вільного підбору слів, побудови фраз;

—логіки побудови речень і зв'язку між ними;

—використання інтонації та інших засобів підвищення виразності мови;

—володіння технікою мови (дихання, голос, дикція).

Мова екскурсовода повинна відповідати наступним критеріям:

- *ясність* — дохідливість, зрозумілість мови для аудиторії;
- *точність* — відповідність змісту розповіді думкам екскурсовода, меті і темі екскурсії;
- ***чистота мови*** — логічно виправдане використання екскурсоводом різних мовних засобів.

Крім монологової частини екскурсія може мати фрагменти відкритого і прихованого діалогу, під час яких зростає активність сприйняття матеріалу екскурсантами. Важливе місце тут займають відповіді на питання і «робота» екскурсовода з репліками екскурсантів. У таких формах, як екскурсія-консультація та екскурсія-демонстрація, розповідь екскурсовода будується у вигляді бесіди.

Репліка екскурсанта — це його думка про щось, причому не завжди пра-вильна. Уникати реплік екскурсантів не слід. Існують відповідні методики «роботи» з ними. Відповідь на репліку (як реакція на думку одного з екскурсантів) повинна бути вправно вплетена у розповідь екскурсовода і не відволікати від екскурсійної теми, не ламати логіку розповіді. При всій абсурдності якоїсь репліки не слід виявляти запальність, необхідно тактовно пояснити безпідставність висловленої думки. Якщо репліка екс-курсантів має характер позитивної оцінки, екскурсовод має можливість, спираючись на висловлену думку, продовжити розповідь з позицій співрозмовника, що підвищує переконливість подальшої розповіді.

Особливу увагу методика проведення екскурсій приділяє зв'язку таких понять, як зміст екскурсії, форми її проведення і методичні прийоми розповіді. Ці поняття пов'язані з питаннями: про що сказати, як сказати і з якою метою. Загалом до розповіді в ході екскурсії висувають такі *вимоги.*

—допомогти екскурсантам правильно побачити, зрозуміти й оцінити об'єкт;

—на основі побаченого дійти потрібних висновків.

Візуальні об'єкти більшості екскурсій цікаві не самі по собі, а в поєднанні з тими подіями, які були з ними пов'язані. Якщо позначити екскурсійний об'єкт літерою А, а події, що з ним пов'язані, — літерою Б, отримаємо формулу А+Б, яка в екскурсійній практиці має декілька варіантів (Табл. 11).

Таблиця 11. **Поєднання у розповіді екскурсійних об'єктів і пов'язаних з ними подій**

Екскурсійний об'єкт.	*Події, що пов'язані з об'єктом*
Пам'ятник історії і культури як твір мистецтва	Історична подія або конкретний діяч, на честь якого споруджено пам'ятник
Будинок як архітектурний об'єкт	Історичні події, які відбувалися в цьому будинку або поблизу нього
Житловий будинок як споруда, характерна для	Характеристика життя і діяльності осіб, які з ним пов'язані
Шосе, канал, міст як інженерні споруди	Події, під час яких ці споруди використовувалися. Характеристика галузі науки і техніки, з розвитком якої пов'язана дана споруда.
Ліс, гай, ріка, поле, печера та інші природні об'єкти	Події, які відбулися на даній території

Визначають такі особливості розповіді:

1. *Залежність розповіді від швидкості пересування групи.* Розповідь підкоряється ритму руху екскурсантів, маршруту екскурсії. Так, наприклад, розповідь, підготовлену для пішохідної екскурсії те можна без змін використовувати для автобусної екскурсії на ту саму тему.
2. *Підпорядкованість розповіді показу.* Розповідь екскурсовода не може бути абстрагованою від об'єктів показу, які певним чином розташовані на маршруті. Розповідь супроводжує показ, доповнює і пояснює те, що бачать екскурсанти. Вона спрямовується на зорове відтворення картини, яка за задумом авторів екскурсії повинна виникнути перед екскурсантами.
3. *Використання в розповіді зорових доказів.* Особливість розповіді в екскурсії полягає в тому, що роль доказів виконує зоровий ряд. Екскурсовод будує показ таким

чином, щоб «заговорив» сам об'єкт, щоб екскурсанти побачили те, про що розповідається. Це досягається шляхом образної розповіді, вмілого показу пам'ятника, демонстрації матеріалів з «портфеля екскурсовода». Розповідь, яка не пов'язана із зоровим рядом, перенасичена другорядними подробицями, спричиняє такий недолік, як схожість екскурсії на лекцію.

4. *Адресність розповіді* полягає в тому, що, розповідаючи, екскурсовод має на увазі конкретний об'єкт. Особливість методики полягає в тому, щоб сформулювати вказівки екскурсантам: на що треба звернути увагу, на що спрямована розповідь екскурсовода; яка частина споруди показується тощо.

5. *Конкретність екскурсійної розповіді* стосується не тільки формулювання теми, але й фактів, які наводяться, їх інтерпретації. Конкретність розповіді вимагає, щоб в екскурсії подавався не загальний матеріал, а матеріал, який розкриває тему. Однак, не слід сприймати конкретність розповіді як велику кількість фактичного матеріалу (фактів, прикладів, дат, цифр, прізвищ тощо).

6. *Стверджувальний характер розповіді* полягає в тому, що розповідаючи про певну історичну подію, екскурсовод з максимальною переконливістю стверджує, що вона відбувалася саме так, саме

- на цьому місці, що її учасниками були названі особи, а не хтось інший. Характеризуючи конкретну подію, екскурсовод співвідносить її з теперішнім (минулим або майбутнім) часом, подає її як об'єктивний факт і вказує на конкретну особу, яка здійснює (здійснювала або буде здійснювати) цю дію.

Розповідь по відношенню до показу відбувається в різний час: *до показу, під час показу і після показу.* В розповіді екскурсовод повідомляє аудиторії і про такі властивості об'єкта, які не сприймаються візуально. Він узагальнює спостереження екскурсантів, допомагає правильно сприймати отриману інформацію. Одна частина розповіді визначає об'єкти, друга — пояснює, третя — характеризує об'єкти (виявляє їх якості), четверта — дає уявлення про візуальний вигляд, п'ята — «розгортає» картину події. В залежності від цих завдань використовуються певні методичні прийоми розповіді.

Будь-яке визначення предмета в екскурсійній розповіді повинно бути ясним, співрозмірним. Воно не повинно бути негативним (залеречуваль-ним) і суперечливим.

Розрізняють реальні та номінальні визначення. **Реальні визначення** розкривають суттєві ознаки предмета (об'єкта). **Номінальні визначення,** замість описування якогось об'єкта, запроваджують термін (ім'я, назва предмета), пояснюють значення терміна і його походження. В екскурсійній практиці широко використовуються обидва види визначень.

2 Методичні прийоми розповіді

Методичні прийоми розповіді спрямовані на те, щоб подати факти, приклади, події так, щоб екскурсанти отримали образне уявлення про те, як це було, побачили більшу частину того, про що їм розповідалося.

Прийоми розповіді можна поділити на дві великі групи. *Перша група* поєднує прийоми, пов'язані з формою розповіді (довідка, опис, репортаж, цитування). Прийоми цієї групи виконують завдання — донести до екскурсантів зміст розповіді, сприяти формуванню інформації, її впорядкуванню, запам'ятовуванню, зберіганню і відтворенню в пам'яті екскурсантів.

Друга група об'єднує прийоми характеристики, пояснення, «питань-відповідей», посилання на свідчення очевидців, завдань, словесного монтажу, співучасті, індукції і дедукції.

Розглянемо більш детально зміст і особливості застосування різних методичних прийомів розповіді.

Екскурсійна довідка. Цей методичний прийом відіграє своєрідну роль у показі об'єктів та розповіді про них. Він використовується у поєднанні з прийомами зорової реконструкції, локалізації, абстрагування. Екскурсовод повідомляє стислі відомості про об'єкт, який споглядається: дату спорудження (реставрації), автора проекту, розміри, значення тощо. Під час огляду додаткових об'єктів цей прийом використовується самостійно. За своїм змістом даний прийом нагадує дорожню інформацію і часто використовується в оглядових екскурсіях, під час переїздів (переходів).

Опис (характеристика) об'єкта ставить за мету надання допомоги в правильному відображенні об'єкта у свідомості екскурсантів (форма, матеріал виготовлення, розташування відносно сусідніх об'єктів). Для даного методу характерні точність і конкретність. Він передбачає висвітлення екскурсоводом характерних рис, ознак, особливостей зовнішнього вигляду об'єкта у певній послідовності. На відміну від опису об'єктів, застосування цього прийому до історичних подій набуває

образного характеру. Прийом опису подій має підпорядкований характер у поєднанні з методичним прийомом зорової реконструкції.

Під час автобусної екскурсії прийом опису використовується при всіх видах показу як з виходом екскурсантів з автобуса, так і без виходу (споглядання об'єкта з вікна і під час руху автобуса на маршруті).

Прийом характеристики побудований на виявленні окремих суттєвих ознак та якостей предмета, явища, людини. На відміну від прийому опису це — перелік особливих ознак, сукупність яких дає найбільш чітке уявлення про даний об'єкт, дозволяє екскурсантам краще зрозуміти його цінність і неповторність.

Словесна характеристика передує екскурсійному аналізу, виступає в якості його початкового етапу. Прийом опису стосується лише зовнішніх сторін об'єкта. При використанні прийому характеристики увага спрямовується на внутрішні властивості і якості, невидимі зовні, і оцінка якісних сторін об'єкта дається через пізнавальну та художню цінність, оригінальність авторського рішення, виразність, збереженість та ін.

Прийом пояснення передбачає більш детальну розповідь про об'єкт. Дається не тільки довідка про подію, пов'язану з об'єктом, але й пояснюються її сутність і причини, які викликали цю подію. Найчастіше цей прийом використовується у природознавчих, історичних, виробиичо-економічних, мистецтвознавчих, архітектурних екскурсіях. Його застосовують під час зупинок, коли група виходить із транспортного засобу для більш детального знайомства з об'єктом.

Прийом пояснення характерний для екскурсій з показом творів образотворчого мистецтва. Екскурсовод пояснює зміст відображеного художником в картині, відтвореного в пам'ятнику монументальної скульптури. В архітектурній екскурсії за допомогою цього прийому виявляються особливості конструкції будинку, характерні риси архітектурного ансамблю. Особливість прийому пояснення полягає в тому, що розповідь про об'єкт має доказовий характер.

Прийом коментування в екскурсії застосовується при викладенні матеріалу, який пояснює зміст події або задум автора пам'ятника історії і культури, який в даний момент споглядається. Іноді коментар застосовується в екскурсіях на архітектурну тематику як критичні зауваження про вигляд будинку, його реконструкцію, особливості інженерних споруд тощо. Цей прийом також широко використовується

при показі експозицій музеїв і виставок як супровідні пояснення до експонатів, при показі виробничих процесів (робота заводського конвейєра).

У засобах масової інформації коментар використовується у двох видах — як тлумачення подій, явищ, текстів, а також в якості суджень або критичних зауважень про щось, що викликає інтерес аудиторії.

Прийом репортажу в екскурсії — це коротке повідомлення екскурсовода про події, явища, процеси, очевидцями яких є екскурсанти. Розповідь при цьому стосується об'єктів, які потрапили в поле зору. Цей прийом ефективний лише тоді, коли об'єкт показується в розвитку. Він допомагає побачити, як змінюється об'єкт у процесі спостереження і використовується при спогляданні природних або штучних явищ та об'єктів, які рухаються або швидко змінюються (конвейєр, транспортні засоби, тварини, схід і захід сонця тощо).

Складність цього прийому полягає в тому, що джерелом інформації є сам об'єкт і ті зміни, які з ним відбуваються на очах екскурсантів, тому значна частина розповіді не готується завчасно і є *імпровізацією* (раптове включення в текст екскурсії розповіді про щось незвичайне, дотепне, але таке, що стосується теми екскурсії). Імпровізація — є порушенням вимог технологічної карти і не включається до індивідуального тексту екскурсії. Дозволити собі імпровізувати може досвідчений екскурсовод, який добре володіє матеріалом і вже працював з різними категоріями екскурсантів. Екскурсовод-початківець свої імпровізації повинен старанно і завчасно готувати.

Прийом новизни матеріалу грунтується на використанні в розповіді фактів і прикладів по темі, які невідомі екскурсантам. Цей прийом використовується, коли необхідно привернути увагу групи до об'єкта, зробити його сприйняття більш ефективним.

Прийом цитування грунтується на використанні у розповіді екскурсовода уривків з документів, статей, художніх творів. Цитата підтверджує ті положення, що містяться у розповіді і надає їй більшої переконливості. Цитати використовують для яскравішого висловлення власної думки, збереження властивостей мови і колориту певного історичного періоду часу, відтворення картини подій і ознайомлення з чиїм-небудь авторитетним судженням. Цитата спрямована на те, щоб викликати зоровий

образ і особливо ефективна в тих випадках, коли необхідно відновити картини життя, побуту і діяльності предків.

В ряді випадків цитати використовуються в інших прийомах, наприклад, зоровій реконструкції, літературного монтажу, посилання на свідчення очевидців. Використання прямої мови, особливо невеликих уривків з мемуарів, має на меті зробити екскурсантів учасниками розмови між історичними особистостями, очевидцями історичних подій.

Прийом літературного монтажу передбачає використання у розповіді певної добірки уривків з літературних творів, документів, спогадів, які розкривають тему екскурсії. Уривки мають бути єдиним змістовним цілим і допомагати створенню відповідного образу об'єкта та пов'язаних з ним подій. Використання екскурсоводом літературного монтажу грунтується на «перетворенні» одного виду мистецтва (словесного) в інший (образотворчий). Тому для літературного монтажу треба підбирати такі уривки з художніх творів, які дозволять екскурсантам «побачити» картину подій, відчути їх динаміку.

Найчастіше цей прийом використовується в літературних екскурсіях, але може застосовуватись також і в історичних, природознавчих, архітектурних екскурсіях. Від екскурсовода вимагається глибоке знання літератури, історії вміння виразно читати віршовані і прозові твори та ін.

Створити у екскурсантів відчуття участі у події, якій присвячено екскурсію, допомагає ***прийом співучасті.*** Він здійснюється, наприклад, за допомогою звернення до групи: «Уявіть собі, що цими безкрайніми степами, де коливалася сріблясta ковила, скакала буйна козацька вольниця». Після цього за допомогою зорової реконструкції відтворюється картина козацького життя.

Прийом посилання на свідчення очевидців також надає можливість для образного відтворення подій. При цьому очевидцями не обов'язково виступають якісь конкретні особистості. Ними можуть бути мури фортеці, вікові дуби, залишки льодовикової морени тощо.

Прийом персоніфікації використовується для уявного створення образу певної людини (письменника, державного діяча, митця). Рекомендується робити це за допомогою цікавої розповіді про окремі епізоди з життя тих людей, з якими пов'язана

тема екскурсії, або на основі опису якоїсь історичної події, в якій ці люди брали участь.

Прийом «питання-відповіді» полягає в тому, що в ході розповіді екскурсовод ставить різні питання екскурсантам з метою їх активізації. Більша частина таких питань не розрахована на те, щоб отримувати відповіді від екскурсантів. Вони виконують роль методичного прийому і поділяються на декілька видів:

—питання, на які екскурсовод сам дає відповідь одразу ж або через певний час, продовжуючи свою розповідь по темі;

—питання історичного характеру, які являють собою ствердження у формі питання (такі питання в лекційній роботі розглядаються як прийом ораторської майстерності);

—питання, орієнтовані на загострення уваги екскурсантів до змісту екскурсії і на які екскурсанти дають відповіді (такі питання вносять певну розрядку і допомагають краще зрозуміти тему екскурсії).

Прийом завдань сприяє активізації знань та глибокому засвоєнню інформації під час екскурсії. Наприклад, екскурсовод звертається з проханням пригадати, які твори написав композитор, про якого йде мова на екскурсії. Або запрошує учасників екскурсії подумати, чому пам'ятник отримав саме таку назву; визначити прикмети, які говорять про минуле місцевості тощо.

Формулюючи завдання екскурсовод не очікує негайного їх виконання. Завдання цього прийому — зацікавити екскурсантів, змусити їх замислитися, активізумати розумову діяльність, збудити уяву. Що ж стосується відповідей, екскурсовод дає їх сам в подальшій розповіді, ніби узагальнюючи думки екскурсантів.

Прийом дискусійної ситуації передбачає висунення екскурсоводом такого положення, яке викликає дискусійну ситуацію. Цей прийом дозволяє в певній частині екскурсії замінити монологічну форму подачі матеріалу відкритим діалогом. Свою точку зору щодо висунутого положення висловлюють 2-3 екскурсанти, після чого екскурсовод підводить підсумки і робить висновки.

Прийом зіткнення суперечливих версій використовується в розповіді екскурсовода, наприклад, при оцінці певної історичної події, дати виникнення конкретного міста або походження його назви.

Прийом проблемної ситуації полягає в тому, що в розповіді екскурсовода ставиться проблема, пов'язана з темою екскурсії. Постановка проблеми перед екскурсантами змушує замислитися і спонукає знайти правильну відповідь на питання, що сформульовані екскурсоводом. В ряді випадків екскурсантам пропонується знайти альтернативу запропонованому вирішенню проблеми.

Прийом відступу дозволяє екскурсоводу під час розповіді відійти від теми: прочитати вірша, навести приклад з власного життя, розповісти зміст кінофільму чи художнього твору. Цей прийом не пов'язаний прямо зі змістом екскурсії, його завдання — зняти втому екскурсантів. Однак, використовувати цей прийом не можна за рахунок скорочення обов'язкового матеріалу екскурсії. Не можна жартами, анекдотами, «гумористичними штрихами» нівелювати серйозний матеріал, щоб надати складній інформації невимушеного характеру.

Розповідь може будуватися на основі індуктивного або дедуктивного принципу, причому частіше використовується перший. ***Індукція*** використовується і в розповіді, коли необхідно здійснити перехід від конкретних, одиничних випадків і фактів до загальної картини, висновків, і в показі, коли екскурсовод від характеристики одного пам'ятника переходить до цілого ансамблю. ***Прийом дедукції*** використовується як спосіб переходу від загального до конкретного. В ряді випадків обидва прийоми використовуються при показі того й самого об'єкта, причому кожний з них застосовується як доповнення до іншого.

Клімактеричний прийом передбачає такий виклад екскурсійного матеріалу, коли спочатку повідомляються менш цікаві і малозначимі факти й аргументи, а потім — більш важливі, і наприкінці — найбільш цікаві. Така послідовність, на думку прибічників цього прийому, сприяє наростанню інтересу екскурсантів до розповіді ***Антиклімактеричний прийом*** полягає в тому, що повідомлення матеріалу в розповіді починається з найбільш цікавих фактів і прикладів. Інтерес до теми у екскурсантів, збуджений на початку екскурсії, дозволяє потім успішно знайомити їх з менш цікавим матеріалом.

В екскурсіях клімактеричний і антиклімактеричний прийоми слід розглядати як форми повідомлення матеріалу, як структурні особливості побудови розповіді.

Різноманітні методичні посібники з екскурсійної справи називають також і інші прийоми: використання цифр і фактів, логічних доказів, взаємодії інтересів, ретроспективи, використання прислів'їв та поговірок тощо. Між тим, щодо таких прийомів, на відміну від особливих методичних прийомів, існує суперечлива думка про відсутність необхідної ознаки методичного прийому.

Контрольні питання

1. Яким критеріям повинна відповідати мова екскурсовода?
2. У чому полягають особливості розповіді в екскурсії?
3. Як поєднують у розповіді екскурсійні об'єкти і пов'язані з ними подій?
4. Які методичні прийоми застосовуються під час розповіді?

Тема 7 Методика проведення екскурсій

Мета: Визначити специфіку і класифікацію методичних прийомів проведення екскурсій; надати характеритику особливим методичним прийомам розповіді та показу; засвоїти специфіку проведення екскурсій

План

1. Специфіка і класифікація методичних прийомів
2. Особливі методичні прийоми проведення екскурсій
3. Системна взаємодія елементів і компонентів екскурсійного процесу

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Специфіка і класифікація методичних прийомів

Методика проведення екскурсії передбачає вміння розкрити тему екскурсії, логічно структурувати екскурсійний матеріал, повно використати зорові та словесні докази на шляху досягнення поставленої екскурсією мети.

Методика проведення екскурсії — це і сума використаних в екскурсії прийомів, і послідовність об'єктів, що демонструються, і правильність формулювань підтем, кількість і взаємозв'язок питань, зміст логічних переходів, кількість і послідовність викладення фактичного матеріалу.

Призначення методики — допомогти екскурсантам легше та швидше засвоїти зміст екскурсії. Завдання методичних прийомів — забезпечити ефективність екскурсійного методу повідомлення знань широкій аудиторії, знайти шлях простого та надійного досягнення поставленої для екскурсії мети.

Як відомо, екскурсійна методика поділяється на дві частини: загальну методику та спеціальні методики. ***Загальна*** *методика* — це основа проведення будь-якої екскурсії, незалежно від її теми та складу групи. Вона являє собою систему методичних прийомів показу та розповіді. ***Спеціальні методики*** — об'єднують ті принципи, що використовуються в екскурсіях певного виду (наприклад, за засобом пересування).

Методичні прийоми допомогають зосередити увагу екскурсантів на об'єктах, краще засвоїти зміст екскурсії. В екскурсійній методиці можна виділити:

1) прийоми, які використовуються у всіх видах екскурсій (прийоми порівняння, локалізації подій, реконструкції, попереднього огляду) та ін.;

2) прийоми, які застосовуються при показі тільки якогось конкретного об'єкта (такі прийоми — «знахідка» одного екскурсовода). Розрізняють дві групи методичних прийомів проведення екскурсій: прийоми показу та прийоми розповіді. Показ та розповідь є основою методики проведення екскурсій — сукупності прийомів, які є Основою роботи екскурсовода під час надання екскурсійних послуг.

Сучасні методики екскурсійного обслуговування головну роль відводять показу — спостереженню, огляду об'єкта під керівництвом екскурсовода, під час якого екскурсант не тільки споглядає об'єкт, але й розрізняє в ньому окремі частини, бере участь у їх аналізі. Основою показу є три елементи:

—безпосереднє спостереження об'єкта а натурі;

—ознайомлення з експонатами «портфеля екскурсовода»;

—зорова реконструкція для відтворення зовнішнього вигляду втраченого або видозміненого об'єкта, картини минулих подій, поведінки людей, про яких розповідає екскурсовод.

Розповідь екскурсовода — невід'ємна частина екскурсії, хоча по відношенню до показу вона виконує, другорядну (підпорядковану) роль. Адже, надання екскурсоводом інформації про об'єкт не може підміняти самостійну активну аналітичну роботу екскурсантів, перетворювати екскурсію на лекцію. Під час розповіді екскурсовод має зацікавити і активізувати екскурсантів. Для цього в практиці екскурсійного обслуговування широко використовуються ілюстрації, наочні матеріали, відповідні запитання. Особливості використання прийомів розповіді, при забезпеченні екскурсійного обслуговування визначаються залежністю від швидкості руху групи (ритму); підпорядкованістю розповіді показу (другорядність розповіді); необхідністю використання візуальних доказів.

Співвідношення показу та розповіді неоднакове в різних екскурсіях і має базуватись на дотриманні ряду педагогічних вимог: взаємозв'язок освіти та виховання, зрозумілість та доступність викладу, його послідовність та систематичність, наочність, емоційність тощо. Текст дає уявлення екскурсоводу про те, що потрібно сказати на екскурсії, він доповнює та пояснює зоровий ряд (об'єкти). Технологічна карта містить інформацію про те, що, коли і де треба сказати, показати. Показ та розповідь мають вестись у відповідності з вимогами контрольного тексту і технологічної карти. У підготовці екскурсії все є головним — кожний з етапів, кожна деталь. Екскурсовод має добре знати текст, об'єкти, маршрут, особливості використання і впливу на екскурсантів різних методичних прийомів показу та розповіді.

2. Особливі методичні прийоми проведення екскурсій

Існують методичні прийоми, які, крім показу і розповіді, також дозволяють краще засвоювати матеріал екскурсії.

Як додаткові епізоди в екскурсію можуть включатися ***зустрічі екскурсантів з учасниками історичних ПОДІЙ.*** Виступи учасників подій мають бути короткими і не повторювати інформацію, повідомлену екскурсоводом.

Екскурсії, особливо на історичну тематику, можуть містити ***елементи ритуалу,*** які мають виховний вплив на екскурсантів. Екскурсанти вшановують пам'ять загиблих хвилиною мовчання, покладають квіти, влаштовують масову ходу, мітинги тощо.

Іноді екскурсоводи застосовують ***прийом дослідження.*** Він активізує увагу екскурсантів, тому часто використовується у роботі з Дітьми, особливо у природознавчих екскурсіях (визначається глибина криниці, швидкість течії річки, сила вітру). Цей прийом часто використовується разом із ***прийомом завдань*** і вимагає від екскурсовода Дотримання техніки безпеки, чіткої організації самостійної діяльності екскурсантів.

Особливої уваги вимагають також ***прийоми демонстрації на-очностей,*** які включено до «портфеля екскурсовода». Найбільш широкого використання набув ***ілюстративний прийом,*** який супроводжує показом фотографій, малюнків рослин і тварин розповідь про флору [1] фауну даної місцевості. Ефективним вважають і ***прийом коментування,*** використання якого починається з показу експоната, після чого відбувається розповідь. Наприклад, при показі палацу демонструється фотографія його внутрішнього оздоблення з подальшим коментарем екскурсовода. Використовується і ***прийом контрасту*** коли об'єкт демонструється для того, щоб переконати екскурсантів у тому, наскільки змінилася певна місцевість. Прийом грунтується на порівнянні інформації, яка сприймається візуально.

Важливим резервом для підвищення дієвості екскурсії є використання ***технічних засобів*** — магнітофона, кіноапаратури, фільмоскопа, епідіаскопа тощо. За допомогою цих засобів посилюється зоровий ряд екскурсії, що допомагає глибше розкрити її тему. Використовувати такі засоби доцільно для показу будинків, споруд, пам'ятників, які не збереглися. Значно підвищує можливості активізації зорового ряду екран,

виведений в салоні автобуса, на який транслюються карти-схеми, копії документів, рукописів тощо.

Також можна прослухати виступи учасників подій у магнітофонному записі. При переїзді групи до місця, де жив або творив видатний митець, композитор, письменник в екскурсію включають виконання їх творів у звукозаписах. Такі музичні і літературні записи не повинні бути занадто тривалими, адже вони є лише частиною екскурсії, підпорядковуються її темі і не являють собою самостійного заходу.

3 Системна взаємодія елементів і компонентів екскурсійного процесу

Як уже зазначалося вище, будь-яка екскурсія будується на поєднанні двох головних елементів — показу екскурсійних об'єктів і розповіді про них. Співвідношення цих елементів неоднакове для різних видів і тем екскурсій. Воно може і повинно відрізнятися. Основні причини таких відмінностей визначає зміст екскурсії, який зумовлюється:

—особливостями аудиторії;

—забезпеченістю даної теми об'єктами;

—характером об'єктів, що демонструються;

—мірою їх збереженості;

—обсягами наявного фактичного матеріалу про об'єкти;

—особливостями спостереження і розуміння об'єктів екскурсантами.

Аналізуючи складові елементи екскурсії: показ (ГІ) і розповідь (Р) слід вирізняти п'ять рівнів поступового зростання ролі показу, його висунення на перше і провідне місце в розкритті теми, у сприйнятті екскурсантами матеріалу.

Б. В. Ємельянов пропонує характеризувати такі рівні на основі автобусної екскурсії наступним чином:

Перший рівень — найпростіша екскурсія, коли *показу практично немає.* Фактично відбувається огляд об'єктів, який у вигляді

наочних фрагментів супроводжує розповідь екскурсовода, широко використовуються матеріали «портфеля екскурсовода». Екскурсійна методика не застосовується.

Подібні ознаки притаманні ознайомленню з об'єктами і історичними місцями в процесі надання дорожньої інформації.

Другий рівень визначається *переважанням розповіді.* При цьому наочність використовується незначною мірою і розповідь дуже близька за своїми ознаками до лекції. Екскурсовод ілюструє виклад матеріалу навчально-наочними матеріалами, які сприяють розкриттю теми — репродукціями картин, малюнками, гербарієм тощо.

В такому випадку показ підпорядковується розповіді і виступає в якості ілюстрації положень, які висуваються. За значенням і впливом на аудиторію переважає розповідь і екскурсовод широко використовує її методичні прийоми.

Третій рівень визначається таким співвідношенням елементів екскурсії, коли *розповідь і показ рівноцінні.* На цьому рівні значно зростає питома вага предметної

наочності (показу об'єктів). Екскурсійний процес поглиблюється: екскурсовод, використовуючи методичні прийоми показу, врівноважує значення і вплив на екскурсантів обох елементів. Відбуваються зміни і в ролі учасників екскурсії — тепер вони не тільки слухачі, але й глядачі, а це підвищує ефективність сприйняття екскурсійного матеріалу і активізує роль екскурсовода. За допомогою методичних вказівок він здійснює керівництво групою, активізує спостереження об'єктів екскурсантами.

Саме на цьому рівні відбувається *поділ об'єктів на основні і додаткові,* визначаються місця виходу групи з автобуса для безпосереднього ознайомлення з об'єктами. Цей рівень вимагає формування тексту розповіді у вигляді конспекту, розгорнутого плану повідомлення матеріалу, тез і т.п. В такому випадку чітко вирізняються підтеми, виокремлюються відповідні методичні прийоми показу. Крім того, актуалізується роль логічних переходів (словесних містків) між підтемами, які розкриваються на певних об'єктах.

Четвертий рівень визначається таким співвідношенням показу і розповіді, яке набуває більш екскурсійного характеру. *Показ займає провідне місце* в екскурсії. В такому випадку активно використовуються методичні прийоми показу і розповіді, яка тепер відіграє другорядну роль, а також окремі види екскурсійного аналізу. Логічні переходи перетворюються на словесно-зорові містки між підтемами, а екскурсія набуває цілісності. При цьому активізується діяльність екскурсантів, вони глибше вивчають пам'ятки історії і культури, пам'ятні місця.

Вступне слово і заключна частина стають самостійними складовими екскурсії, а окремі ланки доповнюються матеріалами «портфеля екскурсовода». **П'ятий рівень** визначається *оптимальним співвідношенням показу і розповіді.* В даному випадку показ відіграє головну роль і цілковито підпорядковує собі розповідь. Важливої ролі в розповіді набуває аналіз об'єктів, які сприймаються візуально. Розповідь набуває досконалих екскурсійних форм: коментар, довідка, пояснення, вступне слово до показу об'єкта або заключна частина після його показу. Максимально використовуються різноманітні види екскурсійного аналізу, а методика і техніка проведення екскурсії досягають досконалості. При значній активізації методичних прийомів показу зростає роль екскурсовода в керівництві процесом сприйняття матеріалу.

Практично показ і розповідь активно взаємодіють, інтегруються і дозуються таким чином, що один елемент вже не може замінити інший. Більш того, одна складова (розповідь) не може існувати без іншої (показ). Обидва елементи взаємозумовлені і, доповнюючи один одного, утворюють єдність — екскурсію (Табл. 12).

Таблиця 12. **Рівні зростання ролі показу в екскурсії та ефективності сприйняття екскурсантами матеріалу**

I	II	III	IV	V
Р(п)	Р > П	Р = П	Р < П	П(р)
Методика показу майже відсутня, переважають методичні прийоми розповіді		Посилення ролі методики показу, методика розповіді ніби «заморожується» (тобто активність її використання перестає зростати)		
Екскурсант пасивний		Зростає активність екскурсантів, реалізуються різні способи засвоєння матеріалу вивчення дослідження		
Показу немає, наявні елементи некеровано-го огляду	Показ об'єктів на звичній швидкості автобуса 40-60 км/год огляд	Показ об'єктів на упові-льненій швидкості автобуса	Показ об'єк-тів на зупинці з вікон автобуса, без виходу групи	Показ об'єктів на зупинці з виходом групи з автобуса

Відбувається зростання ефективності екскурсії, екскурсанти сприймають і запам'ятовують екскурсійний матеріал у відповідній пропорції

20%	30%	40%	50 %	>60%

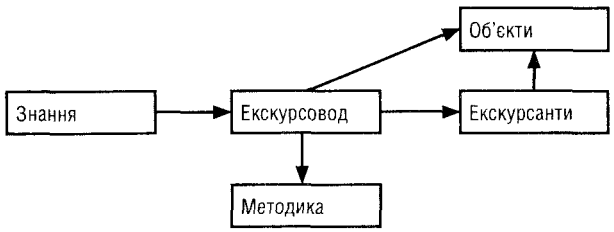
Для методики проведення екскурсії важливим є не тільки правильне використання показу і розповіді, але й послідовність їх використання протягом екскурсії. Розповідь не може існувати без показу не тому, що вони відбуваються (реалізовуються) майже одночасно, а в розумінні їх взаємодії і взаємозумовленості в певній екскурсії. Така взаємозумовленість визначається і вимогою максимальної активізації трьох взаємодіючих компонентів: **екскурсовода, об'єктів і екскурсантів.** Міра активності кожного з названих компонентів, їх зростаюча роль впливають на якість екскурсії в цілому, а результат їхньої взаємодії визначає ефективність показу як основного елементу ексурсії.

Основні форми взаємодії екскурсовода, об'єктів і екскурсантів можна відстежити, аналізуючи п'ять схематичних моделей, які відображають зростання за стадіями ***екскурсійної ситуації*** — сукупності обставин, за яких різноманітність і організованість вражень екскурсантів робить сприйняття інформації більш глибоким і дієвим.

Перед екскурсоводом стоїть завдання — повідомити певні знання екскурсантам в процесі ознайомлення із завчасно відібраними пам'ятками. На цій стадії активні дії притаманні тільки одному компоненту – екскурсоводу як джерелу усного повідомлення матеріалу.

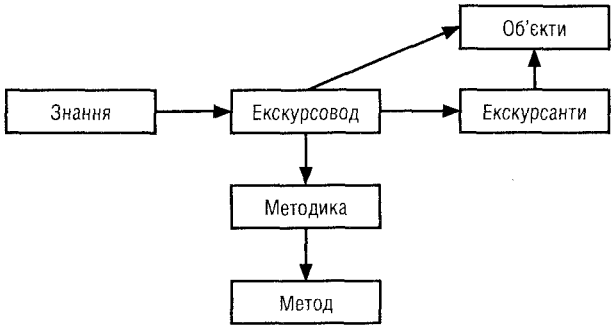

Поступово завдання екскурсії ускладнюється. Передаючи свої знання екскурсантам, екскурсовод спрямовує їхню увагу на об'єкти. При цьому він здійснює спробу поєднати розповідь з візуальним рядом. Екскурсант — пасивний і пам'ятка ще не «заговорила».

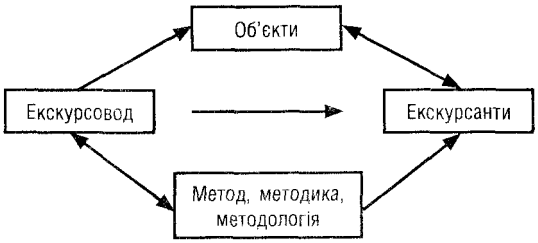

Екскурсовод, показуючи об'єкти і супроводжуючи свої дії поясненнями по темі, використовує методичні прийоми, які сприяють розумінню і запам'ятовуванню екскурсійного матеріалу екскурсантами.

Екскурсовод не тільки передає свої знання екскурсантам, але й формує у них правильне уявлення про об'єкти і події, що з ними пов'язані. На цій стадії робота екскурсовода опирається на методичні прийоми показу і розповіді. Екскурсовод спонукає екскурсантів до спостереження об'єктів, активізуючи їхню увагу.

На цій стадії виникає сукупність умов, які забезпечують активну взаємодію компонентів екскурсії — екскурсійна ситуація. Роль екскурсовода значно зростає і його дії як по відношенню до об'єкта, так і по відношенню до екскурсантів, активізуються.

При такій формі взаємодії компонентів екскурсійна ситуація поглиблюється. Екскурсовод досягає того, що екскурсанти отримують зорові враження і уявлення про все, що розповідалося і було показане. Його образна розповідь про об'єкт і події впливає на сприйняття екскурсантами навколишнього світу, активізує їхню увагу, допомагає їм побачити об'єкт і події у тому вигляді, в якому екскурсовод бачить їх сам. Екскурсовод аналізує об'єкти, використовуючи різноманітні види екскурсійного аналізу, досягаючи того, щоб пам'ятка розповідала про себе «своєю мовою». Екскурсанти на цій стадії засвоюють матеріал завдяки таким складним процесам, як вивчення і дослідження об'єктів.

Кожна із запропонованих схем ілюструє відповідні стадії розвитку екскурсії і активізації кожного з компонентів екскурсії.

Зростання ролі екскурсовода відбувається поступально від першої до п'ятої стадії.

На *першій стадії* (Схема 1) екскурсовод фактично здійснює лекторську діяльність. Розкриваючи тему, він розповідає про події і лише незначною мірою використовує зоровий ряд. Власне, на цій стадії візуального ряду може не бути взагалі.

На *другій стадії* (Схема 2) за екскурсоводом зберігається роль лектора. В той же час, окремі положення розповіді він підкріплює візуальними доказами, частково користуючись методичними прийомами розповіді, дещо підвищує роль наочності в екскурсії.

На *третій стадії* (Схема 3) екскурсовод більш активно використовує методичні прийоми, застосовуючи в окремих випадках демонстрацію зорового ряду замість

словесних аргументів. Для впливу на аудиторію використовуються два види доказів — словесні і зорові. Отже, розпочинається стадія демонстрації об'єктів, хоча розповідь, як і раніше, відіграє провідну роль.

В ході *четвертої стадії* (Схема 4) здійснюється вихід екскурсовода з ролі лектора. Розповідь і показ міняються місцями. Основною рушійною силою, яка забезпечує сприйняття екскурсійного матеріалу, стають методичні прийоми показу. Але на такій стадії екскурсію відзначає лише посередній рівень якості.

На *п 'ятій стадії* доведення знань по темі до екскурсантів здійснюється з максимальним використанням принципу наочності. Розповідь набуває характеру коментарів до показу, а, отже, виконує другорядну роль. Екскурсовод, поступово просуваючись східцями таких Позицій, як інформатор, коментатор, співрозмовник, радник, досягає; ролі керівника процесу пізнання і сприйняття (емоційного лідера).

Активізація екскурсійного об'єкта. Завдання екскурсовода полягає в тому, щоб за допомогою розповіді і показу примусити об'єкт «заговорити». Просуваючись на шляху виконання цього завдання екскурсовод повинен чітко уявляти і характер самих об'єктів, і предмет показу, адже ефективність екскурсії багато в чому залежить від самих об'єктів. В той же час, послідовність їх показу, вміння і навички екскурсовода, його професійна майстерність дозволяють активізувати об'єкти. Виявлені екскурсантами деталі і подробиці стосовно об'єктів, наприклад, за рахунок методичного прийому завдань, використовуються як візуальні докази в розповіді екскурсовода. Дійсно, важливо підказати аудиторії, що саме і як спостерігати, добитися того, щоб вона правильно і з максимальним ефектом здійснила відповідні спостереження.

Важливо враховувати особливі вимоги, які висуваються до першого об'єкта. Враження, які він викликає, мають бути одними з найяскравіших. Саме несподіваність, новизна візуального матеріалу викликають інтерес, необхідні емоції. Цьому сприяє розповідь екскурсовода, особливо її початок. В результаті в екскурсійній групі створюється певний психологічний настрій, який визначає ставлення до екскурсовода та інформації, яку він повідомляє. Подальше використання об'єктів необхідно організувати так, щоб до кінця екскурсії зберегти відповідний мікроклімат, увагу групи і, крім цього, активізувати уяву екскурсантів.

Активізація екскурсантів є прямим результатом якості і ефективності роботи екскурсовода. Його розповідь про об'єкт і події, які з ним пов'язані, допомагає екскурсантам побачити їх відповідним чином. Екскурсовод організовує спостереження об'єкта, використовуючи різноманітні методичні прийоми активізації уваги та уяви, учасників екскурсії.

Увага на екскусрії — це зосередженість думок, зору і слуху людини на певному об'єкті. Успіх екскурсії залежить від таких ознак уваги як активність, спрямованість, інтенсивність, стійкість.

Розрізняють три види уваги: мимовільна, мотивована і постмотивова-на. **Мимовільна увага** характеризується пасивністю. Об'єкт при цьому не обирається завчасно і оглядається без будь-якої мети. Такий процес не вимагає зусиль волі і такий вид уваги не є показовим для екскурсії. **Мотивована (свідома) увага** визначається активністю. Вона вимагає вольових зусиль людини, спрямовується і утримується за допомогою постановки завдання бути уважним. Під час екскурсії такий вид уваги активізується за рахунок правильної побудови розповіді і відбору об'єктів. Тому, важливо від самого початку екскурсії викликати інтерес до предмета показу і розповіді.

Постмотивована увага характеризується тим, що затягує, захоплює і вимагає від людини вольових зусиль. Фактично, на основі інтересу до об'єкта, активізується розумова діяльність екскурсантів.

Стійкість мотивованої і постмотивованої уваги, які є притаманними екскурсійному процесу, забезпечується новизною, незвичністю об'єктів, незвичайною інформацією, яка подається. Певну роль відіграє і контрастність, наприклад, архітектурної пам'ятки та інших споруд, які розташовані поблизу.

Не менш важливу роль в активізації екскурсантів відіграє врахування *обсягів **уваги.*** Крім того, спрямування уваги екскурсантів вимагає врахування таких ознак, як ***розподіленість уваги, переключення уваги, здатність до легкого відволікання.***

Обсяг уваги — кількість об'єктів, які людина може сприйняти і запам'ятати протягом відносно короткого часу.

Розподіленість уваги — здатність екскурсанта при одночасному спостереженні кількох об'єктів, які знаходяться в полі його зору, розподіляти свою увагу між цими об'єктами і правильно дозувати її з метою кращого засвоєння екскурсійного матеріалу.

Зовнішні фактори (метушня на вулицях, якими проходить екскурсія, розмови сусідів тощо) мають не менший вплив на ступінь ***концентрації уваги,*** ніж особисті настанови ексурсантів (зацікавленість темою, сумлінність, працездатність, терпіння, бажання набувати нові знання тощо).

Екскурсовод повинен враховувати і таку ознаку, як втомлюваність екскурсантів. Практика свідчить, що саме майстерність екскурсовода, змістовність, логічність, цікава форма викладу матеріалу сприяють утримуванню уваги екскурсантів до предмета спостереження і матеріалу, який повідомляється. Стійкість уваги екскурсантів знижується через низьку якість роботи екскурсовода — монотонність, одноманітність інформації, відсутність необхідного зв'язку між показом і розповіддю.

Особливо ефективно керувати увагою екскурсантів можна, користуючись надбаннями психології. Наприклад, пауза екскурсовода змушує екскурсантів бути більш уважними (припинити розмови, сторонні справи тощо). У тих випадках, коли увага до розповіді послаблюється, екскурсовод переключає увагу екскурсантів на об'єкт. Коли ж пам'ятка вже не утримує увагу слухачів, екскурсовод наводить Цікавий приклад, розповідаючи про цікаву подію і т.н.

Активізація уяви екскурсантів значною мірою залежить від уміння екскурсовода створювати уявні образи і ситуації. Уява Дозволяє екскурсантам комбінувати свої враження при спостереженні об'єктів, отримуючи нові враження, відтворювати дійсність відповідним чином. Подібно до уваги, уява людини буває мотивованаю (довільною) і мимовільною, відтворювальною і творчою, активною і пасивною.

Відтворювальна уява грунтується на словесному описі предмета (розповіді), умовному відображенні предмета (схема, малюнок), демонстрації копії предмета (муляж, модель, репродукція). Такий вид уяви характерний для екскурсій, де поставлено завдання допомогти екскурсантам уявити все, що описується словами, відтворити зовнішній вигляд об'єкта, який не знаходиться перед ними в оригіналі. Отже, відтворювальна уява має конструктивний характер.

Творча уява дозволяє екскурсоводу створити нові візуальні образи і додатково до об'єкта зробити так, щоб екскурсанти творчо домислили певні частини, деталі, які не збереглися, уявили атмосферу подій і явищ, які вже відбулися і ніколи не повернуться.

Крім того, намагаючись активізувати сприйняття об'єктів і екскурсійного матеріалу, екскурсовод виходить з того, що екскурсант тісно пов'язаний з сучасним

життям: він відвідує лекції, слухає радіо, дивиться телебачення, читає газети, відвідує театри, концерти, тобто отримує інформацію з різних джерел, має відповідну підготовку. Таким чином, знання, які екскурсант отримує під час екскурсії мають первинний характер.

Виділяють наступні етапи активності екскурсанта:

- **Спостереження** — наслідує попередній огляд. Спостерігати — озна чає уважно стежити очима за об'єктом, підмічаючи і сприймаючи його окремі частини. Вміння спостерігати передбачає здатність людини побачити в об'єкті, який перед нею знаходиться, подробиці, частини, деталі.
- **Вивчення** — спостереження екскурсійного об'єкта з метою отримати глибокі знання про нього, зрозуміти його призначення, структуру, особливості. «Вивчати» розглядається в розумінні вчитися чомусь грунтовно.
- **Дослідження** — глибоке вивчення об'єкта, його уважний розгляд відповідно до завчасно поставленої мети: з'ясування якогось питання, отримання відповіді, встановлення причин історичної події або при родного явища.

В основі спостереження, вивчення і дослідження лежать такі якості людини, як спостережливість, прагнення і вміння виявляти суттєве у візуальних образах, бачити малопомітні деталі і особливості.

Рушійною силою активізації компонентів екскурсії є показ, його методика, організація самостійного спостереження об'єктів екскурсантами (Рис. 4).

Рис. 4. *Організація показу та самостійного спостереження об'єктів екскурсантами*

Велике значення для успіху екскурсії, засвоєння і запам'ятовування екскурсантами матеріалу має емоційна сторона справи. Саме візуальний ряд викликає активні емоції в аудиторії, а емоційність самого екскурсовода відіграє другорядну роль. Більше значення має *співпереживання* — наближення емоційного стану суб'єкта до настрою іншої особистості. Як приклад можна навести показ мистецького твору (живопис, графіка), під час якого екскурсовод допомагає екскурсантам побачити відображені предмети і явища очами митця. Екскурсант нібито сприймає ставлення художника до того, що він відтворює на полотні, його емоції, почуття. Отже, під керівництвом екскурсовода емоції групи набувають характеру співпереживання.

Інтегральна активізація компонентів екскурсії значною мірою визначається дотриманням основних положень логіки — науки про форми і закони, за якими відбувається мислення людини. Володіння законами логіки дозволяє успішно вирішувати такі завдання:

—забезпечення викладу екскурсійного матеріалу за допомогою переконливих доказів і, насамперед, вмілого використання візуальних аргументів;,

—визначення логічної послідовності у висвітленні історичних подій, храктеристиці фактів і наведенні прикладів;

—формулювання висновків, які завершують словесну частину екскурсії і її візуальний ряд;

—вибір логічної схеми у використанні кожного методичного прийому показу і розповіді;

— визначення оптимальної композиції екскурсії, її структури, які забезпечують логічне розкриття теми.

До законів логіки відносять: визначеність, несуперечливість, послідовність, обгрунтованість. Методистам і екскурсоводам при створенні екскурсії слід враховувати дію основних законів мислення: тотожності, протиріччя, виключенння третього і достатнього підґрунтя.

Закон тотожності в екскурсії знаходить відображення в тому, що в розповіді екскурсовода про певний об'єкт (подію чи явище) даний об'єкт не повинен підмінюватися іншими, а одні і ті ж поняття в розповіді не набувати різного змісту.

Закон протиріччя вимагає, щоб під час розповіді про об'єкт (явище, подію) він не розглядався як щось відмінне від того, що він собою являє (тобто дві протилежні думки не можуть бути істинними в той самий час, якщо вони стосуються того самого предмета чи явища і за своїм змістом суперечать один одному). На практиці це означає, що будь-яка думка в розповіді екскурсовода не може змінювати свій зміст протягом екскурсії. Не можна допускати суперечностей в інтерпретації історичних подій або оцінці об'єктів, висловлювати полярні (тобто протилежні) судження щодо одного й того ж питання. **Закон виключення третього** полягає в тому, що між твердженням і запереченням будь-чого немає нічого третього. Практично це означає, що при висуненні в екскурсійній розповіді варіантних суджень щодо тієї самої події або об'єкта, екскурсовод обирає певний варіант, тим самим стверджуючи його правильність.

Закон достатнього підґрунтя вимагає, щоб будь-яка думка була обгрунтованою. Тільки за такої умови вона може бути визнана істиною. Отже, в розповіді екскурсовода слід уникати безпідставних, необгрунтованих суджень.

Саме на практиці важливого значення набуває володіння логічною формою отримання знань. Логічна побудова матеріалу екскурсії здійснює цілеспрямований вплив на екскурсантів і забезпечує найбільш повне розуміння і запам'ятовування того, що показує і розповідає екскурсовод.

Логіка має «власну» опорну конструкцію в будь-якій екскурсії, незалежно від її теми. Йдеться про ***логічний перехід,*** який не тільки виконує роль перехідного містка в розповіді. Головна особливість логічного переходу полягає в тому, що він є **сполучною ланкою** для окремих частин показу (між собою) і для частин розповіді. Передуючи черговій підтемі, викликаючи відповідні емоції у екскурсантів, такі переходи створюють необхідні умови для кращого засвоєння підтем і цілісного засвоєння всієї теми, а, отже, й активізації усіх компонентів екскурсії.

В методичній літературі є спроби вирізняти логічні переходи за допомогою таких ознак:

—**підпорядкованість,** коли, наприклад, від розповіді про конкретні факти відваги людей в період фашистської окупації, екскурсовод переходить до широкого висвітлення подій другої світової війни; або від характеристики бойових дій одного з військових підрозділів, до характеристики битви в цілому (наприклад,

Севастопольська битва);

—**тотожність,** коли, наприклад, від розповіді про лісові масиви в природознавчих екскурсіях, екскурсовод переходить до показу лісостепової зони;

—**протилежність,** коли, наприклад, здійснюється перехід від тієї частини екскурсії, де відбувався показ Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника до оцінки дій протидіючих сил другої світової війни, які доклали рук до паплюження його головного храму — Успенського собору;

—**співставність,** коли за допомогою логічного переходу увага екскурсантів спрямовується на співставлення тільки-но показаної пам'ятки з тією, яка ще буде показана; однієї проблеми, про яку йшлося під час екскурсії, з іншою, якій присвячено подальшу розповідь екскурсовода.

Методика проведення екскурсій спрямована на те, щоб допомогти екскурсантам засвоїти зміст екскурсій. Це робиться за допомогою методичних прийомів, які поділяються на дві основні групи — прийоми показу і прийоми розповіді. Практика вимагає застосування ще більш складної класифікації: за призначенням, часом і місцем застосування та ін.

В залежності від їхнього призначення методичні прийоми поділяються на декілька груп:

—методичні прийоми, завдання яких — допомогти екскурсоводу встановити тісний контакт з екскурсантами;

—методичні прийоми, завдання яких полягає у досягненні стійкої уваги аудиторії до об'єктів, що спостерігаються;

—прийоми, які закріплюють увагу до розповіді, викликають інтерес екскурсантів до певних питань;

—прийоми, які забезпечують зорове сприйняття екскурсійного матеріалу.

Завдання методичних прийомів — забезпечити найкращу дієвість курсійного методу повідомлення знань аудиторії. Тому, методичні прийоми важливо розглядати в кількох аспектах: як оптимальний спосіб виконання певних дій; як засіб перетворення пасивного огляду в активне спостереження об'єкта екскурсантами; як основа процесу трансформації усної інформації в зорову; як основа аналізу і синтезу на екскурсії тощо.

Результат екскурсії значною мірою залежить від уміння екскурсовода показати об'єкт, використовуючи переваги ***наочності,*** що забезпечує ефективність реалізації попереднього огляду, виділення об'єкта із сукупності інших об'єктів, детального спостереження об'єкта. Такі вміння забезпечуються методичними прийомами показу.

Розповідь в екскурсії — це інформаційний і аналітичний матеріал, який розкриває тему екскурсії. Вона складається з коментарів при показі об'єктів, оцінок і висновків за основними питаннями і підтемами.

Особливість розповіді в екскурсії полягає в тому, що вона, як правило, грунтується на зорових враженнях, тобто мова екскурсовода не може абстрагуватися від об'єкта показу і розповідь здійснюється за допомогою використання відповідних методичних прийомів.

Поєднання показу і розповіді є «сутністю екскурсії». Зростання екскурсійності спостерігається при розгляді варіантів поєднання показу і розповіді: від провідної ролі розповіді до провідної ролі показу. Логіка розвитку екскурсії приводить до оптимального рішення, при якому: **показ відіграє провідну роль і екскурсовод просувається від показу до розповіді.**

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст понять: методичні прийоми, методика проведення екскурсії.
2. У чому полягають особливості показу в екскурсії?
3. Назвіть етапи активності екскурсанта під час екскурсії
4. Розкрийте сутність основних методичних прийомів показу. У чому полягають особливості їх застосування у практиці екскурсійної діяльності

Тема 8 Технологія проведення екскурсій

Мета: Визначити вимоги до техніки ведення екскурсій; надати характеристику основних навиків використання техніки ведення екскурсій зрозуміти послідовність організаційної роботи екскурсовода

План

1. Перевірка екскурсоводом необхідної документації
2. Знайомство з гупою.
3. Розміщення групи біля об'єктів.
4. Вихід і повернення екскурсантів в автобус.
5. Пересування екскурсантів.
6. Місце екскурсовода.
7. Дотримання часу, відведеного на екскурсію в цілому й розкриття окремих підтем.
8. Техніка проведення розповіді при русі автобуса - с/р
9. Відповіді на питання та пауза в екскурсії – с/р
10. Техніка використання «портфеля екскурсовода» і дотримання елементів ритуалу – с/р

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Перевірка екскурсоводом необхідної документації

Перевірка екскурсоводом наявності всієї необхідної документації для проведення екскурсії: затверджена методична розробка екскурсії; затверджена схема маршруту руху транспортного засобу або групи (при пішохідній екскурсії); матеріали «портфеля екскурсовода»; договір на екскурсійне обслуговування; список екскурсантів, завірений печаткою організації, яка замовила екскурсійне обслуговування.

2. Знайомство екскурсовода з групою

Екскурсовод, увійшовши в автобус, знайомиться з групою. Він здоровається із присутніми, називає своє прізвище, ім’я, по батькові, екскурсійну установу, яку представляє, знайомить екскурсантів з водієм автобуса, тобто починає екскурсію вступом.

Важливо, щоб із самого початку екскурсовод підкорив свої дії сталим правилам спілкування із групою. Він не відразу починає говорити. Виникає пауза, що триває десять-двадцять секунд. Відбувається перше знайомство, від нього багато в чому залежать подальші контакти екскурсовода з групою. Екскурсанти поступово замовкають, зручніше розсідаються, їхня увага перемикається на екскурсовода.

3. Розміщення групи біля об'єктів

При розробці екскурсії, як правило, визначається кілька варіантів розміщення групи для спостереження екскурсійного об'єкта. Робиться це на той випадок, коли місце, визначене методичною розробкою, зайнято іншою групою або коли сонячні промені світять в очі, заважаючи оглядати об'єкт. У жаркий час використовують можливості для розташування груп у тіні. На випадок дощу передбачається варіант розміщення екскурсантів під дахом, під кроною дерев. В окремих випадках методика вимагає, щоб для огляду об'єкта було обрано кілька точок спостереження: далека, якщо об'єкт показується разом з навколишнім середовищем або іншими об'єктами; ближня, якщо аналізуються окремі деталі будинку, спорудження, місцевості,

об'єкта природи. Ці особливості відображаються у графі «Організаційні вказівки» методичної розробки.

При одночасному розташуванні декількох груп в одного об'єкта між ними повинна бути збережена така відстань, щоб один екскурсовод своєю розповіддю не заважав іншому, щоб одна група не заслоняла інший об'єкт спостереження.

4. Вихід й повернення екскурсантів в автобус

До виходу екскурсантів потрібно заздалегідь готувати. У тих випадках, коли це не робиться, значна частина групи залишається сидіти в автобусі, не виходячи для спостереження пам'ятників на місці їхнього розташування. Для того щоб цього не відбувалося, рекомендується кількість зупинок з виходом груп називати у вступному слові, пояснивши значення таких виходів, зацікавивши учасників екскурсії екзотичністю, незвичайністю об'єктів.

На зупинках, де передбачений вихід екскурсійної групи, екскурсовод виходить першим, показуючи приклад групі й визначаючи напрямок її руху до об'єкта. А дочекавшись коли приблизно половина групи вже вийшла, починає рух до об'єкта, тим самим квапячи вихід іншої частини групи.

У тих випадках, коли в екскурсіях улаштовуються інші зупинки, наприклад, санітарні або для придбання сувенірів, екскурсовод повідомляє точний час (година й хвилини) відправлення автобуса. При посадці групи в автобус екскурсовод стоїть праворуч від входу й перераховує екскурсантів, які входять у салон. Робиться це непомітно. Переконавшись у тому, що зібралися всі учасники екскурсії, він входить в автобус останнім і подає умовний знак водієві про початок руху.

5. Пересування екскурсантів

Пересування екскурсантів здійснюється тільки групою. Місце екскурсовода - у центрі групи, кілька людей ідуть попереду, більша частина поруч, інші – за екскурсоводом. Важливо, щоб група не розтягувалася: відстань між її головною частиною й тими, хто йде останніми, не повинна

перевищувати 5-7 метрів. Темп руху групи залежить від її складу, рельєфу місцевості, небезпечних зон та ін.

6. Місце екскурсовода

Екскурсовод в автобусі повинен займати таке місце, звідки йому добре видні ті об'єкти, про які мова йде на екскурсії, але щоб у полі його зору перебували й всі екскурсанти. У той же час екскурсанти повинні його бачити. Як правило, це спеціально відведене переднє сидіння поруч з водієм. Стояти екскурсоводові при русі автобуса (так само, як і екскурсантам) не дозволяється з метою безпеки.

На пішохідній екскурсії екскурсовод повинен розташовуватися напівобернувшись до об'єкта. Проведення показу об'єктів вимагає, щоб вони перебували перед очами екскурсовода, адже він аналізує їх на основі своїх зорових вражень. Це особливо важливо в заміських екскурсіях, коли екскурсовод під час руху автобуса, сидячи на своєму місці спиною до екскурсантів, дивиться в переднє скло автобуса й розповідає про те, що вже бачать або ось-ось побачать екскурсанти.

7. Дотримання часу, відведеного на екскурсію в цілому й розкриття окремих підтем

Точний час, відведений на розкриття кожної підтеми, вказаний у методичній розробці. Нерідко екскурсія з причин, що не залежать від екскурсовода, значно скорочується за часом. Причичною тому є тривалі збори групи, не вчасно поданий туристам сніданок, запізнення автобуса та ін. У результаті екскурсія починається із запізненням. В екскурсовода залишається один вихід - скорочувати час, відведений на розкриття теми. Робити це треба, зберігаючи все головне в темі екскурсії. Але це не означає що з екскурсії випадає яка-небудь підтема або відміняється вихід екскурсантів, просто необхідно скоротити свою розповідь за підтемою або час відведений на вихід.

8. Техніка проведення розповіді при русі автобуса

Розповідь під час руху в автобусі повинна вестися екскурсоводом тільки через мікрофон. Якщо устаткування погано функціонує або мікрофон взагалі відсутній, екскурсоводу вести розповідь під час руху даремно. У цьому випадку матеріали про найближчу ділянку маршруту екскурсовод дає до початку руху, а в ході руху повідомляє тільки назви об'єктів або місцевості. При наявності важливих об'єктів або населених пунктів необхідно зупинити автобус, виключити двигун і тільки після цього давати пояснення.

9. Відповіді на питання та пауза в екскурсії

В екскурсійній практиці склалася певна класифікація питань. Вони підрозділяються на чотири групи:

- питання екскурсовода, на які відповідають екскурсанти;
- питання, поставлені в ході розповіді, на які відповідає екскурсовод;
- риторичні питання, які ставляться для активізації уваги екскурсантів;
- питання, що задаються учасниками екскурсій за темою.

Перші три групи питань пов'язані з методикою проведення екскурсій і тільки четверта група питань має відношення до техніки проведення екскурсій. Головне правило роботи з такими питаннями - не слід переривати розповідь і давати негайну відповідь на них, не потрібно також відповідати на питання по завершенні кожної з підтем. Екскурсоводові слід відповідати на питання не в ході екскурсії, а по її закінченні. Тому, роблячи вступ до теми, екскурсовод повідомляє своїх слухачів про такий порядок відповідей на питання.

Екскурсовод не повинен говорити безупинно. Між окремими частинами розповіді, розповіддю й екскурсійною довідкою, логічним переходом і розповіддю про об'єкт і події, з ним зв'язані, повинні бути невеликі перерви.

Паузи переслідують наступні завдання:

- перша -сутнісна, коли час перерви використовується людьми для обмірковування того, що вони почули від екскурсовода й побачили своїми очима. Для закріплення фактичного матеріалу в пам'яті, формулювання своїх висновків і запам'ятовування побаченого;
- друга - дати короткочасний відпочинок екскурсантам.

Паузи в заміських екскурсіях поєднуються з відпочинком, що відповідно до існуючого порядку надаються екскурсоводові - 15 хвилин після закінчення кожної години роботи (для екскурсовода година ведення екскурсії дорівнює 45 хвилинам). Цей відпочинок може бути підсумований і використаний екскурсоводом наприкінці екскурсії. В екскурсіях можуть бути також паузи - вільний час, використовуваний для придбання сувенірів, друкованої продукції, угамування спраги, а також для санітарних зупинок у тривалих екскурсіях.

10 Техніка використання «портфеля екскурсовода» і дотримання елементів ритуалу

Кожний експонат - фотографія, малюнок, репродукція картини, портрета, креслення, копія документа - має свій порядковий, номер. Це визначає послідовність демонстрації даного експоната екскурсантам. Експонат може бути показаний екскурсоводом з його робочого місця. Передача в руки екскурсантів експоната по рядах для більше докладного ознайомлення не рекомендується й може бути використана для заповнення пауз при транспортних екскурсіях.

Елементи ритуалу в екскурсіях присутні при відвідуванні меморіалів, цвинтарів, поховань та ін. при цьому екскурсанти шанують пам'ять загиблих хвилиною мовчання, присутні при зміні почесної варти, прослуховують жалобні мелодії, покладають квіти. Екскурсовод повинен сам знати правила поведінки на таких об'єктах і повідомити про їх екскурсантів, підкресливши значення дотримання ритуалу при відвідуванні подібних місць. Особливо

дотримується ритуал при відвідуванні культових об'єктів різних конфесій. При цьому від екскурсантів потрібно не тільки дотримання особливих правил поведінки, але й певної форми одягу (іноді макіяжу для жінок), про що учасники екскурсії повинні бути обов'язково сповіщені заздалегідь.

Контрольні питання

1. Поняття «техніка ведення екскурсій».
2. Заповнення графи методичної розробки «Організаційні вказівки».
3. Організація роботи групи.
4. Використання вільного часу в екскурсії.

Тема 9 Особливості проведення екскурсій за різною тематикою

Мета: Зрозуміти призначення та особливості проведення екскурсій тематичної спрямованості, надати характеристику особливостей проведення екскурсій історичної, археологічної, мистецтвознавчої, літературознавчої тематики; визначити характер проведення оглядових та тематичних екскурсій.

План

1. Особливості проведення оглядових екскурсій по місту.
2. Особливості проведення екскурсій на історичну тематику.
3. Особливості проведення екскурсій на архітектурну тематику.
4. Особливості проведення мистецтвознавчих екскурсій.
5. Особливості підготовки і проведення літературних екскурсій.
6. Специфіка підготовки і проведення музейних екскурсій - с/р
7. Природознавчі і географічні екскурсії – с/р
8. Заміські екскурсії – с/р

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1.Особливості проведення оглядових екскурсій по місту

Оглядові екскурсії по місту користуються найбільшою популярністю серед екскурсантів, оскільки дають можливість за 3-4 години цілісно і узагальнено ознайомитися з містом, відчути його своєрідність та індивідуальність, побачити пам'ятки і пам'ятні місця, дізнатися про його історію та сучасне життя.

Міста як історичні центри розвитку суспільства з розмаїттям їх пам'яток, що відображають розвиток культури, науки, архітектури, промисловості, являють собою надзвичайно широкі можливості екскурсійного показу. Тематику екскурсій містом визначають його характерні риси, його минуле і сучасність.

Розрізняють **багатопланові** (торкаються кількох тем і дають загальне уявлення про місто) та **однопланові** (історичні, архітектурні, літературні та ін.) оглядові екскурсії по місту. Вони подібні за структурою — кожна має декілька обов'язкових підтем, які при розширенні та включенні нових об'єктів можуть стати самостійними тематичними екскурсіями.

При створенні оглядової екскурсії по місту перевага віддається тим підтемам, які визначають обличчя міста. В багатьох містах обов'язковими підтемами можуть бути такі:

—виникнення міста;

—історія його розвитку та забудови;

—особливості планування і архітектурні пам'ятки;

—розвиток міста на сучасному етапі.

Підготовка багатопланової оглядової екскурсії висуває певні вимоги до відбору об'єктів показу. В оглядову екскурсію необхідно включати:

—об'єкти, які безпосередньо допомагають розкрити тему екскурсії;

—об'єкти, які мають велике інформаційне навантаження;

—унікальні та популярні об'єкти, а також ті, які відрізняються достовірністю.

Принцип складання маршруту міської оглядової екскурсії — *тематико-хронологічний.* Маршрут повинен забезпечувати послідовний показ об'єктів з метою цілковитого розкриття всіх підтем і логічного викладу їх змісту. Об'єкти, які хоча і мають значний інтерес для екскурсантів, але розташовані далеко від основного маршруту (переїзд 30-40 хв.), включати в екскурсію недоцільно. Якщо зустрічаються пам'ятники, які привертають увагу екскурсантів, але не мають відношення до теми, то про них надається екскурсійна довідка і далі продовжується показ об'єктів, які передбачені технологічною картою маршруту.

В оглядову екскурсію рекомендується включати відвідання музеїв. При цьому визначається, яка підтема буде розкрита в тому чи іншому музеї. Музейна екскурсія при цьому триває 30-40 хв.; експонати, які не стосуються теми оглядової екскурсії по місту, повністю з показу виключаються. Бажано, щоб місто і музей показував один і той самий екскурсовод — це дає змогу зберегти цілісність екскурсії.

Структура оглядової екскурсії по місту звичайна: вступ, основна частина, висновки і відповіді на запитання. Особливу складність в оглядовій екскурсії містом становлять логічні переходи, які пов'язують різні підтеми і різні об'єкти в єдине ціле.

Оглядова екскурсія по місту — це екскурсія високої категорії складності і вимагає від екскурсовода різнобічних знань і володіння методичними прийомами її проведення.

Важливо одразу встановити контакт з групою, зацікавити екскурсантів. Цьому сприяє використання прийому «спільного знайомого», в ролі якого можуть виступати об'єкти, або події, які мають безпосереднє відношення до міста чи країни, з якої прибули екскурсанти.

В оглядовій екскурсії *найчастіше використовують такі методичні прийоми показу:*

—попередній огляд;

—зорова реконструкція;

—екскурсійний аналіз;

—порівняння.

З прийомів розповіді:

—екскурсійна довідка;

—опис;

—цитування.

Однією з особливостей оглядової екскурсії по місту є необхідність її постійного оновлення — матеріал, який повідомляється, повинен бути тісно пов'язаний з важливими подіями сьогодення міста.

Оглядові екскурсії займають найбільшу частку в структурі екскурсійного обслуговування. Вони проводяться для всіх категорій екскурсантів, відрізняються обсягом матеріалу і ступенем його складності, кількістю включених об'єктів показу, повинні мати декілька варіантів тексту. Такі екскурсії мають великі можливості для реклами інших екскурсій.

2. Особливості проведення екскурсій на історичну тематику

Серед тематичних екскурсій найбільш численну і найбільш популярну групу становлять саме історичні екскурсії. За змістом вони поділяються на:

— археологічні;

— історико-краєзнавчі;

— етнографічні;

— воєнно-історичні.

Історична екскурсія повинна грунтуватися на точному документальному матеріалі, що забезпечує науковість і достовірність змісту розповіді екскурсовода. В основі побудови маршруту історичної екскурсії лежить *хронологічний* або *тематико-хронологічний* принцип, що забезпечує системність та послідовність викладу матеріалу.

Часто буває так, що екскурсійні об'єкти мають велике архітектурне та мистецтвознавче значення, тобто є багатоплановими. Тому, крім історичного аналізу, необхідно давати також мистецтвознавчий аналіз цих об'єктів. Екскурсовод повинен добре розбиратися в архітектурних стилях і вміти показувати деталі і особливості в оздобленні споруд. Проте, головна увага, все ж приділяється історичним подіям, пов'язаним з пам'яткою.

В історичних екскурсіях обов'язково має подаватися матеріал про сучасність. Можна організовувати зустрічі з учасниками певних Сторичних подій. Досить часто в таких екскурсіях використовується елемент ритуалу. Це особливо стосується воєнно-історичних екскурсій, які можуть бути присвячені історії збройних сил або окремих військових формувань (наприклад, УСС, УПА та ін.), пам'ятним місцям боїв, подвигам окремих героїв, містам-героям.

Основні методичні прийоми, які використовуються в екскурсіях на історичну тематику:

- зорова реконструкція;
- локалізація подій;
- цитування (історичних документів, літописів, художніх творів);
- наочність з «портфеля екскурсовода» та ін.

3. Особливості проведення екскурсій на архітектурну тематику

Архітектурні екскурсії поділяються на:

— екскурсії, присвячені показу пам'яток архітектури певного періоду;

—екскурсії, присвячені творчості певного архітектора;

—екскурсії, які знайомлять з плануванням і забудовою міст;

—екскурсії в райони новобудов.

Під час проведення архітектурних екскурсій особливе значення має вибір місця розташування групи екскурсантів біля об'єкта, вибір найбільш вигідної точки показу. Показ об'єкта починається з попереднього огляду. Потім переходять до його аналізу, причому застосовують як історичний аналіз (для характеристики епохи, в яку об'єкт було споруджено), так і мистецтвознавчий (розкриваються особливості архітектурного стилю, роль будівельного матеріалу і декору). Показується зв'язок функціонального

призначення споруди, її конструктивних особливостей та естетичного значення, зв'язок архітектурного пам'ятника з ландшафтом.

В архітектурну екскурсію можуть включатися такі об'єкти: давні міста, архітектурні ансамблі і комплекси, житлові будинки, адміністративні і громадські споруди, пам'ятники монументально-образотворчого мистецтва (фрески, мозаїка, рельєф, скульптура), панорами міста та ін.

Важливу роль відіграє володіння екскурсоводом спеціальною термінологією. Використання кожного з термінів з відповідним поясненням значно збільшує ефективність реалізації пізнавальної функції екскурсії, а також активізує активність екскурсантів.

Основні методичні прийоми, які застосовуються в екскурсіях на архітектурну тематику:

- зорова реконструкція;
- порівняння;
- —архітектурний, мистецтвознавчий та історичний аналіз;
- —прийом руху (з дальньої точки огляду сприймається силует споруди, зблизька — архітектурні деталі і декор) та ін.

Обхід споруди, підйом на башту дозволяють уявити розмір об'єкта, його форму і висоту. Звук кроків у храмі, особливі запахи будівельних матеріалів, доторки до стін — все це сприяє формуванню у екскурсантів єдиного художнього образу архітектурного пам'ятника.

Архітектурні стилі

Періоди загальних мистецьких форм, спільних для мистецтва всіх європейських народів, називаються **стилями.** Стилі змінюються у тому самому порядку і більш-менш одночасно, з тією тільки різницею, що в одного народу стиль відповідної доби може проявитися рохи раніше, а в іншого трохи пізніше. Кожен стиль в часи свого розвитку ереживає різні фази. Термінологія стилів в історії мистецтва є спеціальною для мистецтва, але она знаходиться у

безпосередньому зв'язку з історичними періодами, які перебивають народи Європи, наприклад:

- візантійський стиль відповідає добі становлення перших європейських держав;
- романський — добі феодалізму;
- готичний — добі розвитку міст;
- Ренесанс — добі заснування сучасної держави;
- барокко — це доба станової монархії;
- рококо — доба абсолютизму;
- ампір — доба французької та пов'язаних з нею європейських революцій кінця XVIII — першої половини XIX ст.;
- еклектизм — це доба розквіту буржуазії в другій половині XIX ст. і т.д.

Точно відповідаючи своїй історичній добі, кожен стиль відтворює ті 'головні ідеї і світогляд, якими живе суспільство його доби.

Усі стилі, починаючи з романського, зароджувалися в італійців або Французів, і їх одразу переймали інші народи — німці, англійці, іспанці, чехи, поляки, українці. Загальні форми мистецької творчості доповнювалися національними особливостями, які переходили від одного стилю до іншого. Крім того, вносилося щось своє оригінальне, і таким чином тепер і німці, і англійці, і українці мають своє національне мистецтво. Найяскравішим відображенням стилів у мистецтві стала архітектура. Взагалі, поняття архітектурного стилю досить складне. Екскурсовод
винен знати, що архітектурний стиль — це стійке поєднання ідейного стилю, творчих принципів, образної системи і художніх прийомів, які харакризують архітектуру певного часу. Слід пам'ятати, що в архітектурній мистецтвознавчій літературі поняття стилю застосовується в різних значеннях, зокрема як стиль національний (давньоруський, грузинський), стиль певного періоду (українське барокко, російський класицизм), напрямку (конструктивізм, примітивізм) і т.д.

Витоки АРХІТЕКТУРИ

Архітектура почала складатися ще на ранній стадії розвитку людства, особливо в епоху неоліту (6-2 тисячоліття до н. е.), коли людина почала переходити від скотарства до землеробства, до осідлого способу життя та почала використовувати не випадкове, а спеціально збудоване житло. Пізній етап неоліту відзначається появою перших кам'яних споруд — **мегалітів.** Особливого розвитку **мегалітична архітектуру** набула в епоху бронзи, коли оволодіння металом дозволило людині обробляти кам'яні блоки великих розмірів.

Типи мегалітичних споруд:

- *менгіри* — поодинокі кам'яні вертикальні стовпи-глиби, висотою близько 20 м;
- *кромлехи* — концентричні ряди менгірів, з'єднаних кам'яними блоками-балками (найбільший кромлех знаходиться в Стоунхендж (Велика Британія);
- *дольмени* — можуть вважатися цілком повноцінними архітектурними спорудами, оскільки складалися з вертикальних балок-стін і горизонтальних балок-плит, могли мати різну конфігурацію в плані.

Точне призначення мегалітичних споруд не встановлено, але найбільш вірогідно, що їх використання було пов'язане з погребальними обрядами, культовими ритуалами, а деякі слугували житлом для вождів і общини.

Архітектура Давнього Єгипту

Єгипет був одним із найбільш ранніх осередків, де склалася монументальна архітектура, як на той час конструктивно і емоційно досконала. Вона була покликана відображати сильну класову диференціацію суспільства, надихати людину на думки про швидкоплинність земного життя і непохитність основ релігії, віру у велич і міць фараонів. Тому житлові будинки, навіть будинки знаті і палаци вельмож, будувалися з дерева і цегли, оскільки вони розраховувалися на строк звичайного людського життя, а культові споруди зводилися з каменя.

Більшість споруд, які збереглися до наших днів — храми і гробниці фараонів.

Єгипетський храм являв собою в плані величезний прямокутник, розділений всередині на три частини, розташовані одна за одною. На головному фасаді храму знаходилися дві масивні плоскі вежі — пілони, а перед ними фігури фараонів — будівничих храму. До головного фасаду храму вела дорога, вимощена кам'яними плитами, а обабіч неї — сфінкси. За голов ним входом розгортався перистильний двір, оточений з усіх боків ряд колон. Тут під час релігійного ритуалу знаходилися простий люд, вільні громадяни, які не належали до вищих класів суспільства. За перистильним двором знаходився гіпостильний зал, який був розділений рядами колон на декілька нефів. Тут під час богослужіння перебувала єгипетська знать. Третя частина храму — секос (святилище) — призначалася тільки для жреців. В результаті перебудови і розширення храми могли мати декілька перистильних дворів і гіпостильних залів. Стіни, колони, пілони зводилися з кам'яних блоків і були вкриті рельєфами.

Своєрідними спорудами Давнього Єгипту є піраміди, які являють собою суцільний масив кам'яної кладки, а в глибині мають невелику камеру із саркофагом фараона, до якої веде надзвичайно вузький хід.

Храмові, палацові та інші єгипетські споруди, не зважаючи на відмінності в будівельних матеріалах, були об'єднані єдиним стилем. Однак, кам'яні храми втрізняли масивність, лабіринтоподібність і напівморок у внутрішніх приміщеннях, умовність і стилізація оздоблення. Житлові будинки мали більш легку конструкцію і пропорції, більш стрункі колони, менші за розмірами і не такі похмурі перистильні двори і гіпостильні зали.

Архітектура Давньої Греції і Давнього Риму

Досягнувши більшої досконалості в художньому, композиційному та технічному відношеннях, антична архітектура справила значний вплив на

цілу низку періодів в розвитку архітектури і, насамперед, на архітектуру Відродження та класицизму.

У Давній Греції будувалися як житлові, так і громадські споруди (храми, театри). Основним типом храму був періптер, який структурно складався з прямокутного святилища (целла), оточеного з усіх боків рядом колон. Колони і стіни складалися з кам'яних (мармурових) блоків і розташовувалися на триступінчастому цоколі (стилобат). Над колонами знаходилося перекриття (антаблемент) і двоскатний дах, який утворював на передньому і задньому фасадах трикутники (фронтони), які часто заповнювалися скульптурою. Крім периптерів будували храми інших типів:

антові храми — мали дві колони на головному фасаді; амфіпростилі — мали по чотири колони тільки на передньому і задньому фасадах. Поєднання колон і антаблемента визначається поняттям — архітектурний ордер. Розрізняють доричний, іонічний, корінфський, тосканський композитний види ордерів. Усі вони мають спільні елементи, але кожен з них має свої характерні ознаки. Саме ордерна система активно використовувалася архітекторами Відродження і класицизму. Основні особливості давньогрецької архітектури: простота композиції і логічність конструкцій;

- гармонійне поєднання архітектурних і скульптурних форм (синтез мистецтв);
- органічне поєднання архітектурної споруди з навколишнім ландшафтом.

Архітектура Давнього Риму запозичила у Греції ордерну систему, але й розвинула ряд власних композиційних і технічних рішень. Крім храмів будували разноманітні громадські споруди — театри, базиліки, терми, цирки, бібліотечні та архівні споруди, будівлі виробничого призначення, які повинні були вміщати одночасно велику кількість людей. Широкого застосування в Римі набули конструкції з цегли і бетону. Зовні такі споруди вкривали штукатуркою, каменем або мармуром. Замість балкового перекриття римляни починають використовувати склепіння і куполи. Характерними для римської

архітектури були також меморіальні споруди — тріумфальні арки, пам'ятні колони, які прикрашали ордером, рельєфами, бронзовими скульптурами.

Основні особливості давньоримської архітектури:

— підкреслена монументальність;

— парадність і величність споруд.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ СТИЛЬ виник і розвивався у IV-XV ст. На Україні поширюється з X ст. Батьківщиною цього стилю є Візантія (Східна Римська імперія), яка охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, Південно-Східне Середземномор'я. Візантійський стиль поєднав пізньоримські, ранньохристиянські і східні впливи в архітектурі. Стиль поширився далеко за межі Візантії і в кожній країні відрізнявся самобутністю і своєрідністю. Особливо візантійське мистецтво впливало на культуру Давньої Русі.

Яскраво проявився візантійський стиль в культових спорудах.

В церковному зодчестві переважали дві архітектурні форми:

1) базилікальна,

2) хрестово-купольна (центральна).

Усі культові християнські споруди середніх віків, за всіх їхніх відмінностей, наближаються до одного з цих типів.

Конструкція типу базиліки більше характерна для країн Західної Європи. Така будівля прямокутна в плані, поділена на три, п'ять і більше поздовжніх галерей ***(нефи).*** Середній неф, як правило, ширший і вищий за бокові. Недалеко від вівтаря споруду перетиналав широкий поперечний неф *(трансепт),* утворюючи в плані витягнутий, т. зв. «латинський» хрест. У східній частині розташовувався вівтар, у західній — вхід. Із західної частини підносилися дві могутні вежі, або одна в північно-західному куті будівлі.

Хрестово-купольний тип конструкції храму більше характерний для Східної Європи. Найпростіший варіант такої конструкції являв собою вадратну в плані будівлю, внутрішній простір якої чотири стовпи ділять поздовжні приміщення **(нефи).** Нефи у східній частині храму **(вівтар)** закінчуються виступами у вигляді одного або кількох півкіл — **апсиди.**

Середній неф (із заходу на схід) та поперечний неф — **трансепт** (з півночі на південь) перетинаючись, утворюють у плані рівноконечний, т. зв. «грецький» хрест. Над центром цього хреста лежить циліндричний барабан, прорізаний вікнами та перекритий напівсферичним **куполом (банею).** Кутові приміщення перекривали або банями, або півциркульними склепіннями. Ця найпростіша чотиристовпна система храму перетворюється в шестистовпну, коли із західної частини прибудовується ще одна пара стовпів. Такий розвинутий західний простір називається **нартекс.** Видовжений в напрямку схід-захід план, характерний для Михайлівського Золотоверхого Собору, Кирилівської церкви у Києві та ін. Прикладом восьмистовпного храму є Михайлівський собор у Видубицькому монастирі (Київ). При розширенні споруди в напрямку північ-південь прибудовуються додаткові нефи і з тринефного утворюється п'ятинефний тип хрестово-купольного храму (Софійський Собор, 1017 р.). Найбільш поширеним типом церков в Україні в X—XIII ст. були тринефні з трьома напівкруглими апсидами, з двома або трьома парами стовпів. Менші церкви були однонефними, з апсидою зі сходу. Характерною рисою багатьох церков були галерейки, які оточували будівлю з трьох сторін (крім східної). В Західній Україні зводилися також округлі будівлі церков — **ротонди.** До другої половини XI ст. всі будівлі князівської доби в Україні в плані наближаються до квадрату. З другої половини XI ст. і у XII ст. план церков видовжується в напрямку схід-захід, переважно через прибудову третьої пари стовпів.

Прикладом поєднання базилікального плану з купольним перекриттям є храм Святої Софії в Константинополі.

Візантійці створили художню систему, в якій панували суворі норми і канони, а краса матеріального світу розглядалася лише як відблиск неземної, божественої краси. Тип античного храму був переосмислений в зв'язку з новими релігійними потребами. На відміну від античних храмів, Де велику роль відігравав екстер'єр (оскільки сам храм вважався обителлю божества, а всі обряди відбувалися зовні), в християнській церкві на перший план

виступає організація внутрішнього простору (храм - це місце, де збирається для участі у таїнстві віруюча община).

Відповідно до Апостольських Настанов, храм повинен бути зверненим на схід (в сторону Єрусалима, де очікувалося Друге пришестя Христа) мати у східній частині приміщення для вівтаря. Вважалося, що храми краще зводити на відкритих і високих місцях: слово «вівтар» походить від латинського словосполучення «alta ага» — «високий жертовник». Приміщення з південної сторони вівтаря служило для зберігання церковного Посуду і одягу. Приблизно з IV ст. східну частину храму почали відокремлювати невисокою стінкою або колонадою; проміжки між колонами завішували тканиною.

Кожна частина християнського храму має певний смисл. Перший детальний виклад символіки християнського храму стосовно змісту літургії (головне християнське богослужіння) приписують патріарху Герману Константинопольському, який вперше зібрав розрізнені тлумачення церковної споруди і її частин, вказавши, що храм є земне небо, в якому перебуває Господь. Храм, як дім Божий, символізує собою весь світ. Верхні його частини — це видиме небо, нижні — все те, що знаходиться на землі. Церква слугувала образом розп'яття Христа, а тому І вважалося бажаним, щоб у структурі храму був відображений головний символ християнства — хрест. Купол храму символізував небеса. Три однакові фасади і три вікна на західній стіні пов'язувалися із Святою Трійцею. Інші вікна уособлювали апостолів, пророків, мучеників, святих. П'ять дверей нагадували про п'ять розумних дів з євангельської притчі. Апсида відповідала Віфлеємській печері, де народився Христос, і печері, де він був похований; тому їй надавалася напівкругла форма. Престол у вівтарі означав місце Гроба Господня і престол, на якому почиває Господь. Чотирикутна форма престолу означала, що вчення Христове поширюється на всі чотири сторони світу. Загалом храм Божий — це всеохопний образ: дім Божий, світ і людина.

Основними будівельними матеріалами були камінь і цегла. Фасади споруд, як правило, не штукатурили, а оформлювали візерунчастою цегляною

кладкою. Споруди мали мінімальну кількість прикрас, які відповідали логічному змісту окремих конструктивних частин храму. Оздоблення інтер'єру було тісно пов'язане з архітектурою церкви — сюжети настінних розписів розташовувалися в строгому порядку і мали ілюструвати основні догмати християнства. В куполі розташовували зображення Христа (Вседержителя). В апсиді — фігура Богоматері, частіше типу Оранти, а обабіч неї — архангели. В нижньому ярусі розташовувані зображення апостолів, на стовпах — благовіщення, на західній стіні — Страшний суд, на східній стіні — сцени з життя Христа і Марії. В інтер'єрі нижню частину стіни оздоблювали плитами мармуру, верхню частину — мозаїками або фресками, підлогу викладали мармуровими плитами.

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ

Термін **«романське мистецтво»** з'явився на початку XIX ст. Так називали європейське мистецтво VI—XII ст. Назву взято з термінології мовознавства — лінгвісти називають романськими (від латинського слова Roma — Рим, romanus — римський) групу мов, які склалися в країнах, територію яких колись займала Римська імперія, — Франція, Італія, Іспанія, Португалія та ін. Вчені вважали, що архітектура в той період знаходилася під впливом т. зв. «романського» будівництва. Пізніше погляд дослідників на середньовічне мистецтво змінився, але назва залишилася.

Романське мистецтво належить епосі феодальної роздробленості, яка І настала після розпаду імперії Карла Великого. Держави тоді являли собою конгломерати окремих, замкнутих, ворогуючих феодів. Саме архітектура (і насамперед монастирська) зайняла провідне місце в романському мистецтві.

Романський стиль відтворював суворий і войовничий спосіб життя Ісередньовічних людей, позначений релігійними догмами та аскетизмом. Особливості архітектури романського стилю зумовлені тим, що вона по-Твинна була служити цілям війни і захисту. Основне, що створило романське мистецтво, — це замок — фортеця лицаря, і храм — фортеця Бога.

У будівництві знову використовують камінь і частково цеглу, рим-|ський бетон зовсім виходить з використання.

Численні замки і монастирі романської епохи — це монументальні | споруди,дуже масивні, з товстими і гладенькими стінами, малесенькими вікнами-бійницями і високими сторожовими вежами. Будували їх у неприступних місцях, на підвищеннях. Тут, за могутніми стінами, монахи і мешканці замків могли витримати тривалу облогу. Тут діставало захист і притулок населення під час чергового нападу войовничого сусіда.

Романські собори мають величну в своїй простоті архітектуру і скульптуру, які повинні були виховувати в людях покірність церкві, усвідомлення незначимості реального, повсякденного людського життя. Вікна були невеликі, вузькі, вертикальні і завершувалися арочками. Часто вікна робили парними і між ними ставили невелику колонку, на яку спиралися аркові перемички. Куполи майже зовсім не застосовувалися. Головний фасад з двох боків оточували квадратні або круглі в плані башти (дзвініці). Кам'яні стіни соборів оздоблювали нечисленною скульптурою, в основному декорували головний фасад, портали. Типовими для романської архітектури були ***перспективні портали*** — вхід перекривають ніби вставлені одна в одну арки, які поступово заглиблюються. В обрамленні арок, над входом розташовувався напівкруглий ***тимпан*** з рельєфами. Бокові ділянки порталу оздоблювали колонками, в інтервалах між якими розташовували статуї святих.

В ранньому періоді розвитку романського стилю церкви прикрашали розписами, які майже не збереглися, але відомо, що вони мали виховний характер. Зображення були пласкими, але виразними. В одній сцені часто поєднувалися декілька точок зору і різні моменти часу. Як правило, на стінах храму зображали біблійні сюжети, які потрібно було споглядати, рухаючись до вівтаря і назад. В апсиді вміщували зображення Христа або Богоматері, нижче — образи ангелів, апостолів, святих, на західній стіні - сцени Страшного суду. Нижню частину стіни прикрашали орнаментами.

З кінця XI — початку XII ст. провідну роль в оформленні церкви [0т]Римала монументальна скульптура — рельєфи розташовували на порталах, іноді вкривали всю фасадну стіну. На капітелях, біля підніжжя колон, на вікнах, на рельєфах стін романських соборів розташовували кентаврів, левів, напів'ящірок-напівптахів, різного роду химери. Головне місце відводилося зображенням, які символізували грізну могутність божества — у строго симетричних композиціях переважала над усіма фігурами величезна фігура Христа. Рельєфи часто розфарбовували, що надавало їм більшої виразності і переконливості.

Що стосується світської архітектури, то замки перетворилися в неприступні фортеці. В центрі замку знаходилася кам'яна вежа — ***донжон,*** яка і служила житлом феодала. На першому поверсі розташовували комори, на другому — кімнати господаря замку, лицарський зал, над ними — приміщення для слуг і охорони, в підвалі — тюрма. На вежі виставляли дозор. Замок оточували глибоким ровом. Міст, перекинутий через рів до головної вежі, у випадку небезпеки піднімали і закривали ним вхідні ворота. В кінці XII ст. на мурах з'явилися вежі з бійницями і галереї з люками в підлозі для того, щоб кидати каміння або лити гарячу смолу на ворогів. За принципом захищеної фортеці будували і перші міста, оточені стінами і ровами. Увійти в місто можна було тільки через укріплені ворота в масивних вежах.

Романська архітектура спочатку здається грубою і дикою. їй притаманна важка, масивна пластика і чіткість форм. Архітектурний декор дуже стриманий — немає нічого зайвого і деструктивного.

Приклади романських споруд:

—монастир Клюні (1088-1131 рр.) — збереглися лише невеликі фрагменти, а також описи і малюнки;

—собор Нотр-Дам ла Гранд (перша половина XII ст., Пуатьє);

—собор у Вормсі (1181-1234 рр.);

—собор у Шпейєрі (1030-1106 рр.);

—Палатинська капела (1131-1143 рр., Палермо);

—собор Санта-Марія Нуова (1174-1189 рр., Монреаль);

—королівський палац Алькасар (IX ст., Сеговія) та ін.

В Україні романський стиль дещо запізнився. З другої половини XI ст. в архітектурі переважають візантійські зразки, але з'являються і романські впливи, що приходили з Заходу. Романський стиль проявився в декорі екстер'єру: обробка фасадів, вежі, портали. З цивільного будівництва князівської доби є історичні звістки про замки (князівські палаци) і міські мури (залишки Золотих воріт у Києві, 1037 р.). Елементи романського стилю зустрічаються в Україні і в XIV-XV ст., коли оборонно-замкове будівництво зумовлювалося боротьбою з татарщиною і колонізаційною політикою польської шляхти.

Особливості романської архітектури:

—примітивна будівельна техніка;

—основні типи споруд — замки і собори;

—масивність і архітектурна виразність споруд: товсті стіни, вузенькі вікна, сторожові вежі, перспективні портали;

—структура і композиція будівель підпорядкована вимогам стратегічного, оборонного характеру;

—стриманий архітектурний декор;

—всесторонне врахування особливостей навколишньої місцевості і характеру будівельних матеріалів.

Готика

Термін **«готика»** зародився в Італії в епоху Відродження. Зміст і його походить від назви войовничого кочового народу — готів. Італійські гуманісти XVI ст. вважали, що готи та інші варвари, розоривши в кінці V ст. н. є. Давній Рим, який був осередком всіх видів мистецтв, почали на руїнах його культури будувати щось своє, грубе і чуже попереднім творам античної культури. Тому термін «готичний» в розумінні людей епохи Відродження був синонімом слова «варварський», «дикий». Лише у XIX ст. готика як стиль

була «реабілітована», людство навчилося розуміти і цінувати її своєрідну і сувору красу, а заключний етап історії середньовічного західноєвропейського мистецтва стали називати готичним. В розвитку готичного мистецтва виділяють три етапи: рання готика (друга половина XII — перша третина XHI ст.), зріла готика (XIII ст.), пізня готика (XIV-XV ст.).

Якщо в дороманську та романську епоху основні художні сили зосереджувалися навколо монастирів, то в добу готики архітектура і скульптура були пов'язані з життям нових осередків культури — міст. Тому найпоширенішими типами споруд цього стилю були собори, ратуші, міські магістрати. Вони були найважливішими центрами громадського та духовного життя середньовічного міста.

Основне значення мала архітектура міських соборів, для будівництва яких мобілізовували всі сили міських комун. У соборі, крім богослужіння, читали університетські лекції, здійснювали важливі державні акти, відбувалися публічні диспути, проводили театральні вистави (містерії і мираклі) та карнавали.

Мистецтво готики набувало під сильним впливом церкви і було покликане уособлювати в символічних та алегоричних образах церковну догматику. Завдяки гігантським вежам, високим стрілчастим аркам і стінам, перетвореним у кам'яне мереживо скульптурами і рельєфами,

Готичний стиль надає спорудам більшої легкості, динаміки — вони ніби вриваються вгору, у простір.

Готичними майстрами була запроваджена нова конструктивна схема будівництві, яка дозволила створювати високі і просторі в середи-будівлі— завдяки системі ***аркбутанів*** і ***контрфорсів*** навантаження на склепіння виносилося назовні. Із зміною конструкції змінилася і естетика. Внутрішній простір тепер міг вмістити тисячі людей і використовувався не лише для молитв, а й для зібрань городян.

Готичні собори не тільки високі — іноді, щоб обійти собор, треба пройти не менше 500 м і з різних боків він може виглядати по-різному. На

відміну від романського стилю, з його симетрією і чіткістю піній, споруди готичного стилю часто асиметричні і неоднорідні у своїх частинах — кожний з фасадів індивідуальний.

Готична споруда являє собою каркас, скелет із стрілчастого склепіння, аркбутанів і контрфорсів. В готиці змінилася роль стіни. На стіну ніякого навантаження немає, отже, немає необхідності робити її глухою. На її місці з'являються арки, галереї, вікна (вузькі і довгі, або круглі — розетки, «готичні троянди»). Галереї використовуються для установки скульптур, а вікна — для живопису з кольорового скла. ***Вітражі,*** майже безколірні при спогляданні зовні, розкривають всю свою магію в інтер'єрі, а забарвлене світло, яке пробивається крізь вітражі, посилює враження безмежності внутрішнього простору і насичує інтер'єр рухом. Саме вітраж, що витіснив у готиці настінний розпис, відкрив шляхи формування нового виду мистецтва — станкового живопису, який почав активно розвиватися у другій половині XIV ст.

Готичний собор всередині просторий, трансепт майже зливається з поздовжнім простором (проходом) і, таким чином, усувається різка межа між кліром і відвідувачами: «святилище» не є чимось недоступним. Гробниці розташовані прямо у храмі, а не в підземеллі, як у романських церквах. В більшості готичних соборів скульптурне убранство переважало над живописом (якщо не враховувати вітражі) — стіни були ажурними, а тому не підходили для фресок. Скульптури і вітражі композиційно підпорядковувалися архітектурі. Часто самі архітектурні деталі перетворювалися в зображення, жоден елемент архітектури не залишається «неживим». Хоч би якою була функція даної деталі — підтримувати, закріплювати, відводити воду, — вони виконують її буквально, тобто, дійсно підтримують руками чи спиною, виливають воду з пащі і т.п. В готиці майже неможливо розрізнити конструктивні і декоративні елементи, вони всі тією чи іншою мірою конструктивні і декоративні.

У порівнянні з романською епохою в готичну значно зросло художнє значення світського будівництва. З'явилися нові види споруд. В містах поступово починають виділятися два громадських центри — ринкова і соборна площі. Ринкову площу нерідко оточували по периметру галереями і портиками, тут влаштовували фонтан або міський колодязь, будували гостиний двір. Символом міського самоуправління стала ***ратуша.*** Саме в готичну епоху ратуша набула свого класичного вигляду. Споруда увінчувалася високою сторожовою вежею. На другому поверсі розташовувався великий парадний зал міської ради, внизу — магазинчики іменитих громадян і склади. В ратуші чинився суд, зберігалися міська печатка і казна. Важливе місце в міському будівництві зайняло зведення мостів, які також були місцем, де розташовувалися торгові лавки і ремісничі майстерні (наприклад, «міст мінял в Парижі», Карлов міст у Празі). У готичному стилі побудовані:

- собор Нотр-Дам в Парижі (1163 — поч. XIV ст.) (собор Паризької Богоматері) — арх. Жан де Шель, Пьєр де Монтрейль, Пьєр де Шель, Жан Раві;
- собор у Шартрі (один з небагатьох соборів у Франції середини XII ст.), який зберіг майже незмінними свої вітражі);
- собор у Реймсі (1210-1481 рр.) — арх. Жан д'Орбе, Жан Лелу, Гоше (Готьє), Бернар де Суассон, Робер де Кусі;
- Кентерберійський собор кінця XII ст.;
- капели у Віндзорському замку (1474-1483 рр.), в Кембрі-джі (1446-1515 рр.), у Вестмінстерському аббатстві (1503-1519 рр.);
- собор Святого Віта 1344 р. (Прага);
- замок Карлштейн 1348 р. (біля Праги) та ін.

Готика в Україні мала характер перехідного стилю, бо з другої половини XIII ст. Україна переживала страшні часи руїни і не було матеріального підґрунтя для розвитку цього стилю. Будівництво в стилі готики велося переважно на західноукраїнських землях (Костьол Св. Ельжбети,

Кафедральний собор (збудований 1360-1479 рр. у стилі .готики, реставрований 1760-1778 рр. у стилі барокко) у Львові).

Особливості готичної архітектури:

- основні типи споруд — собори, ратуші;
- складна, каркасна, легка конструктивна система споруд — поєднання аркбутанів і контрфорсів;
- стрілчасті склепіння, арки і портали; гостроконечнібашти;
- мінімального перерізу віконні прорізи, вітражі;
- замість масивних стін — невеликі у перерізі стовпи, проміжки між якими заповнені величезними вікнами або скульптурами;
- рясне декоративне оздоблення споруд.

Відродження (Ренесанс)

Епоха **Відродження** або Ренесанс — це епоха розквіту культури в країнах Західної Європи і охоплює XIV-XVI ст. в Італії та XV-XVI ст. в країнах, розташованих на північ від Альп. Свою назву цей період в розвитку мистецтва отримав від відродження традицій мистецтва Давньої Греції. Виділяють такі етапи в роз-итку мистецтва Відродження: раннє Відродження (перша половинаXV ст.), високе Відродження (XV-XVI ст.), пізнє Відродження (останні дві третини XVI ст.).

«Батьками» Відродження називають живописця Мазаччо, скульптора Донателло і архітектора Брунеллескі.

Мистецтво цього періоду складається під впливом ідеалів гуманізму, які на противагу ідеології середньовіччя затверджували красу і силу людської особистості. Вперше в архітектурі на перший план замість середньовічних цехових корпорацій будівельників, імена яких не збереглися, висувається особистість архітектора в сучасному значенні цього слова, — як майстра, самостійного творця.

Головні споруди цього періоду — палаци, храми, ратуші і приватні будинки-палаццо. Архітектори Італії переосмислили античну ордерну систему і внесли в неї зручність, логічність, впорядкованість і врівноваженість. Основне досягнення архітекторів Ренесансу — оформлення поверхів як горизонтального просторового шару, призначеного для життя і діяльності людини. Стіна набуває сучасного значення — як геометрично правильна перегородка постійної товщини між внутрішнім архітектурним простором і простором за межами будівлі. Взагалі для архітектури епохи Відродження характерна простота і ясність об'єму, чітке членування на поверхи, функціональність і логічність кожної конструкції і деталі, поєднання монументальності і витонченості.

Перший і найславетніший архітектор Ренесансу — Філіппо Брунеллескі (1377-1446 рр.) — першим створив палац (палаццо), який ліг в основу всієї архітектури епохи Відродження. Брунеллескі відроджує античне розуміння архітектури, не відмовляючись водночас від середньовічної спадщини. Загалом італійці плекали велику любов до пропорцій в мистецтві і передусім в архітектурі. Якщо готичний собор внаслідок своїх гігантських форм і розмірів важкий для огляду, то споруди епохи Відродження, ніби охоплюються одним поглядом, що дозволяє оцінити дивовижну пропорційність їхніх частин.

Для архітектурних споруд у стилі Відродження характерна горизонтальна побудова композиції фасаду — чітке розчленування фасаду на поверхи, рівномірний розподіл всіх архітектурних елементів (вікон, арок, колон), використання ордерних мотивів. Стіни і склепіння викладали з цегли, внутрішні стіни вкривали штукатуркою. Зовні стіни облицьовували обтесаним каменем. Такий вид облицювання називається — *руст.* Фасад завершувався карнизом, який далеко виступає вперед і за ним не було видно плаского низького даху. Вікна робили парними, арковими, розділеними колонкою. Популярним архітектурним елементом були *пілястри.* Портали

часто оформлювали у вигляді двох пілястр або напівколон, поставлених обабіч входу.

В Італії в період раннього Відродження на першому поверсі приватних або громадських споруд на всю ширину фасаду часто робили відкриті лоджії з рядом невеликих колон, які підтримували арки. Це надавало спорудам відкритого, привітного характеру. В період Високого Відродження визначальна роль належить античному ордеру. Його часто розміщували на другому поверсі, а перший поверх відігравав роль п'єдесталу.

Архітектура Відродження розвивала тип центрально-купольної композиції храму. Найбільш повне вираження ця конструкція отримала в Соборі Св. Петра в Римі (XVI ст.). Архітектурним нововведенням було використання для побудови купола двох цегляних оболонок, які знаходилися на невеликій відстані одна від одної і забезпечували високу міцність конструкції. Розробка нового типу купольної конструкції мала велике значення для всієї архітектури — багатокупольних споруд (собори Парижа, Лондона, Ісаакіївський собор у Санкт-Петербурзі та ін.) були побудовані на основі багатооболонкової системи, вперше розробленої в Італії в епоху -Відродження.

У стилі Відродження побудовані:

—Оспедале Інноченте (1419 р., арх. Ф. Брунеллескі, Флоренція);

—Палаццо Медичі (1444 р., арх. М. да Бартоломео, Флоренція);

—Собор Св. Петра (XVI-XVII ст., арх. Д. Браманте, Мікеланджело, Рим);

—Лувр (XVI ст., арх. П'єр Леско)

В Україні Ренесанс з'являється спочатку у Львові в другій чверті XVI ст., принесений італійськими майстрами. До найкращих цивільних будов цієї доби з формами чистого Ренесансу належить «Чорна кам'яниця» на Ринку (1577 р.), вежа і дім Корнякта, Трисвятительска каплиця, Братська (Успенська) церква. На сході і в центрі України Ренесанс поширюється в основному у реставраціях будов князівської доби. Споруди оздоблювали дуже рясними скульптурними орнаментами. Один із занесених італійцями

рослинно-декоративних скульптурних мотивів став особливо улюбленим в Україні — це виноградна лоза з гронами, обвита навколо колони. У XVII—XVIII ст. захоплення скульптурним орнаментом поширилося по всій Україні у вигляді оздоблення інтер'єрів церков і світських будинків. Цей орнамент став характерною рисою козацького барокко.

Особливості стилю Відродження:

—основні типи споруд: храми, ратуші, і приватні будинки-палаццо;

—основні будівельні матеріали: камінь, цегла, дерево;

—простий і чіткий план споруд;

—чітке розчленування фасадів на поверхи;

—карниз, який далеко виступає вперед;

—рівномірний розподіл архітектурних елементів (вікон, колон, арок);

—поповерхове розташування ордерів;

—пілястри, напівколони, рустовка.

Барокко

Стиль **барокко** набув розвитку в XVI — середині XVIII ст. в західноєвропейських країнах. Походження назви ймовірно від італійського слова baroccо — дивний, примхливий, або від португальської назви перлин, які особливо цінувалися в XVI-XVII ст. через гру світла і тіні на їх поверхні. Цей стиль виник в Італії і був поширений в Іспанії, Португалії (та їхніх колоніях в Америці і Азії), на півдні Німеччини, в Австрії, Франції, Росії та ін. Він відрізняється парадністю, святковою декоративністю, контрастами світла і тіні, різного роду ефектами. Завдання мистецтва — дивувати, вважав знаменитий італійський поет того часу Маріно.

Мистецтво барокко тісно пов'язане з дворянською культурою періоду розквіту абсолютистських монархій і боротьби за національну єдність в багатьох країнах. В добу барокко центрами мистецтва стають королівські резиденції і, мистецька творчість переймається ідеями звеличення монархів. Звідси надзвичайна пишність і ефектність, які служили прославлянню багатства і могутності знаті і церкви. Споруди обов'язково прикрашали

примхливими фасадами, форма яких ховалася за декоративним оздобленням. Замість колишньої замкнутості і чіткого розмежування простору, характерних для архітектури Відродження, в спорудах стилю барокко використана динамічна побудова архітектурних об'ємів, створювалася іллюзія «перетікання простору». Для барокко характерне використання складних, криволінійних форм планів і фасадів, асиметрія, широке застосування скульптури і живопису, які ніби змагаються з архітектурою в силі свого впливу на глядача. Архітектори барокко віддають перевагу декоративно-фасадній стороні архітектури, а не конструктивній. Домінантою в композиції споруди стає крива лінія, в моду повертаються волюти, з'являються еліптичні поверхні.

В епоху розвитку барокко вулиця стала розглядатися як цілісний архітектурний організм, як одна з форм ансамблю. Початок і кінець вулиці позначалися площами або ефектними архітектурними чи скульптурними акцентами.

Убранство інтер'єрів підкреслювалося скульптурними орнаментами. Кімнати нерідко втрачали звичну для ока прямокутну форму. Дзеркала і настінні розписи розширювали дійсні розміри приміщень, а барвисті плафони створювали ілюзію відсутності даху.

У стилі барокко побудовані:

— Версальський палац (XVII-XVIII ст., арх. Л. Лево, Ф. д'Обре, Ж. Ардуен-Мансар);

— міські і заміські ансамблі Петербурга, Петергофа, Царського Села, Москви.

В Україну зразки барокко приходили з Італії та Німеччини, збагачувалися власною творчістю українського народу, набуваючи своєрідних оригінальних форм. Цей стиль отримав назву **українського** або **козацького барокко.**

XVII-XVIII ст. стали другим після княжих часів періодом бурхливого розвитку українського мистецтва. Центр мистецького життя знову

переноситься до Середньої Наддніпрянщини. Фундаторами і меценатами мистецтва стають українські гетьмани і полковники. Зокрема, багато будов було зведено гетьманами Самойловичем, Мазепою, Апостолом,

Перші впливи барокко з'являються у Львові на початку XVII ст., а самостійна творчість українських митців у стилі барокко розпочинається в другій половині XVII ст. і найбільшого розвитку досягає в добу Мазепи. Основні архітектурні споруди, побудовані в цьому стилі: Михайлівський і Софійський собори, брама Заборовського, Церква Спаса на Берестові у Києві, каплиця Боїмів, каплиця Кампіанів у Львові та ін.

Розкішне і гучне життя козацької старшини вимагало більш пишних і виразних форм архітектури, а спокійні і врівноважені форми Ренесансу вже не задовольняли тогочасних смаків. Тому в архітектурі постають пишні фронтони, портали, брами, оздоблені орнаментами і волютами. Великого значення, в основному як декорація архітектури, набуває скульптура. Споруди аж до перенасичення вкривають скульптурами, рельєфами і орнаментами. Причому, у Східній та Центральній Україні переважала ліплена та дерев'яна скульптура, а в Західній Україні скульптори працювали переважно в камені. Ще однією особливістю козацького барокко було оздоблення церков вівтарями, де замість намальованих ікон були скульптурні або рельєфні ікони, які відливали з металу або вирізали з дерева і вкривали позолотою. Іконостаси являли собою густо різьблені стіни, що складалися з арок і колон, які служили обрамленням для ікон. Надзвичайно пишні та ошатні, вони підносилися до самої стелі церкви, число рядів ікон збільшувалося, ікони малювали на золотому тлі, рельєфному, з візерунком рослинного орнаменту. В скульптурі переважали такі мотиви — рослинні і геометричні орнаменти, ангельські голівки і крилаті амури, поєднання гірлянд і виноградної лози, скульптурно представлені українські рушники, ніби розгорнуті над порталами і підтримувані ангельськими голівками.

В добу барокко в Україні вперше з'являються школи, де навчають мистецтва — Київський колегіум (з XVIII ст. — академія), малярська Школа в Печерській Лаврі на чолі з італійськими майстрами та ін.

Особливості стилю барокко:

—основні типи споруд: палаци, церкви, вілли;

— використання криволінійних, вигнутих форм при побудові планів і фасадів споруд;

—рясний декор зовні і всередині приміщень;

—нерівномірний розподіл архітектурних елементів на фасадах (вікон, ніш, декору);

—невідповідність між зовнішніми і внутрішніми об'ємами споруд (фасади не відповідають внутрішній структурі споруди);

—пишні фронтони і портали;

—ордер використовується тільки як засіб декоративного оформлення фасаду, антаблемент набуває вигнутої форми.

Рококо

Стиль **рококо** (або «стиль Людовіка XV») розвивався у першій половині XVIII ст. переважно у Франції і вважається пізньою, найбільш витонченою стадією барокко. Для рококо характерний відхід від життєвих протиріч у світ фантазій, міфологічних і пасторальних сюжетів, екзотичних напівказкових образів.

Здебільшого цей стиль проявився в оформленні інтер'єрів споруд, ніж їх екстер'єрів, хоча в цьому стилі будували невеликі будинки та садово-паркові павільйони. Фасади споруд вирішують дуже просто, з неглибоким рельєфом, а ордери застосовують дуже рідко. В оформлення інтер'єрів вводяться складні ліпні візерунки, завитки, мушлі (раковини), маски, живописні і скульптурні панно, дзеркала примхливих форм. Загалом стиль

характеризується легкістю, витонченістю, асиметрією. В інтер'єрі стіни розчленовуються на поля, обрамлені орнаментом, який відрізняється звивистими лініями, стилізованістю і дрібним масштабом візерунків. В площини стін часто вміщуються дзеркала і живописні панно *{десюдепорти).* Характерна особливість інтер'єрів у стилі рококо — безпосередній перехід стіни, яка заокруглюється зверху, у стелю. В оздобленні переважали асиметричні орнаменти і арабески, декоративні мотиви у вигляді гірлянд, квітів, завитків, раковин. Французькою мовою раковина (мушля) — Іа госаіі, звідси й назва стилю.

Мистецтво рококо було покликане служити прикрасою життя французької аристократії. Найкращі зразки дало це мистецтво у кераміці, ювелірних виробах, меблях, різьбі, декоративному живописі тощо. Особливо знамениті посуд і дрібна пластика фарфорових заводів у Севрі (Франція), Мейсені (Німеччина), Відні, Петербурзі (Імператорський фарфоровий завод). Картини живописців зображують елегантних придворних дам і кавалерів, або ідилії пастушків і пастушок, зайнятих небезпечною грою кокетства і любовних інтриг. Картини, як правило, вміщувалися у вишукані рами незвичайної форми і органічно входили в багатий інтер'єр палаців, сприймалися як деталь розкішного убранства залів і кімнат.

Мистецтво рококо не мало ніякого соціального або громадянського змісту, воно було відірване від реального життя. Стиль рококо виник в основному як декоративний стиль, пов'язаний із придворними святами і розвагами аристократії. Він відрізняється атмосферою затишку, комфорту і уваги до особистої зручності. Сфера поширення рококо досить вузька мета стилю — розважати. Звідси і його особливості — грайливість форм, примхлива тендітність, світлі кольори, відсутність прямих ліній, рід барокко стиль рококо відрізняється деталями в декорі. Декор стає більш легким, ажурним і витонченим. Манерно вигнуті лінії мали мас-ікувати конструкцію споруди. Для рококо характерні: контраст між суворістю зовнішнього вигляду будівель і розкішним внутрішнім убранством, Асиметрія композицій, дрібна

деталізація форми, поєднання яскравих, чистих, легких і життєрадісних кольорів (з домінуванням рожевого та блакитного) з білим і золотим.

Стиль рококо виник і розвивався у Франції, де і були створені кращі його зразки. В Італії та Німеччині елементи рококо проявляються в оздобленні інтер'єрів і фасадів споруд, хоча основою архітектурного стилю залишалося барокко.

В Україні споруди в стилі рококо будують майже виключно за проектами іноземних архітекторів, тому рококо вже не має тих особливостей та своєрідних форм, як барокко. Деякі ознаки рококо мають дзвіниці Михайлівського та Софійського соборів. Цілком збудовані у стилі рококо: Андріївська церква (1744-1767 рр.), скульптурна група фонтану «Самсон», дзвіниця Печерської Лаври (1736-1764 рр.) у Києві, Собор Святого Юра (1744-1764 рр.), домініканський костьол у Львові (1749-1764 рр.) та ін. В Україні рококо продовжує зберігати роздвоєність, яка намітилась в добі барокко: в Центральній та Східній Україні рококо й надалі розвиває традиції козацького барокко, в Західній Україні — традиції єзуїтського барокко. В оздобленні інтер'єрів церков стиль проявився в оформленні іконостасів, які мають велику кількість іконних рядів, тонку різьбу з вибагливим орнаментом. Головні мотиви в оздобленні: рослинні, звірині та людські орнаменти (особливо у формі ангельських голівок та цілих постатей ангелів), виноградна лоза з гронами, український рушник над дверима чи вікнами, підтримуваний ангелами. Характерне проникнення світського духу в іконопис. Ікони малюють в світлих радісних кольорах, зникає суворість і виснаженість облич, фоном часто стають романтичні краєвиди. Святі вже мало нагадують небожителів, скоріше елегантних представників тодішнього галантного суспільства.

Класицизм

Класицизмом (від латинського слова classicus — зразковий) називають архітектурний стиль і напрям в мистецтві XVII — початку XIX ст., коли Друге після епохи Відродження в Європі піднімається хвиля захоплення античністю. Його філософською основою були уявлення про розумну закономірність світу, про верховенство розуму і суспільного подвигу в житті ЮДей. Головна тема мистецтва класицизму — торжество громадянських, суспільних начал над особистими, розуму над почуттями.

В широкому розумінні термін «класика» застосовується для позначення високої, зрілої стадії розвитку якого-небудь історичного явища. Класичними називають зразкові, досконалі твори, які мають велику цінність для національної та світової культури.

У вузькому розумінні «класика» — період давньогрецького мистецтва V і першої половини IV ст. до н. є. Саме в цей період було розроблене правильне («регулярне») планування міст, засноване на прямокутній мережі вулиць, яка була названа гіпподамовою системою (на честь архітектора Гіпподама з Мілета). В V ст. до н. є. були створені найбільш досконалі архітектурні шедеври Давньої Греції — храми Парфенон і Ерехтейон на пагорбі Акрополь в Афінах.

Розквіт класицизму в другій половині XVIII ст. був пов'язаний з ідеями епохи Просвітництва. Мистецтво раннього класицизму було про-никнуте високим громадянським пафосом. Після неспокійних і вибагливих попередніх стилів, суспільство шукало спокою і простоти. Помпезну пиш-ність барокко і грайливість рококо змінюють суворий драматизм образів і простота форм. Найбільш популярними образами стають герої давнього світу, борці за свободу — Брут, Сократ, Горацій. Класицизм відображає розумну закономірність світу, стремління до виразу величних героїчних та моральних ідеалів. Майстри класицизму ніколи не створювали просторових ілюзій, які б спотворювали пропорції споруд.

Розквіт класицизму в кінці XVIII ст. був пов'язаний з ідеями Великої французької революції 1789-1794 рр. Цей етап у розвитку класицизму ще називають - «стиль Лвддовїка XVI». Цей стиль у Польщі, до складу якої тоді входила і Правобережна Україна, називали «стилем Станіслава Августа» (Понятовського) — останнього польського короля, за часів правління якого йшла активна забудова Варшави.

Для споруд у стилі класицизму характерні прості прямокутні плани, м'якість кольорів, суворість (іноді понурість) форм, стриманість в оздобленні фасадів та інтер'єрів. Криволінійні форми барокко поступаються місцем геометрично чітким прямим лініям і кутам. Особливе місце в композиції споруд архітектори знову починають відводити колонам, повертаючи їм їхнє конструктивне значення. В композиції фасаду велику роль відіграє портик. В оздобленні використовується, як правило, лише два кольори: білий (колони, карнизи і т.п.) і, найчастіше, жовтий (стіни). На гладеньких стінах виділяються портики, колонади, статуї та рельєфи. Архітектурний декор грунтувався на використанні античних образів.

У парковій архітектурі використовується т. зв. регулярний стиль, де всі клумби мають правильну геометричну форму, а зелені насадження розташовані строго по прямій лінії і ретельно підстрижені.

Класицизм розвивався паралельно з барокко. Так, в палацово-парковому ансамблі Версаля — резиденції французьких королів - класицизм і барокко злилися в єдиний урочистий, парадний стиль.

У стилі класицизму побудовані:

—Великий Тріанон в Парижі (арх. Ж.А. Мансар);

—Малий Тріанон в Парижі (арх. Ж.А. Габріель);

—Ворота Сен-Дені в Парижі (арх. Блондель);

—Гатчинський палац біля Санкт-Петербургу (XVIII ст., арх. А. Рінальді);

—Олександрівський палац в Пушкіно (XVIII ст., арх. Д. Кваренгі) та ін.

Завершальний період розвитку класицизму (перша третина XIX ст.) — |це період, коли в мистецтві стають помітними впливи культури Давнього Іриму. Це стиль імперії Наполеона I — ампір. Назва стилю походить від французького слова empire — імперія. Основним завданням, яке ставилося перед мистецтвом того часу, було прославляння Наполеона, його державної могутності і військових перемог. Тому значна увага приділялася таким архітектурним формам, які повинні були відображати ідею сили ii могутності, величі монаршої влади — обелiскам, тріумфальним аркам, колонадам, портикам. В оздобленні екстер'єрів улюбленими мотивами були зброя, пучки стріл, римські орли з вінками; в інтер'єрі — розписи [плафонів, алькови, бронзове лиття. Джерелом стилю ампір була римська скульптура, від неї і походили суворі та чіткі композиції, поєднання простих геометричних форм з предметами воєнної емблематики. Архітектура споруд відрізнялася сухістю і підкресленим раціоналізмом.

У стилі ампір побудовані:

- Тріумфальна арка в Парижі (1806-1837 рр., арх. Жан Франсуа Шальгрен);
- Вандомська колона або колона «Великої Армії» (арх. Ж. Лепер та Ж. Гондуен);
- Адміралтейство в Санкт-Петербурзі (1806-1823 рр., арх. А. Захаров) та ін.

Своєрідний напрям склався в німецькому та австрійському мистецтві IXIX ст., коли в суспільному житті на арену виступає буржуазія і міщан|ство. Він носить назву «бідермейєр». Назва походить від прізвища вигаданого героя збірки віршів поета А. Ейхродта, яка побачила світ у 1823 р. Бідермейєр — типовий міщанин, з вузьким колом інтересів, думок і почуттів. Це прізвище стало назвою цілого художнього напряму, представники якого скрупульозно зображали життя, предмети побуту, установку кімнат німецьких бюргерів. Це мистецтво було популярним в міщанському середовищі, у середньої буржуазії. Найбільш яскраво цей

напрям проявився в живописі. Слід зазначити, що в Україні майстри класицизму, учні Карла Брюллова, Іван Сошенко, Тарас Шевченко та інші започаткували в живописі жанрові образи. Вони малювали невеличкі, презентабельні, призначені для родинної інтимної обстановки картини, часто замість олійних фарб використовуючи акварель і олівці.

В Лівобережній Україні, яка входила до складу Російської імперії, стиль «Людовіка XVI» збігається з часом правління Катерини II; доба стилю ампір — з часом правління Олександра I; доба «бідермейєр» — з часом правління Миколи I. Тому досить часто ці три періоди класицизму в Росії носять назви цих трьох монархів.

В кінці XVIII і на початку XIX ст. російський уряд поступово ліквідовує автономію України. Національний та культурний гніт значною мірою відбивається і на мистецькому житті. Зокрема, в Україні з'являються нові споруди, які будуються за шаблонними проектами з Петербургу і Москви. У 1800 р. виходить наказ російської влади, яким зовсім заборонялося будівництво церков українського типу (замість них з середини XIX ст. з'являються церкви у псевдовізантійському стилі, на зразок «московського» стилю). На початку XIX ст. в Україну приходить ампір, для якого характерні гладенькі і понурі стіни, колони доричного ордера, галерейки, квадратні вежі. Визначний архітектор того часу — Андрій Меленський, за проектами якого були збудовані Контрактовий дім, колона Магдебурзького права у Києві, проводилася розбудова Подолу у 1811 р. У стилі ампір будували в Україні найбільші урядові будинки у великих містах. Набуває поширення тип округлих споруд (ротонд) у церковному будівництві.

З середини XIX ст. пізній академічний класицизм стає офіційним стилем Російської імперії. Споруди набувають найбільш суворих і понурих форм, наприклад, будинок університету (1837-1843 рр.), Інститут шляхетних дівчат (1838-1842 рр.) у Києві. Цей стиль поступово витісняється еклектикою — поєднанням декоративних елементів різних архітектурних стилів.

Особливості класицизму:

—прості раціональні форми планів споруд;

—стриманий декор;

—прямі і чіткі лінії, площини та кути;

—основним архітектурно-композиційним засобом стають античні ордери, які використовувалися як в екстер'єрі, так і в інтер'єрі;

—в інтер'єрі використовуються більш реалістичні орнаменти.

Еклектизм

Назва стилю **ексклєтизмів** походить від грецького слова eklektikos — той, що вибирає. Цей стиль являє собою мішанину різних стилів не тільки в різних об'єктах, айв одній будівлі; поєднання різнорідних стильових елементів або довільний вибір стилістичного оформлення для будівель або творів образотворчого мистецтва, які мають якісно інші зміст і призначення. Архітектори еклектизму намагалися, часто задовольняючи смаки замовників, відтворити лише декор «історичного» стилю, одягнути будівлю, сучасну за плануванням і конструкцією, у невластивий їй, але модний одяг.

Еклектизм надзвичайно різноманітний. Відомі т. зв. неоготика, неотрецький, помпейський, мавританський, неоренесанс, неокласицизм та інші напрямки. Такі напрямки в архітектурі ще називають ретроспективними. В чистому вигляді еклектика постає там, де одночасно використовуються елементи різних стилів в одній і тій же споруді. При цьому архітектурне Ірішення фасаду може не мати ніякого зв'язку з плануванням та оздобленням інтер'єру.

Ідеалом для архітекторів еклектизму була суцільна підробка, маскування споруд під пам'ятники минулого. В архітектурі починають широко використовувати метали (чавун, залізо), а пізніше — бетон і залізобетон.

Серед різних фаз еклектизму особливо поширеним був т. зв. *віденський неоренесанс.* Наслідком впливу віденської моди стало загальне архітектурне обличчя і українських міст, в цьому стилі побудовані найбільші міські театри Києва, Одеси, Харкова, Львова та інші громадські споруди. У другій

половині XIX ст. під впливом *національного романтизму* на Заході (відродження романського стилю) в Росії поширюється *псевдовізантійсько-руський стиль.* Він насильно впроваджується в Україні в церковному будівництві. На цей період припадають реставрації пам'яток архітектури і княжої доби. В цей час розбирають і знищують будови Херсонеса IV-X ст., |Десятинну церкву в Києві. На їхньому місці будують меншовартісні будови схожі на «візантійський» стиль. У псевдовізантійському стилі, але технічно краще збудований Володимирський собор у Києві. На Західній Україні, яка перебувала під Австро-Угорщиною, течія романтизму впроваджувала переважно форми романського та готичного стилів.

У другій половині XIX ст. в усіх містах збільшується кількість багатоповерхових житлових та «доходних» будинків. їхні фасади, які виходили на вулицю, набували оздоблення з використанням «різних стилів». Популярними стають балкони, еркери, лоджії, декоративні вежі. Такі будинки збереглися в Києві, наприклад:

- прибутковий будинок з кафе «Маркіз» по вул. Володимирській, 39/42 (1900 р., арх. К. Шиман);
- особняк барона М. Штенгеля по вул. Ярославів Вал, 1 (1878 р.) — інша назва «Будинок з крилатими мавпами»;
- житловий будинок «Замок Річарда Левове Серце» у стилі модернізованої англійської готики на Андріївському узвозі, 15 (1902 р.);
- житловий будинок В. Городецького по вул. Банковій, 10 (1902-1903 рр., арх. В. Городецький) — інша назва «Будинок з химерами», або «Будинок, збудований на парі'».

У стилі еклектизму також збудовані будівля Національного музею Українського образотворчого мистецтва (1897-1900 рр., арх. Г. П. Бойцов [3а] участі В. Городецького, скульптор Е. Саля), Миколаївський костьол (1899-1909 рр., арх. С. Валовський під керівництвом В. Городецького) У Києві та ін.

Модерн

Назва стилю **модерн** походить від французького слова moderne — найновіший, сучасний. Інші назви — «ар нуво», «югендстиль». Такий стиль панував у європейському та американському мистецтві в кінці XIX — на початку XX ст. і іноді розглядається як фаза еклектизму. Цей стиль виник як протест архітекторів проти використання в архітектурі прийомів і стилів минулого.

"модернізм — це загальна назва низки напрямків у мистецтві кінця XIX — початку XX ст., для яких характерний розрив з гуманістичними традиціями класичного мистецтва і реалізмом в художній творчості. Філософською основою багатьох напрямків модернізму були індивідуалізм, презирство до соціальних проблем, неприйняття реального життя, настрій безнадійності, культ краси як єдиної цінності, намагання порвати із спадщиною минулого і створити щось на противагу панівним естетичним нормам.

Архітектори модерну відмовились від традиційних форм, регулярного планування споруд і ордерного декору. Вони використовували нові техніко-конструктивні засоби і вільне планування для створення незвичних, підкреслено індивідуалізованих споруд з асиметричною композицією. Найвідоміші архітектори, які творили у стилі модерн: А. Гауді (Іспанія), Ч.Р. Макінтош (Шотландія), Ф.О. Шехтель, Ф. І. Лідваль (Росія), Й. Ольбрих, Й. Хофман, О. Вагнер (Австрія), Х. Ван де Велде (Бельгія) та ін.

На Західній Україні стиль модерн відомий під назвою ***віденський*** *сецесіонізм* (відхід від класицизму). У цьому стилі побудований, наприклад, залізничний вокзал у Львові (за проектом українського архітектора Івана Левинського (1851-1918 рр.), який також створив такі будови Львова, як готель «Жорж», будинок торговельно-промислової палати, дім василіянок).

В останнє десятиліття XIX ст. модерн привніс вибагливі і складні лінії та форми, які нерідко спотворювали архітектуру будівлі. Різноманітні еркери, асиметрія об'ємів, криві лінії, за якими будуються абриси фронтонів і

карнизів, сходів і балконів, а іноді і самих стін — все це особливості стилю модерн.

Конструктивізм

Конструктивізм як стиль поширюється після першої світової війни та революції. Він грунтується на принципі функціоналізму — кожна частина будівлі пристосовується до свого практичного призначення, цілковито усуваються декоративні прикраси.

Технічні відкриття, нові матеріали і конструкції змінили методи будівництва. Камінь і дерево поступаються місцем сталі, залізобетонним конструкціям, алюмінію, пластмасам, синтетичним плівкам і склу. Все це спонукало зародження в кінці XIX ст. ідей раціоналізму і конструктивізму. Архітектура починає орієнтуватися перш за все на фізичні властивості матеріалів і конструкцій, які знаходили відображення у формі споруд.

Терміни «раціоналізм», «конструктивізм», «функціоналізм» часто вживають як синоніми, і визначають не стільки стиль або напрямок, скільки творчий метод та підхід.

Для споруд, виконаних у стилі конструктивізму, характерні прості і лаконічні геометричні форми, плаский дах, терасові композиції, гладенькі стіни, легкі перекриття, великі скляні поверхні, відсутність декоративних елементів. Зовнішній вигляд такої будівлі відображав не тільки її конструкцію, а й внутрішнє планування, яке визначалося практичним призначенням (функцією). Якщо раніше всі елементи споруди підпорядковувалися формі, то «функціональна» будівля набувала форми залежно від свого призначення.

Архітектори-конструктивісти розробляли проекти типового житлового будівництва. Намагаючись забезпечити житлом величезну кількість людей, вони будували крупні житлові комплекси, шукаючи найбільш економні способи будівництва за допомогою деталей і конструкцій промислового виробництва. Всі елементи споруди мали виконувати в заводських умовах, а робота на будівельному майданчику мала обмежуватися лише їх монтажем.

Оскільки метою таких проектів була користь і доцільність, форми споруд спрощували, декоративні мотиви вважалися зайвими, відкидалися національні традиції у будівництві (тому цей стиль отримав ще одну назву — міжнародний (інтренаціональний) стиль).

Провідними архітекторами цього стилю були:

- німецький архітектор Вальтер Гропіус (1883-1969 рр.) — позбавив зовнішні стіни їхньої конструктивної функції, замінивши їх скляними панелями, які пізніше назвали «навісними стінами» (основні проекти: комплекс споруд Гарвардського університету (1950 р.), «Баухауз» в Дессау (1925-1926 рр.) та ін.);
- Людвіг Міс Ван Дер Рое (1886-1969 рр.) — розробив концепцію «скла і сталі» та ідеї «вільного плану» і «неперервного простору» архітектурних споруд, в яких нерухомими залишалися тільки стіни між секціями, сходами і санвузлами, а плани приміщень можна було змінювати за допомогою рухомих перегородок; монументальність таких споруд досягалася збільшенням їхніх вертикальних розмірів, а декоративними елементами служили вертикальні балки, які забезпечують міцність стін і обрамляють вікна висотою в поверх (основні проекти: комплекс споруд Іллінойського технологічного університету (Чикаго, 1940 р.), Сігрем-білдінг (Нью-Йорк, 1958 р.); — Ле Корбюзье (1887-1965 рр.) — сформулював знамениті «п'ять пунктів» архітектури, згідно з якими: будинок встановлюється на опорах, а під ним продовжується зелена зона; всередині споруди зберігається можливість вільного планування; фасад оформлюється в залежності від гнучкого планування; вікна зливаються в єдине вікно у вигляді «стрічки»; на пласкому даху-терасі влаштовується сад, який має повертати місту ту зелень, яку забирає об'єм споруди (основні проекти: будівля Центросоюзу (Москва, 1929-1935 рр.), Національний музей західного мистецтва (Токіо, 1956-1959 рр.). Слід зазначити, що до 1945 р. світовим лідером авангарду в архітектурі були США, куди у

20-30-х роках емігрували відомі європейські архітектори. Після завершення другої світової війни поряд з міжнародним стилем американських архітекторів розвиваються самобутні напрямки в Європі, Латинській Америці, Японії (наприклад, нове барокко, бруталізм та ін.).

У 70—90-ті роки XX ст. в будівництві розвивається нова концепція — **постмодернізм.** Архітектура споруд постмодерністів підпорядковується декоративності і затишку. Будівлі часто являють собою примхливе поєднання різнорідних форм: в їхньому оздобленні можуть відтворюватися антично-ренесансні мотиви, або споруда прикрашається винесеними назовні трубами і проводами технічних комунікацій, або ж використовується скляне облицювання і архітектура ніби ховається від глядача («споруди-привиди»).

4. Особливості проведення мистецтвознавчих екскурсій

Мистецтвознавчі екскурсії поділяються на:

—театрально-музичні;

—екскурсії, які знайомлять з кіно- і фотомистецтвом;

—екскурсії, які знайомлять з творами образотворчого мистецтва (живопис, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво).

Вони можуть бути *ОГЛЯДОВИМИ* (наприклад, «Київ театральний», «Київ музичний») *і тематичними,* які присвячені життю і творчості певного митця, окремому виду мистецтва в певний період часу (наприклад, «Київські художники кінця XIX ст.»), або окремому театру і т.п.

Об'єктами в мистецтвознавчій екскурсії можуть бути: театри, консерваторії, житлові та громадські будинки, музеї-квартири, майстерні художників та ін.

У мистецтвознавчу екскурсію можуть включатися: відвідання музеїв, прослуховування записів музичних творів, огляд інтер'єру театру, відвідання вистав. У центрі уваги в таких екскурсіях має бути образ діяча мистецтва та характеристика творчого середовища, в якому створювалися його видатні твори.

Екскурсії, які знайомлять з творами образотворчого мистецтва проводяться в музеях і картинних галереях, де об'єктами є самі твори мистецтва. Основний зміст таких екскурсій — всебічний аналіз творів живопису, який належить проводити на високому мистецтвознавчому рівні. Показуючи пам'ятники скульптури дають характеристику епохи, в яку вони створювалися, розкривають особливості художнього стилю та матеріалу. Демонструючи твори декоративно-прикладного мистецтва розказують про техніку їх виконання, матеріали і майстрів. Предмети народної творчості необхідно показувати як частину інтер'єру, щоб було зрозумілим їхнє призначення в побуті.

Основні методичні прийоми, які застосовуються в мистецтвознавчих екскурсіях:

- попередній огляд;
- мистецтвознавчий аналіз;
- зорова реконструкція;
- порівняння;
- опис та ін.

Види живопису

Розрізняють такі види живопису.

1) *Монументальний живопис* — особливий вид живописних творів великого розміру. Розвивався в тісному зв'язку з архітектурою, щ$_0$ вимагало суворої простоти, чіткості силуетів, лаконізму композиції і узагальнених форм. Основні напрямки монументального живопису: мозаїка, настінний розпис, панно.

2) *Станковий живопис* — отримав назву від «станка» (мольберта), на якому створюється картина. Як матеріальну основу використовують дерево (в часи Київської Русі писали на спеціально підготовлених кипарисових дошках, головним чином ікони), картон, папір, але найчастіше — полотно (на полотні олійними фарбами почали писати, коли з'явився інтерес до зображення людини і розвинулось мистецтво портрета). Готова картина вставляється в раму і сприймається як самостійний художній твір.

3) *Декоративний живопис.* Не має самостійного значення і призначається для прикраси інтер'єру (розписи плафонів тощо) або речей. Теми і форми декоративного живопису підпорядковані архітектурі та призначенню речей. Сюжети переважають, як правило, орнаментальні та алегоричні.

4) *Декораційно-оформительський* (або театрально-декораційний) живопис. Застосовується в театральних декораціях, декораціях для кіно, для святкового оформлення вулиць і площ. Цей вид живопису має тимчасовий характер.

5) *Мініатюрний живопис.* Назва походить від назви фарби, яку готували з мінію (сурик, кіновар — червона фарба), якою в давнину користувалися для розфарбовування заглавних літер в рукописних книгах. Мініатюра відрізняється малими розмірами і особливою витонченістю виконання в емалі, гуаші, акварелі і олійними фарбами. Велике значення мініатюрний живопис мав при ілюстрації середньовічних рукописів. Одна з основних галузей мініатюри — це портрет в медальйоні. Портретна мініатюра часто служила для подарунків, нагород і виконувалась в медальйонах, на табакерках, годинниках та інших предметах побуту. З появою фотографії мініатюра не набула подальшого розвитку.

6) *Академічний живопис* — живопис, виконаний з навчальною метою.

Техніки живопису

Живопис спирається на знання художником перспективи, анатомії-психології та ін. Техніки живопису різноманітні в залежності від матеріалів і прийомів їх використання. В техніку живопису входить весь процес створення художнього твору:

1) приготування грунту (основи) на тій чи іншій поверхні;
2) способи приготування і накладання фарби;
3) закріплення шару фарби на основі.

За технікою виконання живопис поділяється на: фресковий, восковий (енкаустика), клейовий, темперний, олійний, мозайковий, акварельний, пастельний та ін.

Фресковий живопис

Це найбільш давній вид живопису, з'явився задовго до нашої ери. Назва «фреска» походить від італійського слова fresco, що значить «свіжий», «вологий», «мокрий».

Фресковий живопис виконується водяними фарбами по сирій штукатурці, приготовленої з гашеного вапна. Для фресок беруть фарби, які не руйнуються і не втрачають свого первісного кольору.

При висиханні штукатурки з нанесеним шаром фарби утворюється плівка, яка захищає зображення від дії вологи і повітря. Тому фресковий живопис дуже довговічний — фреска загине лише в тому випадку, коли зруйнується штукатурка або сама стіна (до нас дійшли фрески X-XI ст.). Фресковий живопис використовується для розписів монументальних архітектурних пам'ятників і придатний для внутрішніх і зовнішніх розписів.

Фрескові розписи мають матову поверхню, не блищать, що дає можливість розглядати їх з усіх боків.

На стінах і стелях пишуть і по сухій штукатурці. Така техніка називається «аль секко», але вона не така довговічна і нею користуються дуже рідко.

Майстри Київської Русі застосовували вапняковий грунт, в який додавали солому. Вапняковий розчин наносився на шорстку основу для того, щоб краще лягали фарби.

Фресковий живопис вимагає від художника великої точності і акуратності, оскільки фарба швидко висихає і немає можливості для поправок і переписування. Якщо допущено помилку, треба знищувати все зображення або його частину.

Восковий живопис (енкаустика)

Це досить складна техніка, але має свої переваги. Восковий живопис може мати будь-яку основу: дошку, фанеру, картон, залізо, полотно і т.д. Основа може не мати грунту, але повинна обов'язково бути шорсткою.

У восковому живописі до фарбуючого пігменту додається бджолиний віск, який зазнає спеціальної обробки: з воску видаляються частки меду, потім віск освітлюється кип'ятінням у морській воді, фільтрується і на просоченій оліфою дошці сушиться на сонці. Такий очищений і освітлений

віск стійкий до дії вологи і повітря, не змінює свого складу в звичайних умовах.

Восковий живопис знали ще в Давньому Єгипті (в Московському музеї образотворчого мистецтва зберігається колекція фаюмських портретів, знайдених при розкопках Фаюмського оазису в Єгипті). Причому писали тоді на дереві, камінні та інших твердих матеріалах (наприклад, мармурі). Воскові фарби наносили у підігрітому вигляді, для чого користувалися гарячими інструментами. Поверхню швидко і обережно оплавляли вогнем. Однак, вже в епоху раннього середньовіччя (XI ст.) секрет воскового живопису було, втрачено. Розкрив його художник В. В. Хвостенко.

Пізніше у воскову фарбу почали додавати лаки, скипидари, олії, які дозволяли користуватися нею без підігріву, оскільки ці речовини затримують процес затвердіння воску.

В сучасному мистецтві восковий живопис використовується головним чином для реставраційних робіт.

Темперний живопис

Протягом віків **темпера** була основним матеріалом станкового живопису. Проста у використанні і приготуванні, довговічна, вона має великі живописні можливості.

Назва **темпера** походить від італійського слова **tempera,** що значить — фарба, терта на яєчному жовтку.

Темпера складається з двох компонентів: фарбуючого пігменту та в'яжучої речовини — натуральної або штучної емульсії. Темперну фарбу розводять водою або знежиреним молоком. Писати можна на будь-якій основі і без грунту.

Темперний живопис застосовували при створенні ікон. На кипарисову дошку наклеювалося тонке полотно (паволока), на яке накладали грунт (левкас) з тваринного або риб'ячого клею і крейди. Добре висушений грунт шліфували пемзою, вовною, а потім шовком, поки на поверхні не з'являвся глянець. На відшліфовану дошку наносився малюнок і шар фарби.

Темперний живопис має матову поверхню, а покритий оліфою або лаком набуває глянцю, як і олійний живопис. Знаходячись у церквах і монастирях, ікони вкривалися кіптявою від свічок і лампад, темніли. Іконописці їх підновляли або зверху наносили інший сюжет, оскільки церковні канони змінювалися, а нові кипарисові дошки коштували дуже дорого.

В сучасному мистецтві темпера застосовується разом з олійними фарбами: підмальовок (перший шар) робиться темперою, потім вкривається лаком, а далі використовується олійна фарба.

Клейовий живопис

Затосовується в основному в декоративних роботах: для розпису приміщень, декорацій, плакатів. У клейовому живописі можна отримати яскраві кольори і відтінки; в ньому можна добитися великої глибини кольору і передачі об'єму. У фарбу додається рослинний або тваринний клей без додавання лаків і олій. Тому клейова фарба має матову поверхню, не блищить і малюнок можна розглядати з усіх боків. Основа може бути різна. Суттєвий недолік — недовговічність. Фарба зазнає великого впливу вологи і повітря, швидко руйнується. Тому ця техніка використовується для робіт тимчасового характеру.

Мозаїковий живопис

Основні матеріали для створення зображень: різнокольорові камінчики різної форми і розмірів, керамічні глазуровані плитки, шматочки кольорового скла і смальти, плитки мармуру, морські камінці тощо. Мозаїка із скляного волокна, яке промочене органічними смолами, називається — живопис пітто. Шматочки кріпляться на вапні, цементі, мастиці та ін.

Технічний процес створення мозаїки складний і тривалий. Художник повинен добре знати перспективу, співвідношення кольорів і відтінків, враховувати кути падіння світла, щоб правильно передати об'ємну форму моделі.

Мозаїкою з давніх давен прикрашали стіни та підлогу храмів і княжих хоромів. Зараз мозаїковий живопис в основному використовується для оздоблення станцій метрополітену (наприклад, станція метро «Золоті ворота» у Києві), інтер'єрів громадських приміщень. Великий внесок у розвиток техніки мозаїкового живопису зробив М.В. Ломоносов, який отримав у своїй лабораторії багаті за кольорами смальти. Найкращі його роботи: «Полтавська баталія» (РАН, СПБ), «Портрет Петра I» (Ермітаж, СПБ).

Акварельний живопис має своєрідну техніку. Акварельні фарби дуже прозорі, крізь тонкий шар фарби просвічує білий папір, який набуває дуже легкого кольорового відтінку. Це дає можливість досягати великої легкості і ніжності в зображенні, передавати повітря, серпанок, туман тощо.

Акварельні фарби розводять водою. Часто їх використовують у поєднанні з гуашшю, темперою, кольоровою тушшю. В давні часи акварельними фарбами малювали на пергаменті, тонких пластинках слонової кістки, шовку (Китай). В наш час аквареллю пишуть в основному на папері. Значний розвиток має акварель у книжковій графіці і портретній мініатюрі.

Видатні майстри-живописці, які працювали в цій техніці: К. Брюллов, В. Серов, І. Левітан, М. Врубель та ін.

Гуаш, як і акварель, виготовляється з клею і води, але з додаванням білил, в результаті чого фарби стають непрозорими. Ця техніка легша за акварельну, оскільки в процесі роботи можна виправляти помилки, накладаючи нові шари фарби.

Слово «гуаш» походить від італійського guazzo, що означає «збовтувати» — гуаш перед використанням треба збовтати. Вона дає насичену, матову поверхню. В техніці гуаш писали: Тіціан, Дюрер, Веронезе.

Олійний живопис

Основою для **олійного живопису** може бути будь-який матеріал, але найкраще — полотно. Фарба наноситься на заґрунтовану поверхню. Грунти можуть бути білими (крейда і сухі білила) і кольоровими. Для грунту беруть той колір, який буде переважати в картині. В процесі роботи художник

використовує кольоровий грунт, залишаючи окремі ділянки полотна невкритими фарбами або, вкриваючи лише дуже тонким шаром фарби (так робив у своїх портретних творах К. Брюллов). Використовуються такі грунти:

—клейові (столярний клей або желатин, крейда, сухі свинцеві або цинкові білила, вода, гліцерин, мед);

—олійні (клей, желатин, вода, білила, льняна олія);

—емульсійні (клей, вода, нашатирний спирт, білила, лляна олія).

Грунтом вкривають проклеєне полотно.

Техніка олійного живопису зводиться до таких етапів:

1) попередній малюнок моделі в 1-2 кольори;

2) підмальовок і світлі та напівтонові місця картини;

3) лесування — прописування світлих місць картини рідко розведеними фарбами.

Винахідником олійного живопису тривалий час вважався нідерландський художник Ян Ван Ейк (?— 1441 р.), але пізніше з'ясувалося, що він лише удосконалив цю техніку, яка була відома ще в X ст.

Пастельний **живопис** вважається перехідною формою між живописом і графікою. Це малювання кольоровими олівцями. Пастель виготовляється у формі кольорових олівців (крейдяних паличок) різної твердості без дерев'яної оправи, які обгорнуті папером. їх отримують шляхом змішування кольорового порошку з клейовою речовиною (вишневим клеєм, желатином, казеїном). Пастель дає матову бархатисту поверхню та інтенсивний чистий колір.

Основа для пастелі — папір, полотно, які повинні обов'язково мати шорстку поверхню. Якщо це папір, то він має бути зернистим, але не обов'язково білим, оскільки пастельні фарби непрозорі. Якщо основою є полотно, то його грунтують клеєм з потовченою пемзою.

Пастеллю малюють безпосередньо олівцями (крейдяними паличками) без пензля, а якщо треба пом'якшити перехід від одного кольору до іншого, то розтушовують пальцями. Помилки виправляють хлібною м'якушкою.

Пастель іноді поєднують з аквареллю. Завершений твір закріплюють, щоб зберегти кольоровий шар від осипання. Але при цьому пастель змінює колір, тому її часто залишають без закріплення, вміщуючи картину в раму під скло. Якщо пастельні малюнки зберігаються правильно, вони можуть бути довговічними, а головне — не втрачають кольору (не темніють).

Батьківщина пастелі — Франція. В XVII ст. Даніель Дю Монтьє виконав перші роботи пастеллю. В цій техніці писали також Е. Дега, В. Сєров та ін.

Соус — один з видів пастелі. Раніше його називали — «чорна крейда», оскільки соус дає чорні, сірі і коричневі кольори. Малюнок виконується спеціальними паличками, виготовленими з порошків чорних фарб. Є два способи роботи соусом: мокрий і сухий. Техніка роботи мокрим соусом аналогічна техніці однотонної акварелі: порошок соусу розводять водою і малюнок виконується пензлем. Місця, які висохли висвітлюють гумкою, а деталі промальовують олівцем. Мокрий соус непрозорий і навіть після висихання легко піддається розтушовці, витиранню гумкою. В цій техніці працював І. Крамський. Сухим соусом малюють як сангіною, або подрібнивши його в порошок, наносять на папір сухим пензлем, промальовуючи деталі олівцем.

Сангіна — м'який олівець бурого кольору без оправи, виготовлений з природної глини. Дає відтінки: від світло-жовтого до темно-коричневого. Сангіна залишає на папері м'які бархатисті лінії. Нею користуються самостійно або в поєднанні з чорним італійським олівцем. Червонувато-коричневий колір сангіни передає відчуття тепла людського тіла, і більшість малюнків сангіною— це зображення людей. В техніці сангіна виконав свій відомий автопортрет 1516 р. Леонардо да Вінчі.

Бістр — це прозора коричнева фарба, виготовлена з деревної сажі. Ним малювали пензлем, як аквареллю, пером, тушшю, а також, поєднуючи ці способи.

Сепія — це коричнева фарба, виготовлена з молюска. Малювали сепією за допомогою пензля. Зараз в акварелі є фарба сепія, яка виготовляється штучним способом.

Свинцевий (срібний) олівець — це срібні або свинцеві стержні, які залишають на папері темний слід. Вони могли бути в оправі і без неї.

Гобелен (шпалера) — техніка виконання настінних безворсових килимів, яка близька до живопису. Перша назва була — шпалера. Назва «гобелен» походить від прізвища сім'ї' паризьких фарбувальників Гобеленів (їхнім іменем називався цілий квартал у Парижі), які прославили королівську шпалерну мануфактуру. Шпалери виконувалися за картонами відомих художників. Картони для шпалер у свій час робили Франсіско Гойя, учень Рубенса — Корнеліс Схют та ін.

Вітраж — картини і орнаменти, виконані на склі або із шматочків кольорового скла, з'єднаних свинцевими пластинками. Вітражі використовувалися ще романськими архітекторами, але справжній розквіт вітражне мистецтво пережило в пору готики (вітражами прикрашали вікна готичних храмів). Світло, яке ллється через вітражі всередину храму, ділиться на сотні і тисячі кольорових променів, які перехрещуються один з одним. Повітря переливається усіма барвами і надає інтер'єру особливої величності і фантастичності. Вітражі, сліпі і майже безколірні при спогляданні ззовні, розкривають всю свою красу і магію в інтер'єрі. Скло «горить», як дорогоцінне каміння. Виготовлення вітражів було досить дорогим, процес створення — трудомістким і витонченим. Існувало дві техніки вітражного розпису:

1)«грізайль» (франц. grisaille, від gris — сірий) — більш давня техніка, розпис проводився чорною і сірою фарбами по склу димчатого або зеленуватого

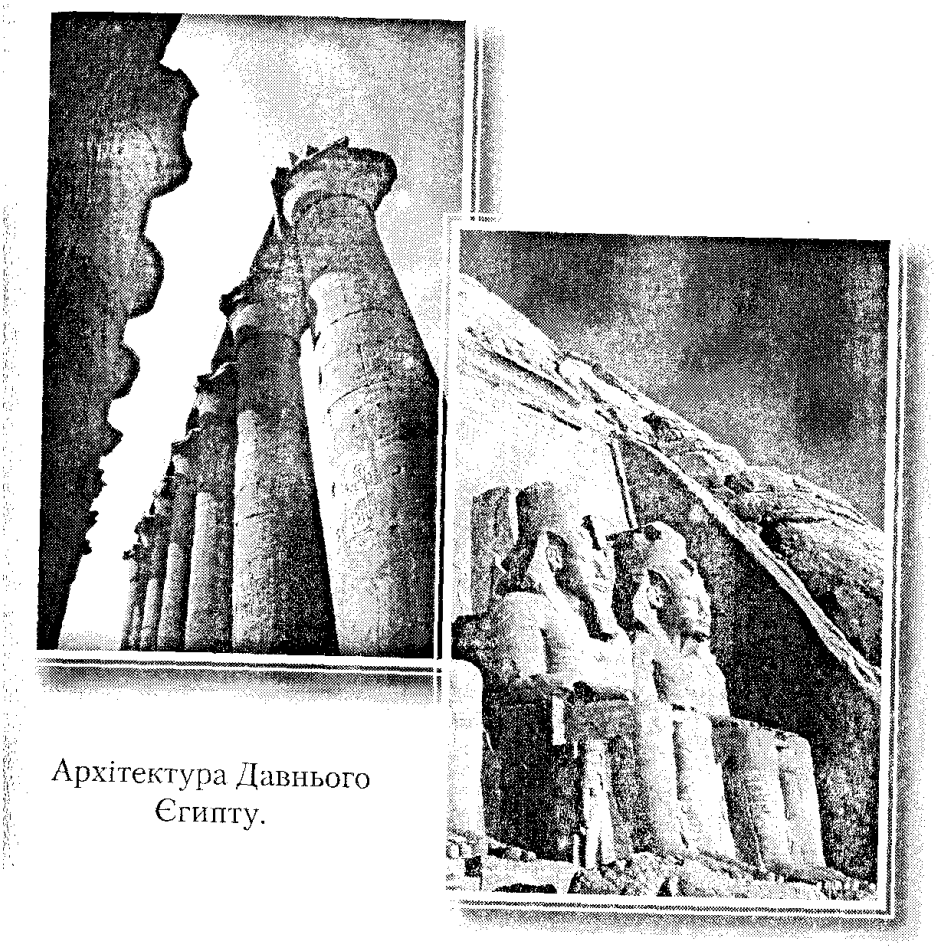
тону;

2)кольорові вітражі — техніка почала використовуватися в XII—XIII ст. Готове безколірне або кольорове скло нарізали у відповідності з підготовленим малюнком і набирали на спеціальному шаблоні, а потім вкривали розписом спеціальними силікатними фарбами (фарбами найчастіше малювали обличчя, руки, окремі дрібні деталі). Виготовлені таким чином елементи вітража скріплялися між собою свинцевими перемичками і вставлялися в металеву раму з внутрішньою арматурою, яка мала форму і розміри вікна.

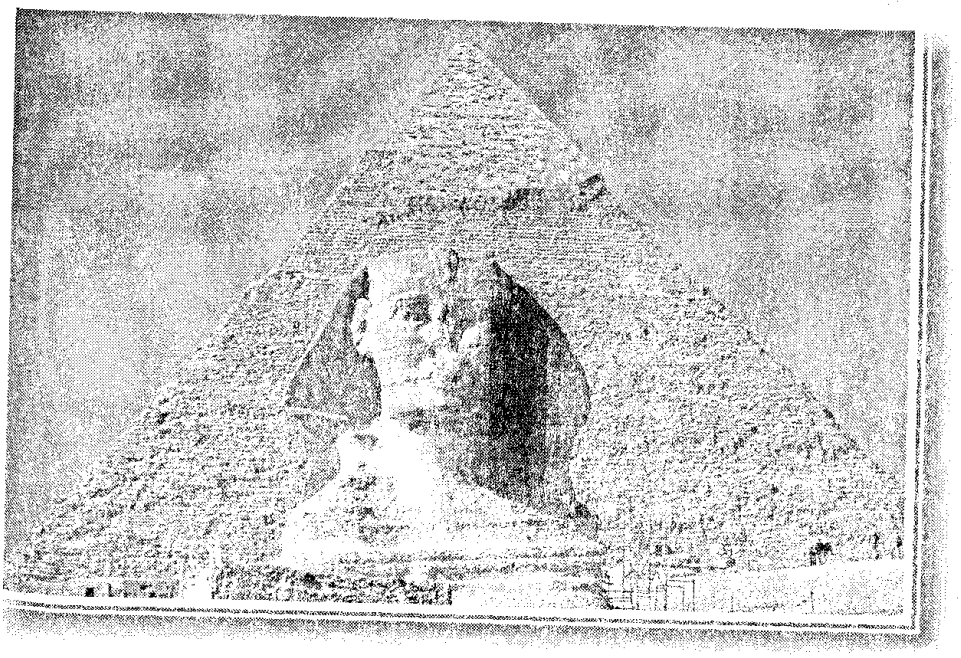
У XX ст. техніка вітража стала більш різноманітною. Вітражі з прозорих пластмас, із скла скріпляються не свинцем, а наклеюються на прозору основу — пластмасову чи скляну. Зверху все це притискається другим листом прозорого матеріалу, і виходить т. зв. пакетний вітраж. Сучасний вітраж розрахований в основному на електричне освітлення, а це значно розширило можливості його використання в архітектурі — не лише у вікнах, а і в інтер'єрі (перегородки, ширми, двері).

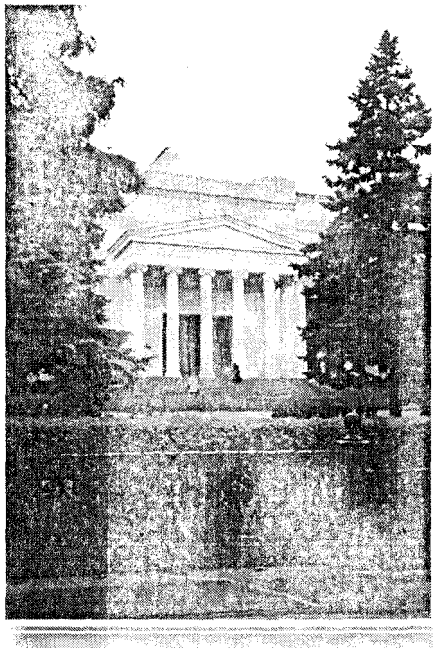
Графіка

Характерна ознака графічного зображення — його побудова за допомогою ліній, штрихів або чорних і білих плям. Графічне зображення може бути також і кольоровим, однак лінія, штрих і пляма грають основну роль.

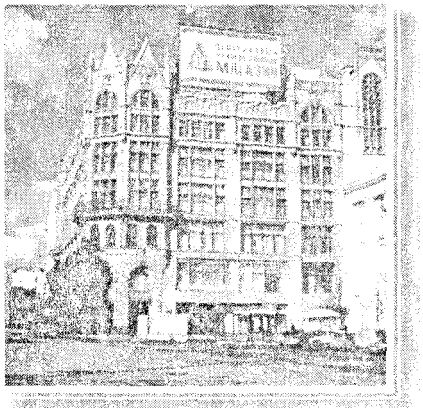

Архітектура Давнього Єгипту.

Роман Клейн. Музей витончених мистецтв
(Державний музей образотворчих мистецтв імені О.С.Пушкіна).
1898-1912 рр. Москва.

Роман Клейн. Універсальний магазин «Мю і Меріліз» (ЦУМ)- 1908р. Москва.

Графічне зображення може створюватися безпосередньо від руки і такий малюнок — неповторний. Матеріалом для створення графічних зображень з давніх часів служило вугілля, в епоху Відродження — т. зв. «італійський олівець» (чорна крейда, за якістю схожа на вугілля) і сангіна («червона крейда»). З XVII ст. застосовується графіт, а з кінця XVIII ст. з'являється олівець у дерев'яній оправі. Крім цього використовувалися перо і туш. Графічні зображення можуть створюватися й іншими способами (гравюра, літографія та ін.). Такі зображення можна тиражувати. За видами графіку поділяють на:

1) станкову (естамп);

2) книжкову і журнально-газетну;
3) прикладну (грамоти, дипломи, марки, афіші, фальшиві грошові купюри тощо).

Гравюра — це мистецтво створення художнього зображення за допомогою нанесення малюнка на металі, дереві, лінолеумі або камені за допомогою спеціальних різців, голки або хімічних речовин. Гравюра виникла в Європі на рубежі XIV-XV ст. Гравюрою називають також відбиток з дошки або металевої пластини, а також саму дошку або пластину, на яку нанесено зображення. Розрізняють гравюру: — випуклу (опуклу) — малюнок роблять на дереві або лінолеумі і фарбою вкривають поверхню випуклих частин малюнка; :— заглиблену (увігнуту) — малюнок роблять переважно на металі і фарбою заповнюють заглиблення. Найбільшу художню цінність з усіх видів гравюри має станкова гравюра (естамп).

Естамп (з франц. estamper — робити відбитки, друкувати) — це відбиток на папері з дерев'яної дошки, металевої пластини або каменю. Від усякого роду репродукцій естамп відрізняється тим, що являє собою художній твір, творчий акт художника. З одних і тих же дошок або пластин можна отримати багато відбитків. При цьому кожний з них буде оригінальним твором художника, під яким він має право поставити свій підпис. Техніка створення естампів дуже різноманітна.

Опукла гравюра (опуклий друк, гравюра високого друку). До гравюри високого друку відносяться ксилографія і ліногравюра.

Ксилографія (з грецьк. xylon — дерево і grapho — пишу) — гравюра на дереві. Це найдавніша з технік гравюри, яка виникла в VI ст. в Китаї та Японії, а в Європі вона з'явилася лише на рубежі XV-XVI ст. Виконується так: на дерев'яну дошку (з бука, груші, пальми, вишні або сливи) наноситься малюнок; потім ножем вирізаються ті місця, які на папері повинні бути білими; на дошку спеціальним валиком наносять фарбу, накривають листком паперу і під пресом роблять відбиток.

Ксилографія може бути і кольоровою. Для цього вирізають стільки дошок, скільки фарб хочуть отримати на відбитку, а потім роблять відбиток з кожної дошки на один і той же листок паперу.

Лінограв'юра з'явилася в кінці XIX — на поч. XX ст., коли деякі гравери почали заміняти дерево лінолеумом (він легше піддається різьбі і з нього можна зробити більшу кількість відбитків). Техніка лінограв'юри подібна до ксилографії, але штрихи на відбитках виходять не такі тонкі і чіткі, а краї ліній ніби «змазані». Якщо ксилографія має невеликі розміри і призначена для споглядання зблизька, лінограв'юра дає можливість створювати крупні зображення. **Увігнута гравюра.** До увігнутої гравюри відносяться всі способи гравірування на металі: гравюра різцем, «суха голка», меццо-тінто, офорт, лавіс та ін.

Для увігнутої гравюри характерні заглиблення на металевій пластині у вигляді подряпин і борозд. Вони наносяться спеціальними інструментами (різцями, голками, алмазами). У заглиблення набивається фарба, яка під пресом переноситься на папір.

Гравюра різцем. Ця техніка вимагає багато часу і фізичних зусиль. Робота виконується стальним різцем. Відкриття цієї техніки приписують флорентійському майстру Мазо Фінігверра. Одного разу, він, вирізаючи на гладкій золотій пластинці візерунок, захотів перевірити, чи гарним він в нього виходить. Мазо заповнив лінії візерунка сумішшю сажі й оліфи. В цей момент його покликали. Майстер різко повернувся і випадково кинув на пластинку мокру ганчірку. Знявши її, Фінігверра побачив, що візерунок точно відбився на ганчірці. Зацікавившись, ювелір навмисне повторив цей дослід, зробивши відбиток на вологому папері. Це й була перша в історії увігнута гравюра. При такому способі створення гравюри, художник спеціальним різцем вирізає малюнок на металевій пластині, яку потім вкриває фарбою. Після цього дошку дочиста витирають так, щоб фарба залишилась лише у заглибленнях, а потім під пресом отримують відбиток на папері. При увігнутій гравюрі лінії малюнка на відбитку виходять трохи ви-

пуклими, тоді, як на відбитку з гравюри на дереві або лінолеумі вони завжди трохи вдавлені. За цією ознакою можна відрізнити увігнуту гравюру від випуклої.

Гравюра «сухою голкою». Нагадує гравюру різцем, але малюнок наноситься спеціальними стальними голками або уламком алмаза» від товщини і форми яких залежить ширина і глибина штрихів. Тираж такої гравюри не буває великим, тому особливо ціняться перші відбитки.

Офорт — у перекладі з французької мови «міцна вода» (азотна кислота) — техніка, яка своїм виникненням також зобов'язана випадкові. Дамаські зброярі очищуючи азотною кислотою стальні клинки помітили, що кислота не діє на метал в тих місцях, де на нього потрапили краплі сала, воску або смоли. Тому й виникла думка використати цю властивість для нанесення написів і візерунків на зброю. Зразок такої роботи — шпага сицилійського короля — датована 1150-м роком. Однак, пройшли століття перш ніж техніка офорта почала використовуватися художниками-граверами.

Перший офорт був виконаний у 1513 р. А. Дюрером, якого тривалий час вважали винахідником цієї техніки. З того часу офорт стає однією з найпопулярніших технік гравюри. Техніка виконання офорта така:

1) на відполіровану поверхню цинкової або мідної пластинки наноситься кислотостійкий лак;
2) по цьому лаку художник малює спеціальною голкою, процарапуючи його до металу;
3) потім дошку занурюють у розчин азотної кислоти, яка роз'їдає метал в місцях, залишених голкою;
4) місця, які повинні дати більш інтенсивний тон, протравлюють двічі або тричі (решту дошки на цей час знову вкривають лаком).

Таким чином, глибина лінії в офорті може бути різною, а це дає можливість отримати багату гамму відтінків чорного кольору. В техніці офорта працювали Рембрант, Т. Шевченко, В. Сєров, В. Мате та ін.

Меццо-тинто («чорна манера») — техніка, яка набула поширення в Англії у XVIII ст. Це більш складна техніка і дає тонкий і неперервний перехід від тіні до світла.

Металева пластина зазнає спеціальної обробки: за допомогою спеціальних інструментів її вкривають малесенькими заглибленнями, які дають на відбитках оксамитовий суцільний чорний тон. Там, де треба отримати світлі плями, поверхню дошки вирівнюють, а в найбільш світлих місцях полірують. Чим більш гладенькою є поверхня, тим менше фарби в цьому місці вона приймає.

У цій техніці можна добитися плавної або навпаки контрастної градації тонів — від суто білого до найбільш глибокого чорного. Гарні відбитки меццо-тинто дуже рідкісні і дорогі, оскільки дошки швидко стираються і дають невелику кількість відбитків. Зараз ця техніка використовується дуже рідко.

Лавіс був винайдений в 70-х роках XVIII ст. Це також варіант глибокої гравюри. Художник малює на дошці пензлем, змоченим у розчині сірчаної або азотної кислоти. Коли малюнок витравлений, пензлем наноситься спеціальний кислотостійкий лак в тих місцях, які на відбитку мають залишитися білими. Потім дошка зовсім ненадовго занурюється в слабкий розчин кислоти. Так повторюють кілька разів, поступово захищаючи лаком ті ділянки, які мають бути світлішими від загального тла. На відбитку дуже помітні сліди від пензля. Винахід лавіса приписують французькому офортисту Жану Батисту Лепренсу (1734-1984 рр.). Дещо видозмінений лавіс являє собою **акватинта.** Поверхню дошки роблять зернистою — напилюють асфальтовим або каніфольним порошком і нагрівають. Розплавлений порошок утворює на поверхні металу сітку з малесеньких зерен, які не піддаються дії кислоти. Потім дошку опускають в кислоту, яка роз'їдає метал у місцях, незахище-них порошком. Отримана поверхня дає рівний сріблястий тон. Далі художник працює, як при гравіруванні лавіса. Акватинта була винайдена в середині XVIII ст. Віртуози цієї техніки,

наприклад, Луї Дебюкур (1755-1832 рр.), створювали різнокольорові композиції, друкуючи їх з 8-9-ти дошок. Самостійним способом гравірування акватинта слугує рідко. Вона поєднується з іншими техніками — «сухою голкою», офортом і т.п. В техніці акватинта зроблена відома серія гравюр Ф. Гойї (1746-1828 рр.) «Жахи війни».

Літографія (плоский друк). Матеріалом слугує спеціальний камінь (різновид дуже міцного вапняку). На відшліфовану поверхню каменя жирною літографською фарбою або олівцем наноситься малюнок. Потім поверхню обробляють кислотою. В незафарбованих місцях камінь стає пористим і легко вбирає воду. Коли на камінь наносять друкарську фарбу, то до пористих місць вона не пристає, а вкриває лише малюнок. Друкується літографія на спеціальному станку. Відбиток з малюнка, нанесеного на камінь самим художником, називається *автолітографією.* Якщо ж авторський оригінал втілює на камені майстер-літограф — це *репродукційна літографія.* Хоча репродукційна літографія також робиться вручну, вона цінiться значно менше за автолітографію.

Літографія проста у виконанні, дозволяє користуватися і пензлем, олівцем, і пером, зішкрібати і переробляти будь-яку деталь малюнка, дає можливість зробити багато відбитків.

Літографію відкрив німецький актор Алоїз Зенефельдер у 1790-1798 рр., намагаючись знайти дешевий спосіб друкування театральних афіш.

5. Особливості підготовки і проведення літературних екскурсій

Літературні екскурсії — одна з форм популяризації основ літературознавства, літературних творів, пам'ятних літературних місць. Літературні екскурсії збуджують уяву слухача, яка відтворює образи, артини, ситуації, пов'язані з пам'ятними місцями, біографією і творчістю письменника. Вони збагачують людину духовно, доставляють їй тетичну насолоду. Знайомство з літературними місцями невідривне від питань історико-літературного значення і вимагає від екскурсовода знань сучасного стану літературознавства.

За місцем проведення літературні екскурсії бувають **міські, заміські** та екскурсії **по літературних заповідниках.** *За змістом* літературні екскурсії поділяються на:

—**літературно-біографічні** (розкривають життя і творчість письменника в певному місті);

—**історико-літературні** (розкривають певні періоди розвитку літератури);

—**літературно-художні** (знайомлять з місцями, які знайшли

відображення в художніх творах певного письменника, майже цілком будуються на текстах художніх творів, іноді їх називають **поетично-текстовими** екскурсіями).

Літературна екскурсія створюється в тому випадку, коли в місті є достатньо об'єктів, які пов'язані з життям і творчістю письменника, є його музей-квартира або меморіальний музей, або, коли в його творах описувалися вулиці міста (наприклад, «Біла гвардія» М. Булгакова, «Шлях на Київ» С. Скляренка).

Маршрут літературно-біографічної екскурсії будується за *хронологічним* або *монографічним* принципом, історико-літературної — за *хронологічно-тематичним,* літературно-художньої — за *тематичним,* або *методом літературного монтажу.*

Екскурсійна робота будується на творчій переробці літературознавчого і краєзнавчого матеріалу. Матеріал, який буде повідомлятися в екскурсії поділяється на загальний (відноситься до всієї теми) і локальний (безпосередньо пов'язаний з життям і творчістю письменника, або описаннями в його творах вулиць, будинків, парків міста).

Саме локальний матеріал пов'язується із зоровим рядом. Чим більше локального матеріалу, тим більша пізнавальна цінність літературної екскурсії, адже слухачу цікаво довідатися, як письменник жив саме в цьому будинку, яку духовну еволюцію переживав у цей період, з якими людьми тут зустрічався. Звичайно, екскурсоводу буває вадїжко про це знайти загальний матеріал про життя і творчість письменника але в літературній екскурсії важливо, щоб йшла розповідь про події пов'язані безпосередньо з конкретним будинком, про твори, в яких відбилися конкретно цей район, або цей будинок. В іншому випадку екскурсія втрачає свою специфічність, перетворюється в розпливчасту лекцію.

Кожна екскурсія починається зі вступу. У літературних екскурсіях часто і вдало використовується прийом, коли екскурсія починається з незвичайної цитати, що відразу зацікавлює, вводить у потрібний настрій. Вступ,

розпочатий яскравою, ефектною віршованою чи прозовою цитатою створює належний настрій, приковує увагу слухачів. Велике враження справляє прийом, коли цитата, що відкриває вступ, перегукується з цитатою у висновку.

Якість тексту багато в чому визначає успіх чи невдачу екскурсії. Текст складається з таким розрахунком, що на кожній зупинці матеріал викладається протягом 15, у крайньому випадку 20 хвилин. Бажано, щоб розміри цитат не перевищували чотирьох строф віршованого тексту, а цитування прозового твору — не більше 6-10 фраз.

Проводячи літературну екскурсію, необхідно постійно слідкувати, щоб вона не перетворилася на переказ художніх творів і не була відірвана від об'єктів, заради знайомства з якими прибули туристи. Розповідь в літературній екскурсії будується на основі маси розрізнених фактів. Теми, яких екскурсовод торкається на кожній зупинці, часом дуже далекі одна від одної, а мета — скласти пов'язану розповідь. У цьому екскурсоводу допомагають логічні переходи, що виконують роль сполучних елементів. Тільки в тому випадку, коли будуть продумані внутрішня логіка, структурність оповідання і логічні переходи, вся екскурсія стане цілісною і завершеною.

Логічні переходи бувають різними: суто формальними чи обгрунтованими внутрішнім глибоким змістом розповіді. Під формальним переходом розуміють логічний перехід, що йде від зовнішніх, не пов'язаних з основною ідеєю розповіді елементів. Логічні переходи допомагають виявити основну думку в кожному уривку, тим самим роблячи розповідь цілеспрямованою і структурною.

Один з основних принципів екскурсійної справи — сполучення показу з розповіддю. Показ у літературній екскурсії не самоціль. Він служить для того, щоб допомогти екскурсанту звернути увагу на головне. Показ дає можливість розпочати розповідь. Але показ — це не просто механічний процес, у якому екскурсовод звертає увагу слухачі на вигляд того чи іншого

об'єкту. Показ — це метод, користаючись яким екскурсовод через виявлення характерних рис будинку, району, ландшафту знайомить слухача з окремими фактами біографії письменника, поетичними і прозаїчними уривками його творів, пов'язав з пам'ятним місцем. Якщо екскурсовод не користується методом показу, його екскурсія перетворюється на переказ прочитаних ним статей, зовсім відірваний від об'єктів, заради знайомства з якими приїхали екскурсанти.

В літературну екскурсію часто включаються пам'ятники письменникам або літературним героям. При цьому їх аналіз має пов'язуватися з творчістю письменника, а показ вестися в літературному плані таким чином, щоб через нього приступити до розкриття визначних сторін творчості письменника. Мистецтвознавчий аналіз пам'ятника в літературній екскурсії порушує її цілісність і заважає розкриттю наміченої теми. Бажано матеріал подавати тільки в одному — літературному плані.

Сам факт поїздки, екскурсії психологічно підготовляє ексурсанта до того, щоб побачити щось нове. На жаль, саме в літературних міських екскурсіях побачити доводиться небагато. Зазвичай, ексурсанти бачать будинок, усвідомлюють своєрідність району, але самі по собі, не осмислені через призму літературних творів, ці враження не будуть яскравими, тому що вигляд будинків, у яких жили письменники, як правило, скромний. І далеко не кожен екскурсант у змозі оцінити і зрозуміти всю глибину значення цих пам'ятних місць без допомоги екскурсовода. Екскурсант чекає не тільки вмілої розповіді про події, пов'язані з пам'ятними місцями, але налаштований на те, щоб йому показали ці пам'ятні місця. Пам'ятаючи про це, екскурсовод звертається до максимального використання у своїй роботі наочного матеріалу, зокрема фотоілюстрацій.

Величезну роль у нагромадженні зорових вражень має показ фотоілюстрацій. Він доповнює враження від розповіді екскурсовода і знайомства з пам'ятними місцями. Успіх екскурсії багато в чому залежить від правильного показу ілюстрацій. Бажано, щоб кожен екскурсовод мав повний

їхній комплект для проведення кожної літературної екскурсії. Насамперед, треба продумати час їхнього показу. Звичайно, їх треба демонструвати, коли екскурсовод безпосередньо ведее розповідь про те, що зображено на знімку. Фотографію, як правило, показують екскурсантам здалеку. Під час розповіді екскурсовод Римає її в руках, високо піднявши, щоб її було видно всій групі, і до неї коментарі. Фотографії, як правило, не передаються під час Оповіді. Коли розповідь на зупинці закінчено, фотографії передають у руки екскурсантам, і вони розглядають їх під час переїзду від одного об'єкта до іншого. Під час показу фотоілюстрацій завдання ексурсовода — створити у свідомості слухачів образ поета, образ та образ епохи.

Ілюстрацію використовують також для того, щоб Учити в екскурсію матеріал про перебування поета в іншому місті тобто матеріал, який безпосередньо не пов'язаний з об'єктом, про який іде мова. У цьому випадку ілюстрація не повинна перекривати локальний матеріал, а навпаки, глибше його розкривати.

Особливу роль в літературній екскурсії відіграє відвідування музею. Однак, в літературно-художніх екскурсіях відвідання музеїв небажане, оскільки в таких екскурсіях подається не біографічний матеріал, а переказ творів, в яких зображене місто.

Екскурсія, як правило, в середньому розрахована на 3 астрономічні години. У ній буває 6-7 об'єктів, і бажано, щоб одним з цих об'єктів був музей. Краще, якщо це буде меморіальний музей.

Екскурсовод, спираючись на матеріали експозиції, будує розповідь так, щоб вона добре доповнювала бачене під час екскурсії в місті. Показ експозиції літературного музею поглиблює екскурсію, але, звичайно, такий матеріал, що не носить меморіального характеру, нехай навіть дуже ретельно відібраний, не внесе того почуття спілкування зі світом письменника, що дає меморіальний музей.

Отже, відвідування меморіального чи літературно-меморіального музею можна включити в будь-яку частину монографічної чи оглядової екскурсії в

залежності від того, з яким періодом життя письменника співвідноситься експозиція.

Відвідуванням літературного музею, що не носить меморіального характеру, екскурсію краще закінчити, тому що в його експозиції зібраний матеріал трохи більш опосередкований, що дає змогу узагальнити розповідь, що велася протягом всієї екскурсії.

Основні методичні прийоми, які використовують при проведенні літературних екскурсій: реконструкції (обстановки і подій), локалізації, використання наочності (портрети, ілюстрації до творів), довідка, цитування (цитати мають бути яскравими і добре запам'ятовуватися).

Велике значення при проведенні літературних екскурсій має культура мови і хороша дикція екскурсовода, вміння читати вірші, вільне володіння матеріалом. У наші дні екскурсоводу, який проводить літературну екскурсію, вже мало тільки сумлінності, старанності у вивченні фактів, коли він просто компілює матеріал, а потім комбінує його. Зараз слухача більш задовольняє відшліфована художня форма розповіді екскурсовода, а не просто швидкий показ пам'ятного місця і нєупереджене повідомлення пов'язаних з ним фактів з біографії письменника. Оволодіння методами проведення екскурсії допомагає знайти цю форму.

6. Специфіка підготовки і проведення музейних екскурсій

Здійснення екскурсійного обслуговування в різнопрофільних; музеях насамперед визначається особливостями їх експозицій, які включають в себе, зазвичай, найбільш цінні в історичному або мистецькому плані пам'ятки.

Екскурсія завжди може дати значно більше, ніж самостійний Іогляд експозиції музею. Вона допомагає кращому засвоєнню експозиційних тем, звертає увагу на найбільш важливі експонати, глибше і розкриває їх зміст. Музейна екскурсія може не тільки розкрити зміст виставлепих експонатів, а й дати розуміння того, що пов'язує їх між собою, розповісти про причини, перебіг і наслідки тих чи інших подій; і явищ. Завдяки екскурсії відвідувач музето може дізнатися значно більше, ніж представлено в експозиції, що не може мати в експозиції повного висвітлення через специфіку музейної справи, оскільки в експонованих речах важко відобразити самі відношення і дії людей, їхні почуття та ін.

Зазвичай в музеях різні експозиції, тому і методика проведення екскурсій в різних музеях має свою специфіку. Однак є низка прийомів, які можуть бути покладені в основу підготовки і проведення екскурсій у будь-якому музеї.

Музейні екскурсії поділяються на оглядові і тематичні, що вимагає врахування певних особливостей їх підготовки і проведення.

Оглядові музейні екскурсії — передбачають огляд усієї експозиції даного музею і дають загальне уявлення про весь музей і його колекції; вони найбільш популярні серед приїжджих, які прагнуть ознайомитися з музеєм за одне відвідування.

Тематичні музейні екскурсії — висвітлюють лише певну частину експозиції, але дають можливість більш глибоко і детально ознайомитися з окремими питаннями; такі екскурсії популярні серед тих, хто бажає більш глибоко вивчити ту чи іншу тему за допомогою експозиції музею і має можливість відвідати його кілька разів.

Цикл музейних екскурсій — планомірний, послідовний огляд кількох експозицій музею.

Музейна екскурсія може бути частиною оглядової екскурсії по місту. В цьому випадку в музеї розкривається одна з підтем. Бажано, щоб екскурсію в музеї і оглядову екскурсію по місту проводив один і той самий екскурсовод.

Оглядова музейна екскурсія висвітлює окремі найбільш характерні моменти історичної події, розвитку певного явища або життя видатної особи. їх проведення вимагає широкого висвітлення як експозиції, так і різних видів діяльності музейного закладу. При цьому показ пам'яток або висвітлення певного питання не завжди пов'язані з попереднім і подальшим моментами екскурсії. В даному випадку послідовність показу експонатів в огляді визначається зручністю переходів. Фрагментарний показ пам'яток зумовлює і властиву огляду форму викладу інформації — тезисну. Оглядова екскурсія охоплює 10-12 залів, при цьому рекомендується зосереджувати увагу екскурсантів на 5-10 об'єктах в кожному з них.

У тематичних музейних екскурсіях показ пам'яток залежить від теми і послідовності підтем. Розробляючи маршрут екскурсії треба мати на увазі, що він не завжди збігається з маршрутом огляду експозиції. Як правило, маршрут екскурсії більш стислий. Пріоритет змістовної логіки екскурсії в даному випадку дозволяє так звані «петлі» в маршруті. При цьому важливого значення набувають хронологічні і тематичні переходи, які пов'язують у тематичну єдність зміст експозиції окремих залів, розділів і окремих пам'яток. Під час тематичної екскурсії відвідують 2-3, рідше 4 зали і у кожному з них показують 40-50 пам'яток.

Існує ще одна важлива особливість, яка полягає в тому, що маршрут в музеї не має тривалих пауз. Насиченість експозиції матеріалом на «компактному» марпіруті — одна з головних відмінних рис музейної екскурсії. Ця особливість враховується і при визначенні тривалості екскурсії: 45-50 хвилин для відвідувачів молодшого і середнього шкільного

віку, до 90 хвилин для екскурсантів старшого шкільного віку і 2 години для дорослих.

Важливим моментом підготовки музейної екскурсії, як і будь-якої іншої, є відбір об'єктів. Велика кількість пам'яток у залах музеїв не дозволяє зупинятися на їх повній характеристиці і визначальну роль тут відіграє тема і мета екскурсії. Отже, відбирають експонати, які мають надзвичайну виразність і значення: унікальні пам'ятки, об'єкти, зовнішня виразність яких не висока, але їх змістовна сутність необхідна для характеристики важливих ознак історичного процесу; пам'ятки, які відбивають реставраційну, збиральницьку і науково-дослідну роботу музею.

Структура музейних екскурсій — традиційна: вступ, основна частина і заключна частина.

У вступі екскурсовод знайомить відвідувачів з історією музею, називає тему, мету і завдання екскурсії, її хронологічні межі, кількість фондів, розділи експозиції. Може подаватися характеристика історичної доби, яка відображена в експозиції музею.

В основній частині відповідно до теми екскурсії дають характеристику об'єктів експозиції, висвітлення найбільш характерних подій і наукове обгрунтування сучасних поглядів на їх значимість. Розповідь має бути пов'язана з показом експонатів, їх аналізом. Необхідно і надзвичайно ретельно підготувати висновки по підтемах, а також і логічні переходи від однієї групи експонатів до іншої. І у заключній частині екскурсовод підводить підсумки екскурсії, робить узагальнення, висновки про значення експозиції музею та і його фондів, про особливості його науково-дослідної та експозиційної і роботи на сучасному етапі, подає інформацію про виставки, які організовує даний музей і які відвідувачі можуть оглянути самостійно, після чого відповідає на запитання екскурсантів.

Процес підготовки музейної екскурсії включає декілька етапів:

—постановка мети екскурсії та вибір теми,

—відбір та вивчення літературних джерел,

—ознайомлення з експозиціями і фондами музею,

— відбір екскурсійних об'єктів та складання маршруту екскурсії,

—підготовка тексту екскурсії,

—визначення методичних прийомів,

—проведення екскурсії.

Кожен з цих етапів досить самостійний, але в той же час всі вони взаємопов'язані. Музейні екскурсії, як і інші, мають текст і технологічну карту.

Теми музейних екскурсій не завжди можуть збігатися з експозиційними — вони можуть бути більш широкими або більш вузькими, залежно від мети екскурсії, її назви, складу екскурсійної групи. При виборі теми екскурсії враховуються інтереси та знання аудиторії, якій вона адресована. Це вимагає затосування диференційованого підходу, який враховує вікові, професійні, освітні особливості екскурсантів : на всіх етапах підготовки і проведення екскурсії. Враховуючи те, що по будь-якій експозиції можна провести декілька екскурсій (по всій ; експозиції, по окремих її розділах, по окремих питаннях), перш за все, визначають мету і назву екскурсії та її основну ідею.

Кожна екскурсія повинна бути проведена на належному науковому рівні і має бути пов'язана з експозицією музею. Екскурсовод, готуючись до екскурсії продумує та визначає ті експонати, на аналізі яких він зупиниться під час екскурсії. Добираючи експонати для екскурсії, виходять насамперед з їх змісту і значення, а вже потім зважають на їх зовнішній вигляд. Основу екскурсійного показу і розповіді : зазвичай мають складати оригінальні матеріали, але не треба забувати [1] [п]Ро допоміжні, які часто привертають увагу відвідувачів.

Паралельно з вивченням літератури відбувається знайомство з експозицією та фондами музею. Вивчення літератури необхідно Розпочинати з наукових робіт. Поряд з цим, необхідно вивчити мемуарну та художню літературу. Здобуту інформацію слід зафіксувати вигляді виписок,

тез, цитат, конспекту. Разом з вивченням літератури складається перелік експонатів, які будуть використані при проведенні екскурсії.

Робота по вивченню музейної експозиції полягає у систематичному і глибокому засвоєнні кожної експозиційної теми, кожного окремого експоната. Вивчаються всі експозиційні матеріали — основні і допоміжні. Вивчаються фактичні дані про кожний експонат (спосіб виготовлення, місце відкриття, до якої епохи належить, яке має значення, як придбаний музеєм та ін.). Вивчення експозиції відбувається як самостійно, так і за допомогою працівників музею, які готували дану експозицію, звертаються також за консультаціями до спеціалістів у даній галузі знань.

Значно розширює світогляд екскурсовода, допомагає повніше розкрити зміст експозиції, дати ґрунтовні відповіді на запитання екскурсантів — знання фондів музею. Для цього вивчають матеріали, які зберігаються у фондах і не подані в експозиції, але про які можна розповісти під час екскурсії.

Підготовка екскурсії передбачає, крім визначення її мети, виділення підтем і основних питань. Необхідно скласти план майбутньої екскурсії. При цьому враховується місцезнаходження експоната, можливості його огляду, варіанти переміщення по залах. Критерієм відбору експонатів слугує їхня важливість у розкритті підтем і окремих питань. Особлива увага приділяється експонату, з якого починається екскурсія. Він має зосередити увагу екскурсантів, зацікавити їх. Слід продумати, наскільки докладно треба розповідати про той чи інший експонат.

Критеріями відбору експонатів є їх відповідність темі екскурсії, історична або художня цінність, виразність форм. На маршруті екскурсії обирають місця зупинок екскурсантів, позиції для огляду. Після цього уточнюється тематична структура екскурсії та розробляється зміст. Зібраний раніше матеріал по темі екскурсії «накладається» на екпозиційний, прив'язується до об'єктів показу.

Це накладає відбиток і на вибір методичних прийомів проведення екскурсії. Основне правило проведення екскурсій — поєднання показу і розповіді — властиве і музейним екскурсіям. У таких екскурсіях показ переважає над розповіддю. Однак, оскільки музейні експозиції готуються спеціально для огляду, методика їх показу простіша у порівнянні, наприклад, з оглядовими екскурсіями по місту.

При аналізі пам'яток в музейних екскурсіях найчастіше користуються такими методичними прийомами як порівняння і реконструкція. Надзвичайна насиченість експонатами вимагає чіткості і виразності розповіді. При цьому в основному використовують прийоми опису або характеристики об'єкта, цитування справжніх документів: або їх копій.

При проведенні музейної екскурсії треба враховувати склад екскурсійної групи. Адже музеї відвідують люди різного віку, різні за освітою та інтересами. Отже, екскурсії повинні проводитись так, щоб вони задовольняли всіх, були цікавими і зрозумілими для кожного з відвідувачів. Тому кожна конкретна екскурсія повинна мати; певну форму проведення, стиль викладу. Завдання екскурсовода знач-І но полегшується, коли в музей приходять організовані групи відвідувачів (учні шкіл, працівники місцевих підприємств та ін.). У цьому випадку екскурсія проводиться у відповідності з інтересами даної групи і зміст експозиції викладається під кутом зору, який цікавить дану групу екскурсантів.

Інтерес до музею і його пам'яток значною мірою залежить не тільки від експозиції, а й від того, як про неї розповідає екскурсовод. Тому дуже важливе значення має хороший виклад матеріалу, образність і виразність мови екскурсовода, жвавість та емоційність розповіді, зацікавленість тим, про що розповідається. Неграмотна мова, монотонність і кволість викладу можуть зіпсувати враження екскурсантів про найкращу експозицію. Необхідно поєднувати пізнавальний та емоційний матеріал для того, щоб відвідувачі не стомлювалися і не втрачали уваги.

Необхідно також передбачити розміщення екскурсантів перед об'єктами експозиції (як правило, група розташовується півколом біля вітрин або стендів). Треба постійно слідкувати, щоб усі добре чули екскурсовода і бачили матеріали експозиції.

Якісному проведенню музейних екскурсій сприяють прослуховування екскурсій з даної тематики, що проводяться досвідченими екскурсоводами музею, та самостійне тренування.

7. Природознавчі і географічні екскурсії

Природознавчі та географічні екскурсії є захоплюючою формою відпочинку і, крім того, важливою складовою екологічного туризму, який останнім часом стає все більш популярним. Ключовими завданнями таких екскурсій є поширення знань про природу, закономірності її розвитку, виховання любові до рідного краю, розвиток естетичного смаку. Екскурсовод повинен прищеплювати екскурсантам любов до природи, бажання берегти і охороняти її.

Головною ознакою природознавчих екскурсій є безпосередній контакт з природним середовищем, в якому вони проводяться. Об'єктами при цьому можуть бути ліси, гаї, парки, річки, озера, моря, водограї, гори, вулкани, скелі, унікальні пам'ятки природи, схід і захід сонця, припливи і відпливи тощо.

Саме той факт, що екскурсанти можуть вступати у безпосередній контакт з об'єктами огляду, насамперед обумовлює методику проведення природознавчих екскурсій. Відмінною рисою методики показу об'єкта природи є те, що джерелом інформації виступає сам об'єкт, а не події, що з ним пов'язані. Отже, при підготовці природознавчих екскурсій відбір літератури підпорядковується тому, які об'єкти і чому саме будуть включені в показ.

Для того, щоб екскурсія мала не тільки науково-пізнавальну цінність, але й могла викликати у екскурсантів глибокі естетичні переживання, бажання берегти побачену красу, для показу обираються найбільш мальовничі куточки природи. Крім того, слід враховувати, що, на відміну від об'єктів історичних, архітектурних, літературних та інших екскурсій, об'єкти живої і неживої природи постійно перебувають у взаємозв'язку, динамічно змінюють свій вигляд (луки навесні і восени, море в штиль і шторм та ін.).

Психологи стверджують, що 93% сприйняття грунтується на візуальних відчуттях. Суспільна психологія останнім часом акцентує увагу на їх екологізації, що має виключно важливе значення для екскурсійної діяльності

в контексті аналізу механізмів сприйняття людиною естетичності ландшаф тів. Так, ландшафт сприймається як незвичайний, якщо його композиція і глибока перспектива чітко виражені. Практика свідчить, що візуальний прояв контрастності не повинен бути дуже сильним — ця властивість саме в малих дозах підкреслює привабливість природного комплексу. Загалом, сприйняття естетичності ландшафтного комплексу залежить від його екологічного стану.

Обраний для показу об'єкт повинен бути доступним для огляду, спостереження, вивчення, а його місцезнаходження — зручним для транспортного сполучення і відпочинку екскурсантів. На кожний об'єкт складається картка.

Картка № об'єкта природознавчої екскурсії

1. Назва.
2. Адреса (розташування, місцеположення).
3. Характеристика об'єкта (площа, тваринний світ, рослинність, грунти, гірські породи, корисні копалини тощо).
4. Цінність об'єкта (наукова, навчальна, оздоровча та ін.).
5. Значення об'єкта (місцеве, обласне, національне, регіональне, світове).
6. Стан об'єкта (зовсім не пошкоджений, ступінь пошкодження).
7. Господарське значення і раціональне використання об'єкта.
8. Законодавчий акт про охорону об'єкта і дата його прийняття.
9. Літературні та інші джерела. Дата складання картки. Підпис укладача. До картки додається схема розташування і фотографія об'єкта.

При показі об'єктів природи користуються природничо-науковим аналізом, порівнянням за подібністю і відмінністю. В природознавчих екскурсіях широко використовується прийом зорової реконструкції. Можна, наприклад, уявити болото, яке поросло низькорослим чагар-шиком і осокою, замість території, яку перетворено після проведення шеліорації на

високопродуктивне пасовище; випалений влітку безвольний степ уявити яскраво квітучим навесні.

Серед методичних прийомів розвповіді в природознавчих екскурсіях найчастішевикористовують опис або характеритики і пояснения, завдяки яким можна висвітлити причинні зв'язки між об'єктами природи. Глибше зрозуміти навколишню природу допомагають спостереження за рослинами, тваринами і явищами природи. Зокрема, увага екскурсантів привертається до того, що перед дощем ластівки літають низько над землею, в лісі перестають співати птахи, не стрекочуть коники тощо. Організовуються і більш складні спостереження, які розкривають взаємозв'язок елементів природи (наприклад, вплив мікрорельєфа на зволоження грунтів, що зумовлює зміну видового складу рослинності на луках).

Не завжди в природознавчій екскурсії об'єкти або природні явища можна показати в натурі: ми чуємо спів птахів, але самих їх не бачимо, не можна влітку побачити весняний розлив річки тощо.

У таких випадках використовуються наочні посібники:

- *натуральні* (гербарії, колекції насіння, мінералів);
- *образотворчі* (репродукції картин художників-пейзажистів, малюнки, фотографії рослин, риб, птахів, діорами, карти);
- *звукові* (записи голосів тварин, співу птахів, шуму водоспаду, морського прибою), а також магнітофонні записи музичних творів, віршів про природу у виконанні майстрів мистецтв.

В природознавчі екскурсії рекомендується включати відвідування геологічних, мінералогічних музеїв або огляд відповідних розділів краєзнавчих музеїв; бажане відвідування обсерваторії, планетарію, Метеостанції, розплідника, зоопарку, оранжереї та ін.

Перед проведенням екскурсії екскурсовод обов'язково повинен провести інструктаж групи щодо правил огляду пам'яток природи. Не можна допускати, щоб екскурсанти на маршруті забруднювали місця відпочинку, ліс, залишали написи на корі дерев, на скелях тощо.

У плані екскурсії слід передбачити і відпочинок екскурсантів (в лісі, поблизу водойм, на луці), під час якого можна провести бесіди про культуру поведінки людини на природі, про завдання охорони природи, адже підтема «охорона природи» є обов'язковою складовою будь-якої природознавчої екскурсії.

За змістом природознавчі екскурсії поділяються на ***оглядові і тематичні*** (ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні, унікальні пам'ятки природи та ін.)

Серед тематичних екскурсій дуже поширені *ботанічні.* Під час такої екскурсії розповідають про рослинний світ краю, найбільш типові для даної місцевості, а також реліктові та екзотичні рослини, розкривають можливості господарського, медичного використання флори. Завдання ботанічної екскурсії полягає не тільки в ознайомленні з рослинним світом, але й у необхідності розкриття взаємодії і взаємозумовленості природних процесів і явищ, їх господарського та оздоровчого значення.

Досить складно проводити *зоогеографічні* екскурсії, в яких необхідно розкрити вплив біологічних умов на видовий склад, розвиток, чисельність, міграцію тварин, розповісти про їх значення для людини, господарське використання, а також про охорону тваринного світу.

Гідрологічні екскурсії організовуються по морях, озерах, річках і до водоспадів. В них розповідають про значення водних ресурсів у побуті та господарській діяльності людини, про розвиток гідроенергетики, законодавство щодо охорони вод від забруднення і виснаження. В гідрологічні екскурсії обов'язково включається розповідь про рибні ресурси.

Геологічні екскурсії знайомлять екскурсантів з будовою Землі, історією геологічних процесів, багатствами земних надр, розповідають про значення і видобуток корисних копалин. Тут обов'язково розкривається підтема «Охорона земних надр».

Одним із різновидів геологічних екскурсій є *мінералогічні* (до родовищ мінералів), в яких повідомляється інформація не тільки про властивості, але

й використання мінералів, процеси мінералоутворення. Великою популярністю користуються екскурсії до унікальних пам'яток природи.

Унікальні пам'ятки природи — різноманітні природні утворення (одиничні об'єкти), які мають наукове або естетичне значення і вимагають бережливого ставлення або захисту. До них відносять пам'ятки неживо (печери, скелі, ущелини, гейзери та ін.) і живої (реліктові рослини і тва рини) природи, унікальні природні комплекси. Цінність пам'яток визна чається їх незмінністю, збереженням усіх властивих їм рис і особливосте

Вони вимагають охорони і бережливого ставлення, оскільки під впливом діяльності людини руйнуються і втрачають наукову і естетичну привабливість.

Оглядові природознавчі екскурсії відрізняються від тематичних тим, що до них включаються різноманітні об'єкти природи. На оглядових екскурсіях розкриваються особливості географічного положення певної території та її природних умов: геологічна будова і корисні копалини, рельєф, клімат, грунти, рослинний і тваринний світ. Гаким чином, оглядова екскурсія повинна будуватися за підтемами, які об'єднуються між собою логічними переходами, що відбивають взаємозв'язок усіх предметів і явищ природи певної території. Екскурсовод повинен розповісти про заходи, які здійснюються для охорони атмосфери, вод, надр, земельних ресурсів, рослинного і тваринного світу і раціонального використання природних багатств.

З 1972 р. почала діяти Конвенція про захист світової культури та природної спадщини. У 1988 р. вона була ратифікована Верховною Радою України. Цим актом Україна визнала своїм обов'язком забезпечувати виявлення, захист, зберігання, відновлення цінностей і передачу прийдешнім поколінням надбань культурної та природної спадщини. Україна вже може пишатися тим, що світового значення набули визначні пам'ятки культурної спадщини — Національний заповідник «Софія Київська», Києво-Печерська Лавра та Історичний центр Львова. Нев'януча краса української природи дає надію на

світове визнання її природної спадщини. Природній спадщині дедалі більше загрожує небезпека. її збереження має стати справою кожного.

Шацькі озера — це група озер у межиріччі Західного Бугу і Прип'яті, їх називають казковою колекцією лісових пейзажів та краєм озер — «голубими очима Волині». Оточені стрункими соснами чи кучерявим верболозом, вони здавна приваблюють любителів природи. У цій групі близько 30 озер, а найбільшим з-поміж них є Світязь (площа 27,5 га). Живляться озера переважно атмосферними та підземними водами. Більша частина озер перебуває у складі Шацького національного природного парку. Поруч із озерами на території парку знаходяться соснові ліси, чорницево-зелєномохові та низинні осокові болота.

Поліські болота та Словечансько-Овруцький кряж. У складі цього об'єкта представлені чи не найбільш утаємничені в Україні природні комплекси — поліські болота, що охороняються у Поліському природному заповіднику і гідрологічному заповіднику «Дідове озеро», а також унікальний витвір природи Словечансько-Овруцький кряж. Він простягається на 60 км і має максимальні абсолютні висоти до 316 м, височить над болотами на 50-60м. Складений кварцитами, пісковиками та профілітовими сланцями. Великою цінністю кряжу є скельно-дубові праліси та соснові ліси з домінуванням у підліску реліктової рослини рододендрону жовтого. Унікальним є генофонд папоротей, плаунів та мохоподібних. Із рідкісних птахів розповсюджені: лелека чорний, глухар, журавель, сірий пугач, змієїд, білобін, підорлик малий.

Українські Карпати репрезентують ділянки Карпатського біосферного заповідника. Він уже отримав міжнародне визнання, увійшов до мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО і отримав Європейський диплом від ради Європи. У його складі — переважно лісові масиви від передгір'я до субальпійського та альпійського поясів (на висотах 1800-2061 м над рівнем моря). Це і найбільші в Європі осередки букових та сме-рекових-ялицево-букових пралісів, знаменита Долина нарцисів, найвища вершина України — гора Говерла, субальпійські озера льодовикового походження. Тут охороняється

більше тисячі рослин. 64 види рослин і 72 види тварин занесені до Червоної книги.

Розточчя — це горбисте пасмо (кряж) на межі України з Польщею (у межах України має довжину 60 км). Це місце Головного європейського вододілу. Тут води розтікаються у Чорне та Балтійське моря. Звідси починаються русла Західного Бугу, Дністра та Сяну. Поширені букові, грабово-букові, соснові і буково-соснові ліси, а витоки річок заболочені. Серед найбільших природоохоронних територій кряжу —заповідник «Розточчя» та національний природний парк «Яворівський».

Кременецькі гори. На північній межі Подільської височини підносяться на 100-200м (абсолютна висота 406м н. р. м.) ерозійні останці — гора Замкова, Черча, Дівочі Скелі, Страхова, Маслятин, Бужа, що утворюють Кременецьку гряду або Кременецькі гори. їхня довжина сягає 45 км. Тут знаходиться відділення природного заповідника «Медобори» — Кременецькі гори. Серед численних історико-культурних пам'яток найбільш значним є комплекс Почаївської Лаври, перша згадка про яку відноситься до 1450 р.

Подільські Товтри або Товтровий кряж витягнутий майже на 200км, має абсолютні висоти до 440м. Складений скелястими розчленованими вапняковими пасмами із підземними печерами, шахтами та гротами. Тут росте майже 1700 видів рослин, з яких 60 видів (та 29 видів тварин) занесено до Червоної книги України. Вони охороняються у межах природного заповідника «Медобори» та національного природного парку «Подільські Товтри». У стародавньому місті Кам'янець-Подільському є давня (вперш[6] згадується 1374 року) Кам'янець-Подільська фортеця. У Товтрах виявлені джерела мінеральної води з лікувальними властивостями. Канівські гори (дислокації) є унікальним для рівнинних областей склаД' частим геологічним утворенням. Вони розчленовані ярами із глибиною врізання до 100 м, потужними зсувними тілами гірських порід давнього та сучасного походження. Панує думка, що ці гори утворилися внаслідок тиску Дніпровського льодовика на етапі його деградації на правий схил долини Дніпра. Тут у 1923 р. створено Канівський

природний заповідник та у 2000 р. — Трахтемирівський регіональний ландшафтний парк, поряд з яким Трахтемирівський історико-культурний заповідник з 63 пам'ятками археології. На Тарасовій горі знаходиться поховання та меморіальний музей пророка української духовності, поета, письменника, художника — Тараса Шевченка.

Святі гори. Подібна до гірської (відносна висота до 200 м), ця місцевість розташована на правому березі Сіверського Дінця. Крейдяна гряда утворилася з осадів моря, яке існувало тут 100-80 млн. років тому (крейдовий період). Ерозія Сіверського Дінця відкрила високі крейдяні схили та урвисті скелі. Розлогі схили вкриті мішаним та сосновим лісом із сосною крейдяною (реліктовий вид із льодовикового часу, занесений до Червоної книги України), зустрічаються і степові ділянки з рослинністю крейдових відслонень; на вершинах і схилах росте багато ендемічних рослин. У 1997 р. тут було створено національний парк «Святі Гори».

Асканія-Нова. Відома під цією назвою степова територія була взята під охорону однією з перших в Україні — ще у 1898 р. З 1985 р. є біосферним заповідником. Він забезпечує збереження єдиної в Європі ділянки цілинного типчаково-ковилового степу з домінуванням дернових злаків. Структуру рослинності цієї території складають справжні, лучні і чагарникові степи, болотисті луки. Флора заповідника налічує 1316 видів рослин, а у фауні 67 видів ссавців, 272 види птахів і близько тисячі видів — комах. Заповідник також відомий своїм зоопарком, де є представники 44 видів копитних та 45 видів кілегрудих птахів, і дендропарком серед степу.

Острів Хортиця (довжина 12 км, ширина — 2,5 км) знаходиться на Дніпрі нижче греблі Дніпровської гідроелектростанції. Тут представлені усі ландшафтні зони України — від степів до гір. На скелястих підвищеннях, у ярах, урочищах, плавнях росте більше тисячі видів вищих рослин, 11 з яких занесені до Червоної книги України, 41 вид — релікти і ендеміки. Хортиця входить до складу геологічного заказника «Дніпровські пороги». Тут також виявлені археологічні та історичні пам'ятники різного часу: епохи пізньої

бронзи, Черняхівської культури II—VI ст., Київської Русі IX—XIII ст., Запорізького козацтва XV-XVIII ст. З 1965 р. острів входить до складу Державного історико-культурного заповідника «Хортиця».

Великий Каньйон Криму знаходиться у межах Головної гряди Кримських гір. Його довжина близько 3км, ширина переважно 2-4м, а глибина До 350 м. Він утворився у результаті ерозійної діяльності поверхневих вод уздовж тектонічних тріщин. У каньйоні знаходяться пороги, водоспади, численні заглиблення, т. зв. гігантські котли. Для збереження рідкісної
флори, зокрема тису ягідного і рослин родини зозулинцевих, тут організовано ландшафтний заказник «Великий Каньйон Криму».

Червона Печера (Кизил-Коба) — карстова порожнина у Гірсько-Кримській карстовій області. Довжина печери складає 13700м, амплітуда - до 135 м. Вона використовувалася у VII—VI ст. до н.е. з культовою метою а пізніше — як схованка. Червона починається чотирма поверхами, часто сифонного характеру, з окремими обвальними залами 30^40 м заввишки, а далі набуває вигляду галереї 12 м завширшки і 4-12 м заввишки, місцями розширюючись у величезні підземні зали. Існуюча в печері ріка складається з проточних озер загальним об'ємом 15,5 тис. $м^3$; її стік може перевищувати 20 $м^3$/сек. В урочищі, де розташований вхід у печеру, росте ліс із граба, клена польового, дуба пухнастого. Печера є пам'яткою природи загальнодержавного значення.

Грязьові вулкани Керченського півострова. Виникнення грязьових вулканів у Криму на Керченському півострові зумовлене особливостями геологічної будови та нафтогазоносністю цього району. У рельєфі — це конічні горби або похилі підвищення заввишки до 60 м. Всього на Керченському півострові відомо близько 50 вулканів, більшість з яких згаслі, а деякі зайняті озерами. Вулкани Джау-тепе та Восходівський один раз на кілька або десятків років ще вивергають значні маси густої брекчії, а виверження відбувається протягом кількох діб і супроводжується вибухами, слабкими струсами самозайманням газів.

Чатирдаг або Шатро-гора — це гірський масив у центральній частині Головного пасма Кримських гір. Переважають висоти 1000-1300 м, найвищою вершиною є Еклізі-Бурун (1527 м). Із заходу, півдня і сходу Чатирдаг обмежений тектонічними розломами із закладеними у них річковими долинами. Тут відомо понад 150 карстових печер, шахт, колодязів, близько 800 великих карстових лійок (довжиною до 250м і глибиною до 60м), улоговин, карових полів. Найвідоміші печери: Тисячоголова, Холодна, Бездонна, Суук-Коба, Бінбаш-Коба та Мармурова. Масив є заповідним урочищем. У складі його флори 57 видів є ендеміками Криму. Тут також знаходиться геологічний заказник «Гірський карст Криму» площею 4316 га.

Карадаг. Гірський масив Карадаг розташований у східній частині Головно го пасма Кримських гір на узбережжі Чорного моря. За походженням — це підводний згаслий вулкан часів юрського періоду, піднятий на поверхню землі більш пізніми горотворчими процесами. На Карадазі поширені ори гінальні форми вивітрювання (екзотичні останці, башти, стовпи, піки). Тут збереглися характерні риси вулканічної діяльності. Мінералогічна спад щина представлена кришталем, аметистом, сердоліком, агатом, яшмою, опалом. У 1979 р. тут створено Карадазький природний заповідник До оглядових природознавчих екскурсій можна віднести *екскурсії заповідниками.* При проведенні екскурсії заповідником необхідно пересуватися тільки за строго визначеним маршрутом, на якому передбачені оглядові майданчики і місця для відпочинку. Маршрут прокладається так, щоб на ньому можна було показати найбільшу кількість рослин і тварин, типових для даного заповідника. В екскурсії необхідно підкреслити велику роль заповідників у збереженні реліктових і рідкісних рослин і тварин. Екскурсії заповідниками і до їх музеїв, як правило, проводять наукові співробітники заповідників.

В окрему групу виділяються *географічні екскурсії.* Коло питань, які висвітлюють географічні екскурсії ширше, ніж в природознавчих. Географічні екскурсії охоплюють знайомство не тільки з природою країни,

але й господарством, культурою і побутом населення. Тобто змістовну сутність географічної екскурсії визначають природні і культурно-економічні особливості території.

Більшість географічних екскурсій відносяться до оглядових. Об'єкти географічних екскурсій — ландшафти, або цілісні територіальні комплекси, в кожному з яких взаємодіють природа, населення і господарство. В оглядових географічних екскурсіях висвітлюють наступні питания:

—історія природи і господарства, при цьому акцент робиться на розкритті причинних зв'язків і динаміки природних і суспільних процесів;

—природні ресурси території та їх освоєння, облік і раціональне використання;

—територіальні відмінності, різноманітність природного і культурного середовища (типи ландшафтів, природні і економічні райони тощо).

Досить виправданим є проведення тематичних географічних екскурсій, які знайомлять з окремими компонентами ландшафту (рельєфом, рослинністю, грунтами і т.п.), якщо в них розкривається вплив того чи іншого компонента ландшафту на господарське освоєння і використання території. Тематичною географічною екскурсією може бути і етнографічна, якщо до її змісту включається розповідь про культуру і побут населення, його господарську діяльність, цивілізаційну Роль окремого етносу.

Географічні екскурсії за розміром територій, що вивчаються, або За масштабом, поділяються на *краєзнавчі і країнознавчі.*

Краєзнавчі екскурсії знайомлять екскурсантів з містом, сели-Щем і його найближчими околицями на відстані декількох десятків Кілометрів. Вони грунтуються на місцевому матеріалі, який зібраний Преважно місцевими мешканцями. Такі екскурсії покликані детально познайомити з територією: її географічним положенням, природою, фактами і подіями, які визначають долю саме цього міста, селища, їхня мета — привити любов до рідного краю, повагу до славетних діянь його людей.

Під краєзнавством розуміють всебічне вивчення певної частини краї ни — локальної території. Будь-яка екскурсія включає в себе елемен ти краєзнавства, але не кожну екскурсію можна назвати краєзнавчою. Не можна, наприклад, вважати краєзнавчими оглядові екскурсії крупними містами, оскільки більшість об'єктів в них має не стільки місцеве, скільки національне, світове значеня. Крім того, в матеріалах оглядових міських екскурсій не знаходять достатнього відбитку географічне положення і природні особливості території.

В сучасних умовах формування і розвитку незалежної України поширення краєзнавчих екскурсій набуває особливого значення в контексті формування національної свідомості, адже, їх найважливішою ознакою є локальність матеріалу. При цьому місцеві події під час краєзнавчої екскурсії розкриваються на фоні загальнонаціональних, дається їх сучасна оцінка. Основу джерельної бази для таких екскурсій складає краєзнавча, мемуарна і художня література, яка містить описи природи, історії краю; фотографії, слайди, кінофільми місцевих фото- і кінолюбителів.У таких екскурсіях використовуються топонімічні відомості, історичні назви місцевостей, вулиць і площ, спогади старожилів краю, краєзнавців-ентузіастів.

Матеріал щодо невеликого міста збирається за наступним планом:

—час виникнення міста;

—походження його назви;

—розкриття символіки герба (якщо такий є);

—природні умови міста і його околиць;

—демографічні дані, етнографія;

— пам'ятки старовини;

—імена і біографії видатних мешканців міста;

—походження місцевих назв;

—господарське життя міста.

Краєзнавчі екскурсії селом повинні включати відомості про час його виникнення і походження назви; про природні умови і багатства; про старожилів; земельне питання (розмір наділів перших поселенців, ремесла). Крім того, слід подати демографічні і етнографічні відомості, розповідь про участь мешканців села у важливих суспільних подіях, про сучасний стан господарства і перспективи його розвитку.

При показі об'єктів насамперед слід розкрити їх краєзнавчу роль: І з якою подією місцевого життя або біографією відомої в краї людини пов'язаний об'єкт, чому він розташований саме в такому місці, що являє собою в архітектурному відношенні і чим пояснюється його архітектурний стиль тощо. При показі окремих частин місцевості розкриваються їх своєрідність або типовість для даного краю, а також зв'язок з історичними подіями, які відбувалися на даній території.

Серед методичних прийомів показу і розповіді частіше, ніж в інших екскурсіях, екскурсовод використовує прийом локалізації подій, зорової реконструкції об'єкта і подій, порівняння, показ на-очностей. У розповіді подається як опис об'єктів, так і пояснення ролі тих чи інших подій у житті краю. Широко використовується прийом цитування. В даному випадку цитати повинні мати пряме відношення до краю, подій, які тут відбувалися, до життя окремих особистостей. Щодо інших методичних прийомів, то широко використовується прийом руху, зустрічі з цікавими людьми, старожилами. Рекомендується включати в екскурсію відвідування краєзнавчого музею. Маршрути краєзнавчих екскурсій, як правило, будують за тематичним принципом (лише історичні екскурсії — за хронологічним). Доцільною вважається кільцева або радіальна конфігурація маршруту. Причому перевага віддається першим, адже на кільцевому маршруті окремі відрізки не повторюються.

Країнознавчі екскурсії охоплюють більш великі простори — область, або декілька сусідніх областей, країну або декілька сусідніх країн. У цьому випадку екскурсантам дають уявлення про суттєві риси великих територій

вибірково і більш поверхово. Для країнознавчих екскурсій зручніше складати лінійний (транзитний) маршрут без повернення в пункт відправки.

Опис природи як підтема може бути включений в літературні екскурсії, де читають вірші, уривки з прозових творів, написаних письменником чи поетом під час перебування в різних куточках країни. Значне місце тема природи займає в дорожній інформації під час заміських екскурсій, на маршрутах вихідного дня.

Основні методичні прийоми, які використовуються в природничих і географічних екскурсіях:

—природознавчий аналіз;

—порівняння;

—зорова реконструкція; —- опис;

—пояснення;

—коментування;

—спостереження об'єкта в русі та ін.

8. Заміські екскурсії

Змістовно заміські екскурсії поділяються на *оглядові і тематичні.* Оглядові заміські екскурсії найчастіше мають краєзнавчий характер. Вони будуються на показі різноманітних об'єктів: пам'яток далекого минулого і новобудов; місць, де відбувалися знаменні події; будівель і споруд, пов'язаних з розвитком науки, господарства, культури; заповідних місцевостей тощо. Для таких екскурсій характерна велика кількість об'єктів показу і підтем.

У тематичних заміських екскурсіях основна тема розкривається в кінцевому пункті, оскільки під час переїзду може не бути об'єктів, що з нею пов'язані.

Композиційно заміська екскурсія будується так само, як і будь-яка інша. Вона складається із вступу, основної і заключної частини. Вступ доцільно зробити на місці посадки групи в транспортний засіб, до початку руху, а сама екскурсія може починатися або за містом, або в межах міста біля об'єкта, тісно пов'язаного з темою екскурсії.

Обов'язком екскурсовода на заміських маршрутах є організація відпочинку екскурсантів. Оскільки така екскурсія триває цілий день (10-14 годин), необхідно передбачити перерви для їжі, попередити екскурсантів про зупинки на відпочинок у певних місцях, тривалість зупинок, правила поведінки в місцях відпочинку.

Переїзд до пункту, де відбувається екскурсія є особливим елементом. На шляху групи найчастіше зустрічаються об'єкти, які можуть викликати загальний інтерес екскурсантів, але не стосуються безпосередньо теми екскурсії. Стосовно таких об'єктів екскурсовод дає довідкову інформацію.

Довідки про об'єкти, які зустрічаються на маршруті, події і факти, які мають опосередковане відношення до теми екскурсії, або взагалі з нею не пов'язані, але збагачують її сприйняття, називають ***дорожньою екскурсійною інформацією.***

Дорожня інформація подається під час пауз у викладенні екскур-. сійної теми і відрізняється від екскурсії як такої тим, що тут першості набуває розповідь, а зорові враження можуть бути відсутні; не передбачаються виходи для огляду об'єкта. Зміст дорожньої інформації не підпорядковується темі і матеріал, який викладається, може мати сторонній характер.

До дорожньої інформації включають довідкові дані, які характеризують район, край, яким прокладено маршрут. її підтемами повинні бути природа, господарство, розвиток культури і майбутнє краю, історія, охорона пам'яток, розповідь про видатних особистостей. Оскільки дорожня інформація зазвичай подається під час руху автобуса або іншого транспортного засобу, екскурсовод повинен пам'ятати про правила показу пам'яток під час руху.

Головною вимогою до змісту дорожньої інформації є те, що в ній не повинен повторюватися матеріал оглядових і тематичних екскурсій, які проводяться в кінцевих пунктах заміської екскурсії. Дорожня інформація не має технологічної карти, складається і затверджується тільки її текст. Лише особиста майстерність екскурсовода, його творчий і оригінальний підхід дозволяють використати індивідуальний текст так, щоб дорожня інформація не відволікала від теми основної екскурсії, але спонукала до пізнання, не втомлювала екскурсантів, а заохочувала їх до нових знань, збагачення світогляду.

Процес вдосконалення професійної майстерності екскурсовода безмежний і грунтується на двох складових:

1) **знання:** загальні знання (ерудиція) і знання зі спеціальності (ерудиція по спеціальності), знання екскурсійної теорії, методики проведення.екскурсій, психології і педагогіки, основ ораторського мистецтва, логіки й етики;

2) **вміння:** сформулювати знання, викласти власні думки до проведення екскурсії (в тексті), розповіддю і показом розширити світогляд людей, донести знання до аудиторії. Від екскурсовода не вимагається, щоб він був спеціалістом в усіх галузях знань і міг відповісти на будь-яке запитання.

Ексурсоводами-ерудитами прийнято називати тих, хто має глибокі знання з 2-3-х екскурсій і може на цьому підґрунті підготувати варіанти екскурсій Для різних категорій споживачів, розвивати і вдосконалювати екскурсійний продукт певної тематичної спрямованості.

Контрольні запитання

1. У чому полягають особливості проведення оглядових екскурсій по місту?
2. У чому полягають особливості проведення екскурсій на історичну тематику?
3. У чому полягають особливості проведення екскурсій на архітектурну тематику?
4. Що таке архітектурний стиль? Дайте стислу характеристику кожного архітектурного стилю.
5. У чому полягають особливості проведення мистецтвознавчих екскурсій?
6. У чому полягають особливості проведення літературних екскурсій?
7. У чому полягають особливості проведення природознавчих і географічних екскурсій?
8. У чому полягають особливості проведення заміських екскурсій?
9. Що таке дорожня екскурсійна інформація і які особливості її подання?

Тема 10 Професія – екскурсовод

Мета: Зрозуміти призначення та особливості професії екскурсовода, надати характеристику етапам становлення професії, приділити увагу мові екскурсовода, зовнішньому вигляду та манерам екскурсовода.

План

1 Етапи становлення професії, вимоги до екскурсовода
2 Особистість екскурсовода
3 Мова екскурсовода – с/р
4 Вербальні і невербальні засоби в мові екскурсовода - с/р
5 Вміння та навички екскурсовода
6 Зовнішній вигляд і манери екскурсовода - с/р
7 Професійна майстерність екскурсовода

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Етапи становлення професії. Вимоги до екскурсовода

З самого початку зародження екскурсійної справи робота екскурсоводом не була професійною. Обов'язки керівників екскурсій у період до 1917 р. виконували здебільшого вчителі, викладачі природознавства, географії, історії, словесності тощо. У період УД і УНР їх називали ще керманичами екскурсій. У 20-х рр. XX ст. керівників екскурсій починають називати екскурсоводами. У період до Другої світової війни робота екскурсоводом була аматорським заняттям, у першу чергу педагогів. У ході перетворення екскурсії з форми відпочинку на форму соціально-культурної діяльності і пропаганди робота екскурсовода поступово починає набирати професійних рис. І з кінця 60-х рр. XX ст. ця професія остаточно оформлюється. Цьому сприяли й директивні документи ВЦРПС по розвитку туристично-екскурсійної справи, прийняті у 1965 р. і в подальші роки.

У 70-х рр. XX ст. в багатьох екскурсійних організаціях з'являються екскурсоводи, для яких ця професія стала основною. Крім штатних екскурсоводів організації залучали до роботи з групами екскурсантів викладачів історії, літератури, географії середніх шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, інженерів, інші категорії працівників. До проведення екскурсій на воєнно-патріотичну тематику залучали також офіцерів запасу, учасників партизанського руху і партійного підпілля у період Великої Вітчизняної війни. В Одесі, наприклад, морські екскурсії поряд з штатними екскурсоводами проводили інженери Одеського порту і Чорноморського пароплавства, які працювали здебільшого у вихідні дні та період літніх відпусток.

До початку 90-х рр. XX ст. екскурсовод став центральною фігурою екскурсійної справи. Екскурсоводи не тільки проводили екскурсії, а й створювали (розробляли) нові теми і цикли екскурсій, брали участь у підготовці нових екскурсоводів, контролі за якістю екскурсій, керували методичними секціями тощо.

Перехідний період 1990-х рр. відбився негативно на діяльності екскурсійних кадрів, у тому числі й екскурсоводів. Зміна суспільно-політичного та економічного ладу призвели до спаду фінансових можливостей населення, що відбилося на зниженні споживання усіх культурно-просвітницьких послуг, у тому числі й екскурсійних. З розвалом радянської системи екскурсія перестала бути засобом комуністичної

пропаганди. Була порушена система підготовки екскурсійних кадрів і методичне забезпечення екскурсійної роботи. Відбулися якісні зміни в професійній діяльності екскурсоводів, у їх ролі почали виступати люди, які не мали ні спеціальної освіти, ні якісної практики екскурсійної роботи.

На початку XXI ст. спостерігаються деякі позитивні зрушення в системі підготовки та підвищення кваліфікації екскурсійних кадрів. Так, у м. Києві цими питаннями опікуються внз: Інститут туризму ФПУ, Київський університет туризму, економіки і права, Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка.

Основними кваліфікаційними вимогами до професії екскурсовода мають бути: наукова база знань теми, предмету, володіння технологією (методикою) екскурсії, постійне удосконалення загальноосвітніх та культурних знань, професійних навичок, досконале володіння мовою своєї країни, вміння спілкуватися.

На думку Н. А. Седової в уяві оточуючих існує модель іміджу екскурсовода, складовими елементами якої є візуальний образ (одяг, макіяж), аудіальний образ (голос, дикція), уява про внутрішні якості людини цієї професії (інтелігентність, ерудованість, доброзичливість).

Професія екскурсовода передбачає оволодіння визначеним колом практичних вмінь. Екскурсовод повинен вміти відібрати необхідний фактичний матеріал, вивчити його, підготувати індивідуальний текст екскурсії за визначеною темою, скласти технологічну карту екскурсії, застосувати наочні матері „портфеля екскурсовода", прослуховувати колег-екскурсоводів із своєї галузі знань, надавати їм допомогу, брати участь у пропаганді екскурсійних можливостей краю. Володіння практичними знаннями вміннями є ґрунтовною основою майстерності екскурсовода.

Одним з головних напрямів удосконалення професійної майстерності екскурсоводів є спеціалізація у певній галузі знань. Якщо майбутній екскурсовод має базову історичну освіту, йому найкраще спеціалізуватися в цьому напрямі, розробляти екскурсії історичної, воєнно-історичної, історико-релігієзнавчої, етнографічної тематики. Для фахівця-біолога найкраще розробляти екскурсії природознавчої тематики тощо. На підставі спеціалізації свого часу успішно працювали методичні секції екскурсоводів історичні, літературні, природознавчі, архітектурні, виробничі тощо Робота екскурсоводів-спеціалістів на маршрутах отримувала високу оцінку з боку екскурсантів.

Професія екскурсовода завжди була престижною, що було пов'язано з привабливістю, оригінальністю цього виду трудової діяльності, її унікальністю, інтелектуальним характером. Нині необхідно формувати в

суспільстві нове ставлення до цієї професії, піднімати її престиж. Професійна майстерність екскурсовода і престиж цієї особи щоденно перевіряється і підтверджується практичною діяльністю, безпосередньо на маршруті.

2 Особистість екскурсовода

У процесі спільної діяльності та спілкування в соціокультурному середовищі людина набуває особливої якості, яку позначають терміном „особистість".

Теоретики екскурсознавства вважають, що екскурсовод як особистість повинен мати наступні якості і мати таку характеристику як добре розвинена уява і вміння мислити образами. Основою уяви екскурсовода є знання, враження, раніше накопичений досвід. Вони слугують вихідним матеріалом для створення достатньо чітких мисленних образів.

В силу особливостей своєї професії екскурсовод поставлений в умови, що сприяють прояву активної життєвої позиції як способу участі людини в діяльності суспільства. Завдання екскурсовода – як повніше використати ці умови для своєї щоденної діяльності.

Велику роль у формуванні особи екскурсовода грають задатки, що складають природну основу розвитку здібностей людини. Задатки будь-якої людини - це пам'ять, спостережливість, уява. За умови їх розвитку людина може стати незвичайною особистістю. До того ж у однієї й тієї ж людини можуть бути розвинуті здібності, характерні для кількох подібних професій. Екскурсовод може мати здібності методиста, і навпаки методист бути добрим екскурсоводом.

У екскурсовода під впливом практичної діяльності нормуються спеціальні здібності. Здібності взагалі визначаються як індивідуально-психологічні особливості особистості, які є суб'єктивними умовами успішного виконання певного різновиду діяльності.

Здібності діляться на загальні та спеціальні. До загальних здібностей відносяться: загальні розумові здібності, розвинена пам'ять, досконала мова, працелюбство, спостережливість, наполегливість, швидкість орієнтації, уважність. Спеціальні здібності є основою для оволодіння навичками і вміннями конкретної професії, вони забезпечують досягнення високих результатів у будь-якій галузі діяльності. Це здібності музичні, літературні, математичні, художні, артистичні тощо.

Теоретики екскурсознавства вважають, що для екскурсовода характерні 5 видів здібностей: конструктивні, аналітичні, організаційні, комунікативні, творчі.

Конструктивні здібності знаходять свій вираз у вмінні відібрати і правильно оформити екскурсійний матеріал, зрозуміло, об'єктивно і неупереджено його подати. Цей вид слугує основою мислиннєвої діяльності екскурсовода.

Аналітичні здібності слугують підставою для самокритичного аналізу своєї роботи, об'єктивної оцінки якості проведеної екскурсії, ефективності використання методичних прийомів.

Організаційні здібності виявляються в умінні здійснювати керівництво екскурсійною групою, спрямовувати увагу екскурсантів на необхідні об'єкти, а також в умінні забезпечити виконання екскурсійної програми туристів та екскурсантів, які прибули з інших міст чи областей.

Комунікативні здібності - це здібності до спілкування, взаємодії з людьми (мова як засіб спілкування), "здібності" міжособистісного сприйняття й оцінки людей, здібність соціально-психологічної адаптації до різноманітних ситуацій, здібності входити в контакт з різними людьми, приваблювати до себе, впливати на них тощо".

Комунікативні здібності виявляються в умінні встановити ділові відносини з групою, зберегти їх протягом всього періоду спілкування з екскурсантами, правильно встановити взаємовідносини з водієм автобуса на маршруті, працівниками музеїв, виставок, керівниками екскурсійно-методичних служб, колегами-екскурсоводами, іншими працівниками.

Для екскурсовода характерний ще один вид здібностей **творчий**, що забезпечує створення нового оригінального екскурсійного продукту. Це постійний пошук нових джерел знань праця над варіантами методичних прийомів (засобів) показу об'єктів, руху, монологічної частини екскурсійної

розповіді ораторської майстерності, емоційності розповіді, що відкриває великі можливості для імпровізації.

Важливу роль у розвитку здібностей грають навчання на курсах підвищення кваліфікації, робота в методичних секціях, об'єднаннях, творчих групах, самостійні заняття біля об'єктів, засвоєння методики і техніки ведення екскурсії.

Властивості особи є головним регулятором психічної діяльності людини. Властивості особи та психічні процеси згруповуються за однаковими ознаками: інтелектуальні (спостережливість, гнучкість розуму); емоційні (чутливість, ніжність, пристрасть); вольові (рішучість, самовладання, наполегливість). Всі ці властивості впливають на формування характеру людини.

Екскурсовод має постійно контролювати себе, свої вчинки. Самоконтроль і самооцінка повинні бути властиві екскурсоводу. Він повинен бачити не тільки помилки в своїй роботі, але й ліквідовувати недоліки, таким чином сприяючи зростанню своєї індивідуальної майстерності.

Формування особистості екскурсовода відбувається протягом становлення професії екскурсовода. Обов'язковими якостями особистості екскурсовода є оптимізм, життєрадісність, бадьорість, бажання і вміння бачити світлі боки життя. Оптимізм екскурсовода знаходить свій вираз у доброзичливості, привітності, добрій посмішці, увазі до людей, вмінні створити потрібний мікроклімат у колективі екскурсантів, внести своєю присутністю дух святковості в аудиторію, виправити поганий настрій слухачів. Цьому сприяє тон голосу екскурсовода, його переконливість у користі знань, що він повідомляє, володіння почуттям гумору, віра в успіх екскурсії, що проводиться.

Проведення у 1982 р. соціологічного опитування серед екскурсантів, організованого редакцією "Рабочей газеты" та Республіканською радою з туризму та екскурсій, показало, що і віддають перевагу таким якостям екскурсовода, як комунікабельність, почуття гумору, привітність, доброзичливість.

Так, в анкеті "Екскурсовод-82" екскурсант, технік-будівельник М.Топольський з Одеської області писав, що будучи на екскурсіях в Криму (в Севастополі, Никитському ботсаду, Алупці), він зустрічав привітних, доброзичливих, ерудованих екскурсоводів. "Більшість з них отримували від своєї роботи справжню насолоду і це я вважаю найкращою якістю екскурсовода". А екскурсантка, працівниця Кременчуцької взуттєвої фабрики писала так про екскурсовода Кременчуцького бюро подорожей та екскурсій Надію Іванівну Чаркіну: "Культурна, проста, товариська, знає свою справу. З

нею весело і цікаво".

Особистість кожної людини має сукупність рис і особливостей, що притаманні лише їй і створюють її індивідуальність.

„Індивідуальність - це поєднання психологічних особливостей людини, що створюють її своєрідність, відмінність від інших людей".

„Індивідуальність екскурсовода характеризується номенклатурою методичних прийомів, якими він володіє". Одні використовують широкий арсенал методичних прийомів, інші - 3-5 найбільш популярних, а деякі зовсім не використовують методичних прийомів, що не тільки знижує якість екскурсії, а зводить її нанівець.

Авторитет екскурсовода заснований на його знаннях, уміннях, навичках, моральних якостях, практичному досвіді.

3 Мова екскурсовода

Мова екскурсовода як майстра публічного слова э важливою складовою

його професійної майстерності. За думкою Б. В. Ємельянова екскурсовод по відношенню до аудиторії може виступати як інформатор, коментатор, співбесідник, порадник і емоційний лідер. Але, насамперед, екскурсовод є просвітителем, поширювачем знань серед населення.

У своїй роботі екскурсовод використовує різні форми ораторського мистецтва. Такі з них як лекція, реферат, доповідь що є формами одного з основних жанрів ораторського мистецтва - академічної промови, мають на меті навчити іншого тому, що оратор засвоїв і зрозумів по-своєму. Екскурсія, що являє собою синтез різних форм ораторського мистецтва, має й свої особливості, які вигідно відрізняють її від інших форм просвітницької діяльності. Успіх екскурсії залежить від професійної майстерності екскурсовода, і значною мірою від його мови, головною вимогою якої є грамотність, образність, „вразливість і зворушливість".

Мова підрозділяється на зовнішню і внутрішню. **Зовнішня мова** має комунікативні значення, її зміст орієнтований на розуміння іншими людьми. Розповідь екскурсовода - це зразок зовнішньої мови, основне завдання якої - впливати на свідомість та діяльність людей, передавати їм визначену інформацію, повідомляти знання про конкретні об'єкти і тим самим домагатися, щоби історичні події, явища природи тощо отримали правильне відображення у людській свідомості. Передача знань і відображення дійсності - дві основні функції мови. "Мовлення - це конкретне застосування мови для висловлення думок, почуттів і настроїв". Існують такі види мовлення: активне (монологічне), реактивне (діалогічне).

Зовнішня мова екскурсовода знаходить вираз у двох формах: монологічній (монолог) і діалогічній (діалог).

Монологічна форма мови займає чільне місце в будь-якій екскурсії, незалежно від виду та теми.

У ході діалогу ставляться, уточнюються запитання, подаються репліки. Характерним для діалогічного мовлення є й те, воно здебільшого протікає в умовах конкретної ситуації і супроводжується невербальними засобами спілкування - жестами, мімікою, пантомімікою тощо.

Внутрішня мова - це мова всередині себе, попереднє нормування думок, які будуть повідомлені аудиторії. Внутрішня мова спирається на знання людини, що були отримані нею раніше.

Екскурсовод використовує внутрішню мову в процесі розробки нової теми (підтеми, одного з основних питань). Отже, внутрішня мова екскурсовода передує зовнішній.

Стиль мови екскурсовода являє собою манеру словесного виразу думок, має свої особливості в побудові фраз і вживанні слів, може розглядатися як

сукупність різних форм і прийомів розповіді. Його характерні особливості - ясність, лаконічність, точність, образність (наочність), емоційність, чистота.

Індивідуальний стиль мови окремих екскурсоводів є однією з важливих особливостей, що характеризують високий рівень їх особистої професійної майстерності.

Стиль мови екскурсовода відбиває його мовну культуру.

Розповідь екскурсовода може носити характер оповідний або **реконструктивний.** Оповідний стиль викладу матеріалу характерний для більшості екскурсій, так само для лекцій та бесід. Оповідач створює своїм слухачам уявлення про те, де і як відбувалися визначені події.

Реконструктивна розповідь ставить своїм завданням відтворити перед слухачами той чи інший предмет, подію у первісному вигляді. Реконструктивний стиль розповіді найбільш характерний для архітектурних, історичних і літературних екскурсій.

Темп і ритм мови екскурсовода диктується змістом розповіді. Протягом екскурсії вони можуть змінюватися - прискорюватися або уповільнюватися. Темп мови має бути таким, щоб зміст її сприймався і засвоювався найбільш ефективно. Ритм мови - рівномірне чередування прискорення та уповільнення, тривалості та стислості, напруження та послаблення в конкретних частинах розповіді.

Мова екскурсовода повинна бути складною, природною, щирою. Для екскурсовода важливо мати добру дикцію.

Недоречне вживання стандартних фраз і слів, наприклад, „значить", „так сказати" тощо. Недоліками мови є шепелявість, гнусавість, в'ялість вимови, недоговорювання закінчень фраз і слів.

Необхідно слідкувати і за інтонацією своєї мови. Вміння екскурсовода вимовляти окремі слова або цілі фрази з різним інтонаційними відтінками має велике значення.

Культура мови. Культурною вважають таку мову, що характеризується багатством словника, широким використанням граматичних конструкцій, художньою виразністю, логічною стрункістю, доцільністю жестів і міміки.

Поняття „культури мови" відноситься як до мови усної, так і до мови письмової. Кожна з них має свої особливості. І та і інша мова повинна бути змістовною, зрозумілою, виразною і дієвою.

Екскурсовод повинен володіти основами усної та письмової мови. Культура письмової мови знаходить свій вираз у таких творах екскурсовода, як контрольний та індивідуальний тексти, технологічна карта екскурсії, реферат, доповідь, лекція на методичних заняттях, рецензія, бібліографічний

огляд. Контрольний текст екскурсії викладається літературною мовою, тому що призначений для читання, а індивідуальний текст викладається розмовною, тому що є основою „звучного слова".

„Екскурсія як сума повідомлених знань і визначена система дій по їх передачі аудиторії заснована на єдності мовної, психологічної і комунікативної культури мови".

Мовна культура передбачає культуру граматичних форм і синтаксису мови, культуру вимови (звуків, слів, інтонацій), стилістичну культуру мови, культуру жестів і міміки.

Психологічна культура мови включає поняття: змістовність, зрозумілість, граматична і стилістична виразність, вплив мови (вимога, рекомендація, завдання, порада, прохання, попередження, докір, заборона). На психологічній культурі мови заснована дія методичних прийомів ведення екскурсії.

Комунікативна культура мови включає такі поняття як: екскурсовод - джерело інформації, розповідь екскурсовода - система оригінальних повідомлень. Комунікативні якості мови передбачають правильність, точність, логічність, чистоту, виразність, багатство мови. "Мова впливає на слухача насамперед фактичним змістом, у звичайній, науковій або художній формі. Силі впливу мови сприяє також її зрозумілість і виразність".

Роботу над мовою екскурсоводу потрібно розпочинати з оволодіння **технікою мови** (дихання, голос, дикція).

Звучність голосу дає екскурсоводу можливість донести промову до аудиторії. „Виразність промови в межах речення визначається темпом, артикуляцією, висотою та тембром і залежить від правильного дихання, його частоти, глибини та контрольованості". Екскурсовод повинен працювати над постановкою свого голосу, пам'ятаючи такий афоризм: „який би не був сильний голос, він повинен бути нижче тої сили, що його оживлює".

Стефан Яворський - визначний письменник-полеміст і церковний діяч, відомий також і як ритор, - наголошував на тому, що голос має бути різним відповідно до справ і речей виголошуваних. Так, „у печалі сумовитий і густий, у пристрасті притишений, добрий, сумний. Силою помірний, у стані задоволення рівний, світлий, веселий, вільний" тощо. Стефан Яворський вважав, що вираз обличчя має змінюватись залежно від змісту промови: іноді ласкавий, іноді печальний, іноді веселий. Очі також повинні відповідне промовляти. І руки треба використовувати. Наприклад, коли йдеться про небо - показувати у височінь, про землю - вниз.

Важливо також, щоб і дикція екскурсовода (манера вимови звуків і слів)

була ясною і чіткою. Екскурсовод також повинен слідкувати за інтонацією своєї мови, тобто підвищенням і зниженням голосу при вимовлянні слів і речень. Мовна інтонація повинна бути логічно виправданою, тому що основою розповіді є не тільки думка, але й почуття. Зміна інтонації може бути викликана сенсорним змістом розповіді. У цьому випадку вміння екскурсовода вимовляти окремі слова і цілі фрази з різними інтонаційними відтінками має велике значення.

Постійна робота по розвитку культури, мови збагачує словниковий запас екскурсовода, дозволяє йому правильно обирати і вживати слова в розповіді, дає можливість відпрацювати свій індивідуальний стиль мови.

4 Вербальні і невербальні засоби в мові екскурсовода

До виразних засобів мови відносять способи та прийоми образного оформлення (виразності) думки. Практикується це в тих випадках, коли необхідно якось посилити мову екскурсовода, зробити її більш яскравою, виразною і переконливою.

У розповіді екскурсовода можливо використовувати ті виразні засоби, які характерні для мови лектора, оратора: синоніми, антоніми, омоніми, порівняння тощо.

Синоніми. Синонімами називають слова, які співпадають або схожі між собою за значенням. В екскурсійній мові, наприклад замість слова „воїн" можна використати "вояк", боєць", „солдат" замість слова „тривало" можна використати слова: „нескінченно" „ціла вічність", „тривалий час".

Користуючись синонімами екскурсовод домагається більш чіткої передачі змісту матеріалу.

Використовує екскурсовод і перифразу (парафразу) - один з видів синоніма. У перифразі відбувається заміна найменування предмету, прізвища письменника, історичного діяча іншим, іноді багатослівним виразом. Наприклад, поняття „тісно" - можна замінити виразом „яблуку ніде впасти"; „замовкнути" - „прикусити язика". В екскурсії „Архітектурні пам'ятки Печерська" будинок В. Городецького називають „будинком з химерами".

Антоніми - слова, які мають взаємопротилежні значення, що означають різні якості предмета (явища). Приклади: чорний -білий, північ - південь, великий - маленький, друг - ворог, близький -далекий.

Омоніми - слова, які звучать однаково, але мають різне значення.

Наприклад: лава - вогняна маса, лава - кавалерійська атака, лава - забій великої протяжності у вугільній шахті.

Усі виразні засоби мови діляться на лексичні засоби і фігури мови (граматичні форми і конструкції).

Здавна в історії красномовства було опрацьоване вчення про три стилі красномовства: високий, середній і низький. Для **високого стилю** характерне досягнення оратором атмосфери піднесення, зворушення слухачів. Відповідно підбираються й засоби впливу на аудиторію - емоційні і величні. До них відносяться метафори, алегорії, метонімії та інші фігури піднесення.

Середній (або квітчастий) стиль промови покликаний надати слухачам насолоду від почутого. Тут використовуються такі засоби як гіперболи, епітети, метафори, вислови мислителів і , гумористичні жарти.

Низький стиль - це стиль повчання і розповідей. Переважно його вживають у ситуаціях, коли людей інформують, повчають, проповідують їм якість істини.

Екскурсовод може користуватися в своїй розповіді різними стилями і, щоб висловитися красиво, застосовувати тропи і фігури.

Троп - слова або фраза в переносному значенні, образний вислів, переміщення у семантиці слова від прямого до переносного значення. Тропами є, наприклад, метафора, синестезія, алегорія, метонімія, епітет, антитеза, синекдоха, антономазія, тавтологія, гіпербола, літота, риторичне запитання тощо.

Метафора у перекладі з грецької мови означає перенесення. Метафора - усяке застосування слова або вислову в переносному значенні, а тому в її основі лежить порівняння. Метафора має велике репрезентативне значення. Метафора -троп, який характеризує. Приклади: „йде дощ", „шумить ліс", „сідає сонце", „біжить ріка", „кричущі кольори" тощо.

Синестезія - це троп метафоричного типу, у якому задіяно відразу декілька почуттів у різних комбінаціях. Приклади: „блискуча промова", „чим ти слухаєш?"

Алегорія - це ще один троп метафоричного типу, який демонструє іносказання, визначення абстрактного поняття за допомогою конкретного. Алегорія - це ще й уподібнення, подробиці якого складаються в систему натяків. Приклади: „донкіхоти перебудови", „Содом і Гоморра на званій вечірці". Для того, щоб усвідомити зміст цих алегорій, слід мати певні знання, певну ерудицію.

Метонімія - це троп, заснований на відносинах суміжності між співвстановлюваними предметами. Механізм метонімії полягає У заміщенні „імені предмета" його ознакою або назвою іншого предмета, що знаходиться

у зв'язку з першим предметом. Метонімія" - троп, який ідентифікує. Приклади:, „погоджуватися з книжкою", "жваве перо", „якби молодість знала, якби старість Могла", „читати Франка".

Епітет - різновид визначення, який відрізняється значною Репресією. Як епітети найчастіше застосовуються прикметники. Приклади: „холодна голова", „струнка теорія", „солодкі сподівання", "Злений шум", „море синєє", а іноді й вираз: „Яремче - зелена перлина Карпат".

Антитеза протиставлення понять, схем, споглядання подій. Антитеза реалізується застосуванням вислову, який включає в себе два слова або дві групи слів, явно пов'язані між собою відношенням лексичної або контекстуальної протилежності. Приклади: „життя коротке – мистецтво вічне", „Людина красить місце, а не місце людину" (Homo locum ornat, non hominem locus), „Жити – це мислити" (Vivere est cogitare).

Синекдоха - подання цілого як частини цього цілого або навпаки, подання частини як цілого. Синекдоха як різновид метонімії групується на співставленні цілого і частини. Приклади "заробляти на хліб", "впіймати мотор", "держава в державі" (Status in statu).

Антономазія - це троп, який використовує описуюче визначення особи замість того, щоб назвати її ім'я і прізвище Антономазія несе в собі елемент аналогії, оскільки замість власного імені застосовують інше. Приклади: „український Сократ", „моя Голгофа", „країна тисячі тюльпанів", „українські пенати" тощо.

Тавтологія - це троп, у якому за допомогою синонімів і споріднених за значенням слів відбувається повторення того, що вже було сказано. Тут може бути використання і накопичення синонімів, а може бути невпорядковане варіювання того самого слова. Цей мовний засіб дозволяє яскраво відобразити відсталість і застиглість думки, яка нездатна розвиватися. Приклади: „у строгому і точному значенні слова...", „темпераментна і енергійна людина", „справжня й історична свобода" тощо.

Гіпербола - це перебільшення з метою створення більш повного враження. Гіпербола заснована на відносинах схожості, але компоненту, який співставляють, приписують якості, наприклад, розміри, масштаб, інтенсивність, які значно перевищують дійсні. Приклади: „піти на край світу", „ безкрайнє море", „тиран, якого ще не бачив світ", „рідкісний птах долетить до середини Дніпра", „він доставав головою до стелі", „море страждань".

Літота - риторичне заперечення, яке полягає у застосуванні антоніма із запереченням для утвердження і підкреслювання протилежного значення. Літота протилежна гіперболі і традиційно визначається як применшування.

Приклади: „дівчинка-дюймовочка", "хатинка на курячих ніжках", „менше, ніж нічого", «при не дуже великому розумі був недорікуватим".

Риторичне запитання - у монологічній промові воно часто виглядає як питання, поставлене самому собі, як спроба поглибити своє розуміння ситуації. Відомі риторичні запитання: „Камо грядеши?", „Хто винен?", „Що робити?". Приклад: у М.Ю. Лермонтова: „Что же мне так больно и так трудно? Жду ль чего? Жалею ли о чем?".

Фігура - незвичний за синтаксом зворот мови, який застосовується для підсилення виразності виступу, впливу на почуття слухачів. Фігурами є, наприклад, паралелізм, анафора, асиндетон, полісиндетон тощо. Застосування фігур передбачає, насамперед, варіації структур.

Анафора - повторення на початку фраз одних й тих самих слів або звуків. Це фігура додавання, заснована на повторенні значимого елемента, частіше на повторенні початкових частин суміжних речень. Добре ілюструють зміст анафори слова з відомої пісні на слова К. Симонова:

„Жди, когда снега метут,
Жди, когда жара,
Жди, когда других не ждут..."

Асиндетон (або безполучення) - це риторична фігура, яка демонструє навмисний пропуск сполучників при однорідних членах речення. Наприклад, у О. О. Блока: „Мелькают версты, сосны, кручи...", або „Почнеш, покинеш, опам'ятаєшся, повернешся, пізно, пройшло, поїхало, пропало..." Іноді сполучення опускають для підсилення мови. Наприклад, „прийшов, побачив, переміг" (Veni, vidi, vici).

Полісиндетон - це фігура, протилежна асиндетону, тобто вона передбачає достатньо сполучників, навіть більше, ніж було б потрібно за змістом сказаного. Досить ефективне застосування полісиндетона тоді, коли треба продемонструвати уповільнення або сталий емоційний стан, постійність у коханні. Наприклад, 0. С. Пушкін писав:

.....И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слезы, и любовь..."

Паралелізм - одна з найдавніших риторичних фігур, коли проекція смислу однієї мовної конструкції переноситься на іншу. Інакше кажучи - це схоже розташування двох дій, двох сюжетів.

Застосування паралелізму вимагає від слухача порівняти сенс двох фрагментів повідомлення. Приклади: „Немає людини - немає проблеми", „Слова відлітають - написане залишається" (Verba bolant, scripta manent)",

"Голос народу - голос божий" (Vox populi – vox dei).

Окрім вербального (словесного) спілкування на екскурсіях відбувається й невербальне спілкування, що включає жест, посмішку, позу, ходу, міміку, рух тіла. За допомогою мови передається суть інформації, зміст тексту і його значення. Невербальні засоби спілкування доносять до аудиторії підтекст, внутрішнє додаткове розуміння того, про що говориться, ставлення до нього.

Важливим у невербальному спілкуванні є **візуальний контакт** (контакт очима). „Фіксація погляду на іншому означає не тільки зацікавленість, а й зосередженість". Взагалі найінформативнішим елементом зовнішнього вигляду людини є обличчя. Під час спілкування інформативну функцію виконує **міміка** - рух м'язів обличчя, що виражають внутрішній душевний стан який переживається людиною, його настрій. Міміка іноді може сказати більше, ніж язик. **Посмішка** означає позитивне ставлення до людини. Жести, міміка, інтонація допомагають екскурсоводу зосередити увагу екскурсантів, висловити своє емоційне ставлення до інформації, яку він передає. **Жести** в екскурсії пов'язані, насамперед, з показом об'єктів, тобто є складовою частиною наочності. Вони поділяються на три групи: жести, що слугують основою показу зороно сприйнятих об'єктів; жести, що є складовою частиною показу; жести, що підкріплюють екскурсійну розповідь.

Найчастіше використовується **вказівний** жест. Широкого поширення набули **об'ємні**, або **ілюстративні** жести, за допомогою яких екскурсовод допомагає екскурсантам визначити ширину та вишину об'єкта, що спостерігається. Для підкреслення своїх слів екскурсовод здійснює рух рукою знизу до верху або зліва направо. **Конструктивні** жести підкреслюють особливості конструкції будови, найчастіше використовуються в архітектурно-містобудівних екскурсіях.

Спонукальні жести не пов'язані з показом, вони носять організаційний характер. За їхньою допомогою екскурсовод пропонує вийти з автобуса або зайняти місця в салоні автобуса, розташовує групу біля об'єкту, просить екскурсантів пройти до наступного об'єкту.

Емоційні жести підкріплюють почуття екскурсовода, його психологічний стан у конкретний момент.

Жести, що супроводжують розповідь, повинні бути адресними, лаконічними, змістовними, емоційними.

5 Вміння та навички екскурсовода

Основу професійної майстерності екскурсовода складають вміння та

навички. Для формування професійного вміння необхідні ґрунтовні знання і **вміння** володіти методичними прийомами при проведенні екскурсії. Шляхи придбання вмінь екскурсоводами бувають різні: при прослуховуванні екскурсій, вивченні досвіду роботи інших екскурсоводів, виконанні навчальних вправ тощо. Одним з найважливіших вмінь екскурсовода є виклад екскурсійного маршруту у тому обсязі, який необхідний для конкретної аудиторії.

Навичками називають вміння виконувати визначену дію. Практично навички можуть бути визначені як найвища ступінь вміння. Навички екскурсовода - це відпрацьовані практикою дії екскурсовода, які відбуваються за однією й тією ж схемою (спрямованість, послідовність тощо). Придбання навичок допомагає виконати роботу швидко, точно і впевнено.

Навички екскурсовода поділяються на декілька груп: навички розробки нової теми екскурсії, навички роботи з книгою, у бібліотеці, у фондах і запасниках музею, з документами архівів тощо; навички підготовки до проведення екскурсій, навички прослуховування екскурсій, навички реклами екскурсійних заходів, навички мовного етикету, навички праці з екскурсійною аудиторією, навички екскурсійної розповіді, навички техніки .ведення екскурсії, навички проведення екскурсій для школярів, інших категорій населення, навички демонстрації експонатів „портфеля екскурсовода" тощо.

У ході практичної діяльності навички можуть взаємодіяти. Наприклад, взаємодіють навички мовлення і демонстрації об'єктів, Звички показу оригінальних пам'ятників, використання наочних матеріалів з „портфелю екскурсовода".

Засвоєння навичок дозволяє екскурсоводу використовувати різні варіанти проведення екскурсій з урахуванням специфіки екскурсійної аудиторії.

Збереження навичок можливе лише при систематичній участі в екскурсійній роботі, в проведенні екскурсій. За умови тривалої перерви у проведенні екскурсій можлива часткова або повна втрата набутих навичок. Це може призвести до втрати кваліфікації.

Професійна майстерність екскурсовода передбачає постійне удосконалення набутих навичок, від цього залежить підвищення ефективності екскурсії.

З метою формування практичних навичок проведення екскурсій використовуються різні форми навчання екскурсоводів-виїзні заняття на маршруті, з навчальними вправами біля екскурсійних об'єктів, вивчення методичної літератури, навчальні екскурсії, відвідування і прослуховування екскурсій колег-екскурсоводів, засвоєння методичної документації, ділові ігри тощо.

Удосконалення навичок дозволяє екскурсоводу використовувати варіанти проведення екскурсій для екскурсантів з різним рівнем підготовки.

Ефективність екскурсії залежить не тільки від знань і вміння

екскурсовода, але й від вміння екскурсантів володіти навичками спостереження об'єктів, від їхньої уваги до розповіді екскурсовода, вміння сприймати фактичний матеріал, робити необхідні висновки. Тому важливим завданням екскурсії є також навчання екскурсантів бачити і сприймати об'єкти.

6. Зовнішній вигляд екскурсовода

Зовнішній вигляд екскурсовода - це те, що впадає у вічі екскурсантам, як тільки він постає перед ними. Постаючи перед аудиторією екскурсовод повинен бути впевнений, що зовнішній вигляд відповідає вимогам екскурсантів і обстановці, завжди пам'ятати про те, що неохайність і недбалість в одязі можуть зашкодити. Зазвичай, зачіска має бути в порядку, руки і нігті - чисті, взуття начищене, сукня чи костюм випрасувані.

Чоловік має бути добре поголеним, зайві речі не повинні випинати кишені, у боковій кишені не повинно бути ручок, окулярів і олівців.

Жінка, безумовно, повинна знати, якої довжини у неї рукав, наскільки відкритий виріз горловини, як сидять на ній брюки чи спідниця, де знаходяться нагрудні кишені. Вона повинна попередньо оцінити, як виглядає її вбрання, коли вона стоїть, сидить чи ходить.

Прикраси повинні підкреслювати зовнішність жінки, не привертаючи до себе уваги. Основне правило: позбавитись усього, що хитається, занадто блискуче і мінливе, дзвенить і шумить, тим відволікаючи увагу слухачів від того, що говорить екскурсовод.

У макіяжу тільки одне призначення: він повинен допомагати жінці показати свою природну красу, підкреслити переваги і трохи приховати недоліки. Він не повинен привертати до себе увагу, але водночас має відповідати вимогам моменту і стверджувати певний імідж жінки.

Манери екскурсовода знаходять свій вираз не тільки в зовнішньому вигляді, одязі, але й у способі триматися, в розмові з іншими людьми, з екскурсантами. Слід пам'ятати, що поведінка екскурсовода, манера проведення екскурсії є проявом рівня його загальної культури.

Удосконалюючи свою майстерність, потрібно позбавлятися від різних звичок - голосно розмовляти, надмірно жестикулювати, переривати співбесідника, використовувати в розмові різкі вирази, робити грубі зауваження тощо.

З екскурсійною аудиторією має бути встановлений тісний контакт. Для

того, щоб виступати перед слухачами професійно, слід інколи попрактикуватись перед дзеркалом, подивитись на свою міміку, на перебіг виразів обличчя під впливом різних почуттів. Щоб не втратити контакту з аудиторією, слід, не поспішаючи, переводити погляд з однієї групи екскурсантів на іншу, не намагаючись уперто дивитися то на одного, то на іншого.

Правильна поза також досягається тренуванням, вона має бути невимушеною, без напруги. Головне для пози - стійка рівновага тіла і його рухливість. Під час 2-3-годинної екскурсії екскурсовод неодноразово змінює свою позу. Робиться це природно, так, щоб у слухачів не створилася уява, що екскурсовод не може знайти собі місця.

Важливе відпрацювання навичок етикету. Екскурсійні працівники вважають за доцільне ввести поняття **екскурсійного етикету**, що має сприяти підвищенню культури туристично-екскурсійного обслуговування.

6 Професійна майстерність екскурсовода

На думку теоретиків екскурсознавства, «екскурсія являє собою процес пізнання предметів і явищ світу, в якому ми живемо». Керівником цього процесу є кваліфікований фахівець-екскурсовод.

Професійна майстерність екскурсовода окрім свого специфічного професійного підґрунтя включає елементи інших видів майстерності (лекторської, педагогічної, акторської). Його майстерність невіддільна від володіння основними положеннями екскурсійної теорії та методики, постійного їх використання.

Професійна майстерність екскурсовода - це як особливий вид мистецтва, що побудований на активному використанні та вмілому поєднанні показу і розповіді, застосуванні методичних прийомів ведення екскурсії, володіння специфічними вміннями та навичками, що притаманні даній професії.

Основні складники професійної майстерності екскурсовода - **знання та вміння.**

Знання: загальні знання (ерудиція) і знання з спеціальності (ерудиція з спеціальності), знання екскурсійної теорії, методики ведення екскурсії, основ психології, педагогіки, риторики, логіки та етики.

Вміння: сформулювати знання і викласти свої думки до проведення екскурсії (у тексті) розповіддю і культурою мовлення, розширення світогляду людей, при проведенні екскурсій використання методичних прийомів, донести знання до аудиторії і керувати нею; передавати свої переконання і поводиться в колективі.

Теорія та практика екскурсійної справи багато в чому опирається на дидактичні категорії, тому відводить важливе місце основним принципам

навчання, таким як принцип доступності, систематичності, послідовності та ін.2

Принцип доступності вимагає не припускати непосильного для екскурсантів певної групи змісту матеріалу, викладати його так, щоб при деякому напруженні уваги всі відомості, теоретичні положення, висновки, подані екскурсоводом, засвоювались екскурсантами. Здійснення цього принципу вимагає від екскурсовода диференційованого підходу до екскурсантів, врахування рівня освіти, фізичного та розумового розвитку.

Принципи систематичності та послідовності вимагають додержання суворого хронологічного чи логічного зв'язку в поданні матеріалу екскурсії. Кожна екскурсія, як відомо, складається з кількох підтем. Розкривати їх слід таким чином, щоб слухачі в результаті отримали стрункy, цілісну уяву по всій темі екскурсії.

Додержання цих принципів зобов'язує екскурсовода викладати матеріал за певною системою, пов'язувати новий матеріал з уже відомими, виділяти головне, суттєва. Наголошуючи на важливість цього принципу, К. Д. Ушинський зазначав, що тільки система дає нам цілковиту владу над нашими знаннями. Голова, наповнена безсистемними знаннями, на його думку, подібна до комори, в якій немає порядку, і сам господар не може відшукати потрібну річ.

Ерудиція екскурсовода. Екскурсовод-ерудит повинен володіти ґрунтовними знаннями з кількох тем екскурсій, на підставі яких він може підготувати варіанти екскурсій для різних категорій екскурсантів, прочитати лекцію і написати реферат з питань, що входять до підтеми. Зазвичай такий екскурсовод добре обізнаний у літературі з спеціальності.

Майстерність екскурсовода невід'ємна від володіння і постійного використання основних положень екскурсійної теорії. Головна функція екскурсовода не тільки передати знання групі, але й домогтися їх ефективного засвоєння екскурсантами. Тому важливою складовою професійної майстерності є володіння методикою.

Робота екскурсовода носить творчий характер.

Творчість - це взагалі властивість, як правило, професіоналів своєї справи, які ефективно працюють у відповідній галузі. Творчість базується на розвинених мисленні та уяві, інтелекті. Під творчістю розуміють передусім процес створення нового, корисного продукту. Екскурсовод - це творець екскурсії. Творчість у діяльності екскурсовода знаходить свій вираз і в роботі його уяви, і в постійній роботі по використанню методичних прийомів, різних форм оживлення мови, у пошуках нових матеріалів до екскурсії, нових логічних переходів між підтемами, в Удосконаленні техніки

проведення екскурсії.

Екскурсії, що готуються і проводяться екскурсоводами, які творчо ставляться до своєї справи, є оригінальними уроками професійної майстерності. Одним з прикладів професійної майстерності була екскурсія «Три штурма Перекопа» А. А. Яковлєва. А. А. Яковлєв особисто брав участь у переході Сиваша разом з дослідниками цього переходу, тому від його екскурсій аудиторія отримувала особливі емоційні враження.

До підвищення майстерності, її удосконалення можуть бути рекомендовані такі шляхи:

- покращення організації всіх ланок методичної роботи: методиста, менеджерів, методичних секцій екскурсоводів, об'єднань екскурсоводів, кабінету та ради;
- підготовка якісної методичної документації, своєчасне внесення необхідних доповнень і змін у методичну документацію, коректування екскурсійного маршруту;
- розробка технології методичних прийомів розповіді і показу з врахуванням особливостей екскурсійних тем;
- відпрацювання техніки ведення екскурсії організаційних питань;
- встановлення і збереження контактів між екскурсоводом і екскурсантами протягом всієї екскурсії, що визначається володінням основами психології, педагогіки і логіки.

"Рівень кваліфікації екскурсовода знаходиться у прямій залежності як від його профільної (основної дипломної) освіти, так і від наступних етапів навчання (підвищення кваліфікації). Якість роботи екскурсовода знаходиться у прямій залежності від неперервного навчання, що переростає в поняття "навчання через життя".

Вся робота по підвищенню професійної майстерності має носити плановий характер. Значну допомогу екскурсоводам (особливо початківцям) може надати спеціальна методична література, а також підвищення кваліфікації на спеціальних курсах.

Контрольні запитання

1. Коли з'явилися професійні кадри екскурсоводів?
2. Які вимоги до професії "екскурсовод"?
3. Які ви знаєте практичні вміння та знання екскурсовода?
4. Що характеризує особистість екскурсовода?
5. Якими здібностями володіють екскурсоводи?
6. У чому проявляється індивідуальність екскурсовода?

7. Що таке професійна майстерність екскурсовода?
8. Якими знаннями повинен володіти екскурсовод?
9. Що екскурсовод повинен вміти?
10. Назвіть шляхи підвищення професійної майстерності екскурсовода.
11. Як формуються вміння та навички екскурсовода?
12. Які вимоги до мови екскурсовода?
13. Назвіть засоби посилення виразності мови.
14. Що означає вербальне та невербальне спілкування?
15. Які вимоги до зовнішнього вигляду екскурсовода?

Тема 11 Професійна майстерність екскурсовода

Мета: Засвоїти призначення та зміст роботи екскурсовода; визначити основні риси особистості екскурсовода; зрозуміти основні вимоги майстерності екскурсійної роботи та етапів професійного становлення екскурсовода

План

1. Зміст роботи екскурсовода.
2. Опанування екскурсоводом методичних прийомів.
3. Дотримання техніки проведення екскурсій.
4. Професійна спеціалізація екскурсоводів - с/р

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Зміст роботи екскурсовода

Надання екскурсійних послуг на високому якісному рівні вимагає чіткої організації роботи екскурсовода, усвідомлення ним своєї ролі в контексті загального суспільного значення екскурсійної роботи, як одного з визначних напрямів пізнавально-виховного процесу.

До екскурсовода, його кваліфікаційних та людських якостей висуваються вимоги щодо:

1) *професійної ПІДГОТОВКИ,* які передбачають широким колом енци-клопедичнихзнань, теорії володіння екскурсійною справи, а також вміння екскурсійною методикою, надавати екскурсійні послуги на високому якісному рівні; 2) *психологічної ПІДГОТОВКИ,* які полягають у підтриманні атмосфери психологічної рівноваги, доброзичливості, гостинності, терпіння та вміння з гідністю вийти з конфліктних ситуацій, постійного самоконтролю і поваги до світогляду екскурсантів; вимоги *репрезентативного характеру,* що визначають необхідність дотримання високих етичних норм у поведінці і певного зовніш-Ці нього вигляду, які б відповідали індивідуальному стилю, іміджу підприємства, загальним тенденціям у моді, зберігали почуття власної гідності і, у випадку міжнародного туризму, гідно представляли б «обличчя» країни. Отже, екскурсовод повинен мати бажання працювати з людьми, постійно поповнювати та удосконалювати свої знання, вивчати запити та інтереси аудиторії, виявляти високу культуру, любити свою справу. Адже екскурсовод — центральна фігура екскурсії. Від того, Наскільки відповідально він ставиться до виконання своєї роботи залежить естетичне, духовне задоволення екскурсантів, адекватність Прийняття теми екскурсії, усвідомлення загальнолюдських культурних цінностей.

Докладне знання інформації, яка подається, маршрутів і тематики широкого асортименту екскурсійного продукту, методики і техніки Проведення екскурсій і обслуговування екскурсантів — основа професійної підготовки екскурсовода. Екскурсовод повинен:

— проводити екскурсії на високому якісному рівні, у відповідності з текстом екскурсії та технологічною картою;

— готувати тексти, технологічні карти та інші матеріали;

- регулярно поновлювати дані і своєчасно вносити зміни до тексту екскурсії;

—розробляти і освоювати нові теми і маршрути екскурсій;

—постійно підвищувати свій науковий, культурний рівень та професійну майстерність;

—брати участь у роботі методичних підрозділів і творчих груп;

—прослуховувати інших екскурсоводів на маршруті, рецензувати тексти екскурсій;

—брати участь у підготовці нових екскурсоводів, спілкуванні і поширенні досвіду екскурсійної роботи;

—пропагувати екскурсії;

—дотримуватись маршруту екскурсії, забезпечувати безпеку екскурсантів;

—дотримуватися норм оформлення документів на екскурсійне обслуговування;

—вдосконалювати особистий імідж і сприяти формуванню позитивного іміджу підприємства, де він працює.

Працювати з групою екскурсовод починає зі встановлення контакту, визначення інтересів екскурсантів, рівня їх знань. В залежності від виявлених ознак екскурсійної групи часто доводиться гнучко реагувати і відповідно вести розповідь і показ по темі. Наприклад, якщо група складається тільки з місцевих мешканців (які всі споруди, пам'ятки і об'єкти

бачать щодня), завдання екскурсовода ускладнюється: необхідно показати деталі об'єктів, розповісти про маловідомі факти тощо.

Іноді екскурсоводу необхідно зняти напруженість екскурсантів, яка виникає часто не з його особистої провини (не прийшов вчасно автобус, не працює мікрофон, зіпсувалася погода та ін.). Доречний жарт, посмішка, відповідний настрій сприяють встановленню гарного «психологічного клімату» на весь час екскурсії. Однак, гумор має бути тактовним, ненав'язливим. Намагання будь-що розвеселити екскурсантів демонструє, що екскурсовод недостатньо серйозно ставиться до екскурсії, а це в свою чергу, веде до втрати контролю над групою.

Загальне враження від екскурсії багато в чому залежить від особистості екскурсовода. Важливою рисою екскурсовода-професіонала є пунктуальність. Доброзичливість, повага до особистостей екскурсантів, чуйність, увага до їх психологічного стану, витриманість у стосунках — це все ті якості, які має виховувати в собі екскурсовод.

Успішність професійного розвитку — це результат наполегливої і планомірної праці. Належним чином організувати роботу екскурсовода допомагає складання індивідуального (особистого) плану. Він відображує напрямки загальної, спеціальної і методичної підготовки, роботу над розробкою нових і вдосконаленням існуючих тем екскурсій, діяльність з підвищення кваліфікації (участь у семінарах, засіданнях методичного відділу), участь у популяризації і рекламі екскурсій.

Конкретне і послідовне планування творчого розвитку екскурсовода має важливе значення для його особистої діяльності, а також і для успішного функціонування екскурсійного бюро, музейного закладу, туристичних підприємств, які користуються екскурсійними послугами як замовники. Адже, мінливі умови сучасного ринку висувають вимогу вчасної і адекватної реакції на запити населення, ефективної господарської діяльності підприємств, які надають послуги туристам і місцевим мешканцям. При відповідному рівні підготовки екскурсоводів, широкому асортименті

екскурсій підприємство має відчутні конкурентні переваги на національному ринку екскурсійних послуг і як партнер туроператорів, які пропонують національний туристичний продукт.

Крім того, планування роботи екскурсоводів запобігає їх перева-нтаженню, стомленню. При неправильно розподіленому навантаженні, яке викликає перевтому екскурсовода, він мимоволі перетворює розповідь на механічний переказ фраз, які зберігає пам'ять, завдяки досвіду. А це «гасить» настрій групи, пригнічує процес ознайомлення з новим містом, архітектурними, історичними та іншими об'єктами. Якість екскурсійного обслуговування багато в чому залежить від кваліфікації екскурсовода, його професійного володіння методикою і технікою проведення екскурсій.

2. Опанування екскурсоводом методичних прийомів

Методика проведення екскурсій у широкому розумінні являє собою систему завдань і вимог, способів і прийомів показу і розповіді під час екскурсій різноманітних за своїми темами і цілями. Методика проведення конкретної екскурсії є програмою дій екскурсовода з демонстрації об'єктів, організації їх споглядання ескурсантами, використання певних методичних прийомів.

Практичне засвоєння екскурсоводами методичних прийомів є важливою складовою особистої професійної майстерності і запорукою ефективного екскурсійного обслуговування. Рівень ефективності екскурсій залежить від таких умов.

По-перше, від авторів тексту екскурсії, методистів і екскурсоводи залежить, що саме запам'ятає людина з повідомлених знань. Їх завдання — за допомогою ефективних методичних прийомів допомогти екскурсанту зрозуміти і зберегти у пам'яті те, що є головним в екскурсії.

По-друге, ефективність кожної конкретної екскурсії залежить від того, яка частина екскурсії може бути представлена учасникам візуально (за допомогою зорових вражень). Вербальний матеріал має бути побудований і поданий таким чином, щоб за допомогою об'єктів, які споглядаються, і наочних посібників «портфеля екскурсовода» він перетворився у свідомості екскурсантів у зорові враження. Це повинно бути методично продумано, заплановано і здійснено під час підготовки екскурсії. Успіх забезпечується і глибоким змістом матеріалу, і образністю мови, і методичними прийомами, які дозволяють візуально донести екскурсійний матеріал до учасників екскурсії.

По-третє, методика не повинна обмежуватися показом об'єктів і їх зоровим сприйняттям. Методику слід орієнтувати на активну участь у процесі сприйняття інформації усіма органами чуття, (прикладом чого може бути природознавча екскурсія). Необхідно розширювати дієвість звукової та

інших видів наочності, завдяки яким посилюється зв'язок людини з навколишнім світом.

Екскурсійна методика виходить з того, що зміст і форма — це невідривно пов'язані між собою поняття. Зміст розкриває те, що необхідно показати і сказати в екскурсії, форма — як це має бути зроблено. Отже, методичний прийом — це спосіб викладу змісту. При цьому прийом — це особливий спосіб подання екскурсійного матеріалу, в той час як навик — вміння досконало застосувати методичний прийом.

У засвоєнні методичних прийомів і вдосконалення навичок їх використання існує два основні шляхи. *Перший* з них — стихійний шлях спроб і помилок. Цей спосіб - довготривалий і найменш ефективний. Він полягає в тому, що екскурсовод спочатку використовує прийом, а потім самостійно аналізує рівень його дієвості, виявляє помилки і виправляє прорахунку вдосконалює навички, вносить зміни в процес застосування прийому під час екскурсії.

Другий шлях — організований, передбачає постановку і вирішення конкретних завдань: засвоєння певних навичок і у визначеній послідовності. При цьому відбувається формування навичок, які необхідні для практичної діяльності екскурсовода як спеціаліста.

Засвоєння методичних прийомів забезпечується різними формами навчання: навчальні вправи на маршруті біля екскурсійного об'єкта, вивчення методичної літератури, відвідування екскурсій інших екскурсоводів, засвоєння методичної документації та ін.

Система навчальних вправ грунтується на своєрідних репетиціях без участі екскурсійної групи. Виконання таких вправ вимагає численних повторень певних елементів конкретної екскурсії. Такі заняття необхідно проводити під керівництвом методистів або досвідчених екскурсоводів, які спостерігають і аналізують спільно з виконавцем вправи, наприклад, відпрацювання прийомів використання експонатів

«портфеля екскурсовода» або варіантів розташування екскурсантів на місці показу об'єкта спостереження. Саме під час таких вправ дії екскурсовода засвоюються, уточнюються і автоматизуються.

Не менш важливими є вправи під час роботи екскурсовода, для яких використовується спеціальна методика. Спочатку вправи виконуються в уповільненому темпі. Темп прискорюється у процесі засвоєння екскурсоводом необхідних навичок. Численні повторення однієї й тієї ж вправи приводять до відпрацювання автоматизму в діях екскурсовода.

Існує декілька форм організації такої роботи: навчальні екскурсії, виїздні заняття біля об'єкта, ділові ігри.

Важливу роль у підвищенні професійної майстерності екскурсоводів, формуванні і закріпленні навичок відіграє виконання домашніх завдань. Такі завдання повинні бути спрямованими на відпрацювання конкретних методичних прийомів.

Засвоєння навичок використання конкретного методичного прийому має ступеневий характер. Послідовність опанування методичним інструментарієм професійної діяльності включає:

1) постановку задачі, яку виконує прийом;
2) розгляд змісту прийому і механізму його дії під час екскурсії;
3) виконання вправ (2-3 практичні заняття) з використання прийому на практиці, в тому числі на місці безпосереднього розташування об'єктів.

Для кращого засвоєння методичного прийому його поділяють на декілька частин. Екскурсовод спочатку вчиться застосовувати кожну з частин окремо, а потім методичний прийом як цілісність.

Корисний приклад:

Спочатку дається завдання екскурсантам уявити історичну подію (Полтавська битва, перемога військ Петра I над шведською армією). Потім — демонструються об'єкти і допоміжні матеріали, необхідні для застосування прийому зорової реконструкції: саме поле Полтавської битви, карти-схеми, репродукції картини «Російська артилерія в Полтавській битві».

Оволодіння методичними прийомами являє собою засвоєння суми навичок, тобто відпрацьованих практикою дій екскурсовода, які Набувають сили звички і виконуються автоматично. Спочатку відпрацювання навичок є повторенням певної дії за тією самою схемою Спрямованість, послідовність, витрати часу). Поступово формуються навички, які дозволяють екскурсоводу використовувати не тільки всю різноманітність прийомів показу і розповіді, але й різні варіанти кожного методичного прийому. З досвідом взаємодія навичок є підґрунтям комплексного використання методичних прийомів:

у показі — прийомів реконструкції і локалізації, у розповіді — прийомів новизни матеріалу, порівняння та ін.

Удосконалення навичок екскурсовода є безперервним процесом. Поступово показ і розповідь позбуваються від зайвих елементів, більш чіткими і обміркованими стають жести екскурсовода, поглиблюється засвоєння методики показу і більш образною стає розповідь. Кожна конкретна екскурсія тільки тоді буде вдосконалюватися, коли відбувається робота над опануванням методики її проведення. Використовуючи той чи інший методичний прийом, екскурсовод спостерігає, як він сприймається екскурсантами, наскільки ефективно даний прийом дозволяє донести матеріал до аудиторії. Якщо прийом не «спрацьовує», в екскурсію запроваджується інший методичний прийом, який здатен більш успішно виконати відведену йому роль.

У будь-якій екскурсії певний зміст виражається в конкретній формі і за допомогою методичних прийомів доводиться до екскурсантів. Засвоєння методичних прийомів — це складний процес, який грунтується на конкретному матеріалі. Схема *«методичний прийом — спосіб подачі матеріалу і навик — вміння досконало використовувати методичні прийоми в екскурсії»* повинна діяти автоматично. Така вимога може бути ефективно реалізована лише за умов дотримання техніки проведення екскурсій.

3 Дотримання техніки проведення екскурсій

Успіх екскурсії залежить від її організації, яка покладається на екскурсовода, і повинна відповідати вимогам техніки проведення екскурсії. Такі вимоги стосуються:

—знайомства екскурсовода з групою;

—виходу і повернення екскурсантів у транспортний засіб під час екскурсії;

—організації руху екскурсантів;

—розташування групи біля об'єкта;

—розташування екскурсовода під час показу об'єкта;

—техніки роботи екскурсовода в транспортному засобі під час проведення екскурсії: місце розташування у транспортному засобі, техніка розповіді, використання мікрофона;

—техніки використання «портфеля екскурсовода» і особливих методичних прийомів;

—використання пауз в екскурсії;

—дотримання часу, відведеного на розкриття окремих підтем і на екскурсію в цілому;

—роботи з питаннями.

Знайомство екскурсовода з групою.

Знайомство з групою розпочинається з привітання. Після цього екскурсовод називає своє прізвище, ім'я та по батькові, екскурсійний заклад, який він представляє. У випадку автобусної екскурсії учасників знайомлять з водієм.

Важливо, щоб від самого початку екскурсовод підпорядкував свої дії встановленим правилам спілкування з групою. Він починає говорити не одразу, а секунд 10-20 витримує паузу. Під час такої паузи відбувається візуальне знайомство, від якого багато в чому залежить подальший контакт екскурсовода з групою. Екскурсанти поступово припиняють розмови, їхня увага переключається на екскурсовода. У випадку автобусної екскурсії в цей час учасники зручніше влаштовуються на своїх місцях. Така пауза дозволяє екскурсантам спробувати уявити, на що здатен екскурсовод, що цікавого їм розповідатиме. В той же час екскурсовод розмірковує про те, як зацікавити цих людей, як зосередити їхню увагу на темі.

При правильній організації екскурсійної роботи підготовка до проведення екскурсії з конкретною групою розпочинається завчасно. Цей етап підготовки здійснюється завдяки діяльності орагнізаторів екскурсії або турагентів. Тема екскурсії, її сюжет мають бути відомими учасникам завчасно. Бажано, щоб рекламна діяльність, продаж екскурсійної путівки були відділені від самої екскурсії одним-двома днями. Це суттєво і важливо, адже в цей проміжок часу відбувається психологічна установка екскурсанта. Він вдумується, налаштовується на екскурсію, вживається в її сюжет.

Налаштовуючись на знайомство з групою екскурсовод повинен чітко усвідомлювати, що вступне слово однієї й тієї екскурсії відрізняється в залежності від складу групи (наприклад, місцеве населення і приїжджі туристи, дорослі й діти). Отже, знайомство з групою та вступ до екскурсії загалом повинні орієнтуватися на конкретну установку екскурсантів, встановлення контакту з ними.

Контакт екскурсовода з групою встановлюється і підтримується коректними діями екскурсовода протягом всієї екскурсії. Нерідко потрібно зняти напругу екскурсантів, яка може виникнути за обставин, незалежних від екскурсовода (не прибув вчасно автобус, необхідна зміна маршруту, погана погода). У таких випадках допоможуть цільні жарти, доброзичливий тон, уважне ставлення.

Вихід і повернення екскурсантів у транспортний *засіб під* ***час транспортних екскурсій (автобусні та ін.).*** Екскурсовод повинен вчасно підготувати всіх до виходу. Якщо цього не зробити, значна частина людей може залишитися в автобусі, не виходячи для спостереження пам'ятника до місця його розташування. А за таких умов екскурсанти втрачають можливість детального і безпосереднього знайомства з об'єктом.

Для ефективного і якісного проведення екскурсії рекомендується вказати кількість зупинок з виходом з автобуса, пояснюючи значення таких виходів, зацікавити екзотичністю, незвичайністю об'єкта.

На зупинці, де передбачено вихід групи, екскурсовод першим виходить з автобуса. Якщо об'єкт віддалений, то рух до нього починається не одразу. Екскурсовод дає можливість екскурсантам вийти з автобуса, а потім визначає напрям руху до об'єкта показу.

У тих випадках, коли в екскурсії передбачені інші зупинки (санітарні, для придбання сувенірів тощо) екскурсовод повідомляє точний час (годину і хвилини) від'їзду автобуса. Необхідно вимагати від екскурсантів дотримання регламенту проведення екскурсії, що впливає на графік руху за маршрутом. Також, екскурсовод повинен повідомити всіх екскурсантів про те, що

відбуваються певні зміни (скорочення, збільшення) часу стоянки. Особливо це стосується заміських екскурсій, які мають заплановані стоянки, наприклад, на обід, прогулянку тощо.

При поверненні групи до автобуса, після закінчення огляду об'єкта або стоянки, екскурсовод стоїть справа від входу до транспортного засобу і перераховує екскурсантів, які входять до салону. Це треба робити непомітно. Переконавшись, що всі учасники екскурсії зібралися, він заходить до автобуса останнім, даючи зрозуміти водієві, що посадку закінчено.

Слід уникати перераховування екскурсантів, які вже зайняли свої місця в автобусі. Адже це викликає зайву нервозність, іноді комічні ситуації, що може зашкодити ходу екскурсії.

Екскурсовод повинен оптимально організувати і керувати *рухом екскурсантів* від автобуса до об'єкта, від об'єкта до автобуса та між об'єктами. Місце екскурсовода — в центрі групи, декілька осіб йде попереду, декілька поряд, інші — позаду. Важливо, щоб група не розтягувалася, а відстань між її головною частиною і тими, хто йде останніми, не перевищувала 5-7 метрів.

На екскурсовода покладається завдання дотримуватися того, щоб при пересуванні групи на маршруті не порушувалася цілісність екскурсійного заходу. При розтягнутості групи не всі зможуть почути розповідь екскурсовода, його пояснення і логічні переходи, які оголошуються під час руху.

Темп руху групи залежить від складу групи (діти, молодь, особи середнього віку, люди похилого віку), від рельєфу місцевості (підйом вгору, спуск), стану дороги, подолання природних або штучних перешкод (ремонтні роботи), небезпечних зон (на виробництві).

Під час пішохідної екскурсії рекомендується повільний, неспішний темп руху, оскільки об'єкти показу часто розташовані близько один біля одного. Під час автобусної екскурсії, після виходу більшості екскурсантів з

транспортного засобу, екскурсовод, не поспішаючи, але й не дуже повільно, очоливши групу, вирушає до об'єкта.

Також екскурсовод має організувати рух екскурсантів і під час їхньої самостійної роботи па маршруті: обхід довкола об'єкта, читання написів, вхід до об'єкта, визначення своєрідних рис архітектури тощо. Запрошуючи піднятися на пагорб, щоб визначити його висоту, піднімаючись на дзвіницю, щоб переконатися у надзвичайно крутому сходженні східців, спускаючись до рову фортеці, щоб визначити його глибину, екскурсовод націлює учасників екскурсії па додаткову інформацію, нові враження, можливості по-новому відчути неповторні риси об'єктів та особливості подій, яким присвячено екскурсію. Будь-який рух під час екскурсії необхідно узгоджувати з вимогами безпеки екскурсантів.

Варіанти *розташування групи біля об'єкта* окреслюються під час розробки екскурсії. Безпосередньо на маршруті екскурсовод керується відповідними рекомендаціями в залежності від того чи місце, яке визначене технологічною картою, зайняте іншою групою або чи не заважає сонячне проміння споглядати об'єкт. Бажано, щоб в жарку пору року екскурсовод обирав затінене місце, а на випадок дощу чи іншої негоди — варіант розташування групи під накриттям.

Крім того, екскурсовод повинен дотримуватися рекомендацій технологічної карти, якщо безпосередньо методика вимагає, щоб Для огляду об'єкта було використано декілька точок: дальня, якщо об'єкт показується в контексті навколишнього середовища або інших об'єктів; ближня, якщо аналізуються окремі деталі будинку, місцевості, природного об'єкта.

Якісне виконання роботи екскурсовода вимагає, щоб він уважно вивчив методичні та організаційні вказівки і до виходу з групою на маршрут уточнив питання щодо розташування групи для огляду об'єктів. Крім того, слід передбачити безпеку екскурсантів при спогляданні об'єктів.

Ефективне використання методичних прийомів показу забезпечується дотриманням екскурсоводом техніки особистого *розташування при показі*

об'єкта. Проведення показу об'єктів, які сприймаються Узуально, вимагає, щоб вони знаходилися перед очима екскурсовода, адже він аналізує їх на основі власних зорових вражень. Рекомендується дотримуватися напівповерненої позиції, щоб не перекривати огляд екскурсантам.

Техніка роботи під час проведення екскурсії з використанням Рaснпортного засобу насамперед вимагає оптимального вибору робо-місця екскурсовода. Екскурсовод в автобусі (чи іншому транспортному засобі) повинен займати таке місце, звідки він добре бачить ті об'єкти, про які йде мова під час екскурсії. При цьому бажано, щоб екскурсанти також перебували в полі зору екскурсовода.

Для автобусних екскурсій, як правило, це спеціально відведене сидіння поряд з водієм. Слід пам'ятати, особливо при проведенні заміських екскурсій, що місце за водієм призначене для іншого водія. Крім того, якщо екскурсовод розташовується на такому місці, він сидить спиною до екскурсантів, що не дозволяє йому відстежувати ситуацію в групі, стан уваги аудиторії тощо.

Обов'язковою є вимога дотримання правил безпеки, які забороняють як екскурсоводу, так і екскурсантам, стояти, або пересуватися по салону під час руху.

Розповідь під час руху автобуса ведеться екскурсоводом через мікрофон. Якщо обладнання не функціонує або мікрофон взагалі відсутній, вести розповідь під час руху фактично немає сенсу. В такому разі матеріали про найближчу ділянку маршрута екскурсовод подає до початку руху, а під час руху тільки повідомляє назви об'єктів або місцевості. При наявності важливих об'єктів або населених пунктів необхідно зупинити автобус, виключити двигун і тільки після цього давати пояснення. Звичайно, що такі дії екскурсовод повинен завчасно узгодити з водієм.

Техніка використання «портфеля екскурсовода» дає змогу організувати ефективне дотримання методики і методичних прийомів показу, а також забезпечити оптимальне співвідношення показу і розповіді в екскурсії.

Нагадаємо, щонайбільш широкого використання набув ***ілюстративний прийом,*** який, наприклад, супроводжує показом фотографій, малюнків рослин і тварин розповідь про флору і фауну даної місцевості. Ефек тивним вважають і ***прийом коментування,*** використання якого почи нається з показу експоната, після чого відбувається розповідь. Напри клад, при показі палацу демонструється фотографія його внутрішнього оздоблення з подальшим коментарем екскурсовода. Використовується і ***прийом контрасту*** коли об'єкт демонструється для того, щоб переко нати екскурсантів у тому, наскільки змінилася певна місцевість. Прийом грунтується на порівнянні інформації, яка сприймається візуально.

Послідовність демонстрації наочних матеріалів визначається порядковим номером, який має кожний експонат «портфеля екскурсовода». При цьому наочний посібник може бути показаний екскурсоводом з його робочого місця або переданий в руки екскурсантам для більш детального ознайомлення.

У випадку використання *особливих прийомів* робота екскурсовода технологічно будується у відповідності з їх специфікою. Так, у випадку застосування в екскурсії елементів ритуалу, екскурсоводу необхідно знати і повідомити учасників екскурсії про порядок покладання квітів, проходу екскурсантів в місцях розташування братських поховань, участі в почесному караулі, церемонії хвилини мовчання, правила поведінки в таких місцях і під час таких подій. Особливо важливо, щоб екскурсовод підкреслив значення дотримання ритуалів при відвідуванні історичних місць.

У разі застосування технічних засобів екскурсовод має переконатися в їхній справності, наявності і впорядкованості відповідних записів або ілюстративних матеріалів. Зрозуміло, що екскурсовод повинен вміти користуватися відповідною апаратурою. Крім того, на нього покладається завдання впевнитися, що технічні засоби забезпечують можливість кожного побачити і почути екскурсійний матеріал.

Дійсно, робота екскурсовода полягає не в тому, щоб весь час говорити. Між окремими частинами розповіді, екскурсійними довідками в дорозі, логічним переходом і розповіддю про об'єкт і події з ним пов'язані, мають бути невеличкі перерви.

Паузи в роботі екскурсовода дозволяють виконати такі завдання:

1. Змістовне — паузи призначаються для обмірковування екскурсантами того, що вони почули і побачили, а також для закріплення .фактичного матеріалу в пам'яті і формулювання власних висновків. Важливо, щоб біля кожного об'єкта екскурсанти мали вільний від показу і розповіді час для самостійного огляду, підготовки до сприйняття того, що буде показано і повідомлено на наступній І зупинці.
2. Організаційне — під час пауз надається можливість для відпочинку екскурсантів. Така пауза не несе будь-якого змістовного навантаження. Паузи в заміських екскурсіях поєднуються з відпочинком екскурсовода, який у відповідності з існуючою практикою повинен становити 15 хвилин після кожної академічної години роботи (45 хв.). Іакий час може бути підсумований і використаний екскурсоводом Для відпочинку в кінці екскурсії, коли група прямує до кінцевого Пункту маршруту. Крім того, під час екскурсій роблять паузи, коли екскурсанти можуть придбати сувеніри або друковану продукцію.

Не слід забувати і про санітарні зупинки. У будь-якому випадку екскурсовод повинен подбати про те, щоб така організаційна пауза здійснювалася у відповідному місці і мала чітко визначену тривалість у процесі екскурсії.

Дотримання відведеного часу екскурсії. Технологічна карта екскурсії містить докладну інформацію про час, відведений на розкриття кожної підтеми. Тут все передбачено: показ об'єктів, розповідь екскурсовода, рух за маршрутом до наступного об'єкта і рух групи довкола об'єктів, які споглядаються. Вміння вкластися у відведений час набу-вається з досвідом. Для цього потрібна практика, в тому числі проведення пробних екскурсій,

тренування з годинником як в «удаваних» обставинах, так і безпосередньо біля конкретних об'єктів. Допоміжну роль відіграє хронометраж витрат часу на окремі частини екскурсії.

Іноді виникають ситуації, коли час екскурсії скорочується не з вини екскурсовода, і екскурсія розпочинається із запізненням. У таких випадках ескурсовод має лише один вихід — скорочувати час, відведений на розкриття теми. Це необхідно робити, грунтуючись на тому, що в змісті екскурсії потрібно зберегти головне, завчасно обміркувавши які окремі другорядні елементи можна не повідомляти.

Техніка ***роботи з питаннями*** *в* екскурсії грунтується на загально-прийнятій практиці класифікації питань. Вони умовно поділяються на чотири групи:

1) питання екскурсовода, на які дають відповідь екскурсанти;
2) питання, поставлені в розповіді, на які відповідає екскурсовод;
3) риторичні питання, які ставлять для активізації уваги екскурсантів;
4) питання, які ставлять учасники екскурсії.

Перші три групи питань, пов'язані з ***методикою проведення*** екскурсій і лише четверта група питань стосується ***техніки проведення*** екскурсії. Зміст цих питань може бути різний і стосуватися певних об'єктів, життя видатних осіб, або певних подій. Іноді можуть бути питання, які не мають відношення до теми екскурсії. Головне правило роботи з такими питаннями — не слід переривати розповідь і давати відповідь негайно. Також не слід відповідати на запитання одразу після завершення викладу конкретної підтеми. Адже не всіх у групі турбують ті самі питання. Слід враховувати, що це відволікає аудиторію від сприйняття змісту теми. Екскурсовод повинен відповідати на питання в кінці екскурсії. Про такий порядок екскурсовод повинен повідомити екскурсантів ще на її початку.

Дотримання техніки проведення екскурсій важко переоцінити. Ані захоплююча розповідь про об'єкти, ані методичні прийоми показу пам'яток

не дадуть необхідного ефекту, якщо не будуть ретельно обмірковані всі аспекти проведення екскурсії і не створені умови для споглядання об'єктів.

Власне, в цьому й полягає особливий вид професійної майстерності, побудований на активному використанні і вмілому поєднаннні показу і розповіді; участі в процесі взаємодії таких компонентів, як екскурсовод, екскурсант і екскурсійні об'єкти; застосуванні методичних прийомів проведення екскурсії; володіння специфічними навичками і вмінням, правильної організації і здійснення екскурсійного обслуговування, що є основою професії екскурсовода.

4. Професійна спеціалізація екскурсоводів

Будь-яка професія, в т.ч. і професія екскурсовода, являє собою вид трудової діяльності, яка вимагає від людини певних знань і практичних навичок. Ці знання і навички набувають шляхом загальної або і спеціальної освіти, а також у процесі практичної діяльності працівників екскурсійної сфери.

До кінця 1960-х років робота екскурсовода не була професійною. Вона являла собою вид любительських занять для груп ентузіастів. Поява нової професії пов'язується із заходами, прийнятими директивними органами СРСР в 1969 р. щодо розвитку туризму і екскурсійної справи в країні. В 1970-ті роки екскурсовод став одним з тих, кому доручено нести знання людям, його почали розглядати як педагога і вихователя. Екскурсоводами почали називати працівників бюро подорожей та екскурсій, державних і відомчих музеїв. Звання «екскурсовод» надавалося працівникам названих організацій, які мали відповідну освіту, пройшли перепідготовку на спеціальних курсах або самостійно виконали вимоги, що висуваються до осіб, які закінчили курси підготовки екскурсоводів. Вимоги до екскурсоводів визначалися «Посадовою інструкцією екскурсовода туристсько-екскурсійної організації», яка була затверджена в 1977 р.

Звичайно, що сучасний суспільний розвиток вносить свої зміни У врегулювання правових питань професійної діяльності екскурсоводів. Між тим, базові засади професійного становлення екскурсовода залишаються незмінними і можуть бути представлені *чотирма етапами* (Табл. 13).

Таблиця 13. **Етапи професійного становлення екскурсовода**

	Етапи професійного становлення екскурсовода	*Навчальні заклади*
I	Формування схильності до ведення культурно-масової роботи з людьми	Загальноосвітня школа, клубні заклади
II	Оволодіння системою знань за спеціальністю	Вуз, курси, самостійна підготовка
III	Засвоєння основ професійної майстерності	Курси підготовки екскурсоводів, вищі навчальні заклади туристичної

		спеціалізації
IV	Вдосконалення знань зі спеціальності, професійних вмінь і навичок	Курси підвищення кваліфікації, методичні секції екскурсоводів

Професія екскурсовода висуває до тих, хто її обирає ряд вимог. Серед них: схильність до участі в культурно-виховній роботі; розуміння значення екскурсії і власної ролі в процесі виховання і поширення знань; усвідомлення своїх обов'язків і відповідальності; наявність гарної дикції, певних знань з однієї або кількох екскурсійних тем; постійне поповнення і вдосконалення власних знань; відчуття нового, ініціатива і творчий пошук у роботі; глибоке вивчення інтересів і запитів екскурсантів; диференційований підхід до обслуговування різних груп споживачів; вихованість; висока культура в роботі та поведінці; ввічливість, тактовність у спілкуванні з екскурсантами; володіння методикою проведення екскурсій; любов до своєї професії.

Важливо, щоб екскурсовод умів аналізувати свою роботу, давати об'єктивну оцінку проведеній екскурсії, демонструючи принциповість і вимогливість до себе.

Професія екскурсовода передбачає володіння ним практичними вміннями, які дозволяють йому відібрати, сформулювати і ефективно донести свої знання до широкої аудиторії.

Кожен, хто обирає для себе професію екскурсовода, повинен вміти:

- підібрати необхідний фактичний матеріал;
- вивчити екскурсійний матеріал;
- підготувати індивідуальний текст екскурсії на конкретну тему;
- скласти технологічну карту екскурсії;
- використовувати методичні прийоми на практиці;
- використовувати наочні матеріали «портфеля екскурсовода»; прослуховувати інших екскурсоводів;
- надавати допомогу колегам в опануванні екскурсійних матеріалів і

навичок екскурсійної роботи;

- брати участь у популяризації екскурсійних можливостей свого рідного краю.

Професія екскурсовода престижна. Це пов'язано з привабливістю, оригінальністю цього виду трудової діяльності, його унікальністю, інтелектуальним характером. Соціальний престиж цієї професії грунтується на високій оцінці значимості діяльності екскурсовода, визнання його ролі у духовному розвитку особистості і суспільства.

Молодь, яка ставить за мету оволодіння професією екскурсовода, вирішальним у виборі цієї професії визначає можливість спілкування з іншими людьми, бути об'єктом уваги зацікавленої аудиторії, отримувати повсякденну оцінку своєї діяльності, викликаючи позитивні враження у екскурсантів.

Усіх працівників, які приходять в екскурсійний заклад після навчання або самостійної підготовки, можна поділити на декілька груп. Одні проводять екскурсії на одну-дві теми, які були напрацьовані під час навчання, і самі не прагнуть розширювати тематику опанованих екскурсій. Для другої групи екскурсоводів перші роки роботи характерні пошуком своєї головної теми. Обравши таку тему, вони віддають усі свої сили її вдосконаленню, підвищенню професійної майстерності. Третя група екскурсоводів — це ті, хто береться за будь-яку тему і вже через п'ять-шість років мають на своєму рахунку десяток подібних за змістом екскурсійних тем.

Одним із напрямів вдосконалення професійної майстерності є ***спеціалізація.***

Принцип спеціалізації набув значного розвитку в діяльності екскурсійних установ і державних музеїв. На його основі створюються тематичні секції екскурсоводів: історична, літературна, природознавча, виробнича та ін.

Необхідно так організувати справу, щоб працівник, який працює у сфері екскурсійного обслуговування не тільки зберігав певний рівень особистої майстерності, але й продовжував вдосконалювати свою спеціальність, тобто зміцнював ті засади, які дають йому змогу успішно здійснювати екскурсійну діяльність конкретного тематичного напрямку.

Екскурсовод повинен бути компетентним фахівцем, який впевнено орієнтується в тих галузях знань, які закладають основи проведення екскурсій і творчо підходити до своєї праці. Основою професійної діяльності екскурсоводів є необхідні знання і вміння, навички, любов до своєї професії.

Ефективна організація роботи, наполегливе засвоєння методичних прийомів і техніки підготовки та проведення екскурсій, постійне вдосконалення вмінь, відповідальне ставлення до здійснення важливих суспільних функцій екскурсії — головні складові підготовки і діяльності тих, хто обирає для себе професію екскурсовода, грунтовно вдосконалює власну спеціалізацію в цій діяльності.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні вимоги до екскурсовода.
2. Від яких умов залежить рівень ефективності екскурсій?
3. Які основні рекомендації щодо кращого освоєння методичних прийомів проведення екскурсії, вироблення необхідних вмінь і навичок?
4. У чому полягають особливості техніки проведення екскурсії?

Тема 12 Якість екскурсії, способи її оцінки

Мета: Засвоїти оцінки якості екскурсії; розглянути метод прослуховування екскурсії, як один із видів контролю також методику розбору екскурсії; виділити основні критерії оцінки екскурсії

План

1. Оцінка якості екскурсії. Прослуховування екскурсії як вид контролю за якістю екскурсії
2. Основні критерії оцінки екскурсії
3. Рецензування методичної документації
4. Методика розбору екскурсії

Література

1. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Альтерпрес, 2007р.
2. М.М.Поколодна. Опорний конспект лекцій з дисципліни «екскурсознавство». – Харків: ХНАМГ, 2007р.
3. Чагайда І.М., Грибанова С.В. Ескурсознавство. – К., 2004р.
4. Федорченко В.К. Історія екскурсійної діяльності в Україні. – К., 2004 р.
5. Міждержавний стандарт ДЕСТ 28.682.2 – 95 «Туристично-екскурсійне обслуговування».
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение . М., 2006 г.
7. Бабарицька В., Малиновська О. Менеджмент туризму. – К., 2004 р.
8. Закон України «Про туризм». – К., 2006 р.
9. Нормативно-правові акти України з питань туризму: збірник законодавчих та нормативних актів/Упоряд. М.І.Камлик. – К.: Атака, 2004 р.
10. Долженков Р.А. Основы экскурсоведения. – Ростов, 2004г.

1. Оцінка якості екскурсії. Прослуховування екскурсії як вид контролю за якістю екскурсії

Якість екскурсії має подвійне визначення: з одного боку - це оцінка екскурсії слухачами; з іншого - професійна оцінка спеціалістами.

Як показує екскурсійна практика, інтерес у слухачів викликають такі елементи екскурсії:

а) інформаційна насиченість, змістовність;

б) вміло підібрані об'єкти показу, їх видовищність;

в) факти, що запам'ятовуються;

г) життєво корисні приклади;

д) приваблива манера проведення екскурсії.

Екскурсанти оцінку проведеної екскурсії ставлять у залежності від того, чи була вона цікавою, новою. Іноді відмічають недоліки: лекційність (переважання розповіді над показом), надмірну інформаційність (багато фактів, прізвищ, цифр), ескізність (побіжність показу і розповіді); етюдність (випадкове, незначне виступає на перший план). Екскурсанти також відмічають організаційні моменти у проведенні екскурсії, її тривалість.

Професійна оцінка якості екскурсії враховує ряд факторів, у числі яких - якість методичної документації (технологічна карта, контрольний та індивідуальний тексти екскурсії, „портфель екскурсовода" тощо); її постійне удосконалення; впровадження і правильне використання методичних прийомів показу і розповіді; техніка ведення екскурсії.

Отже, збагачення змісту екскурсії, впровадження більш досконалої методики і забезпечення високої техніки її проведення є важливими компонентами якості екскурсії.

Якість екскурсійних послуг залежить не тільки від якості методичної документації, але й від професійних і особистих якостей самого екскурсовода.

Робота екскурсовода включає:

1) проведення екскурсії;
2) самостійну підготовку до екскурсії та підвищення кваліфікації;
3) участь у роботі методичних секцій, об'єднань, творчих спілок, груп тощо, а також у розробці нових екскурсійних тем та переопрацювання вже існуючих, підвищення кваліфікації у

відповідних акредитованих навчальних закладах.

Якісне виконання екскурсійної послуги - одне з важливих завдань в обслуговуванні туристів і екскурсантів. Головна роль при цьому відводиться менеджеру, який відповідає за екскурсійну діяльність, а також безпосереднім виконавцям – екскурсоводам, гідам, керівникам туристично-екскурсійних груп.

Менеджер повинен надавати методичну і консультативну допомогу екскурсоводам, прослуховувати їх на маршруті, надавати допомогу в переопрацюванні методичної документації.

Для того, щоб екскурсія була якісною, необхідний попередній контроль знань, що здійснюється менеджером під час співбесіди з екскурсоводом, проведення пробних екскурсій, а потім прослуховування екскурсії на маршруті.

Прослуховування екскурсії - це перевірка роботи екскурсовода на маршруті. У процесі прослуховування відбувається аналіз якості проведення екскурсії.

Результати прослуховування вносять у документ, який називається „картка прослуховування екскурсії (екскурсовода)".

Прослуховування буває цільовим або фрагментарним. Фрагментарне прослуховування відбувається на окремих відрізках маршрутів, біля конкретних об'єктів тощо.

Цільове прослуховування передбачає, наприклад, включення до змісту екскурсії нового матеріалу, перевірку в екскурсовода знань фактичного матеріалу, аналіз методики проведення, узагальнення досвіду роботи екскурсовода тощо. Узагальнення досвіду може мати різноманітний характер: вивчення досвіду роботи екскурсовода з дитячою аудиторією, відпочиваючими в оздоровницях, працівниками наукових установ; вивчення методики використання екскурсоводом першоджерел в екскурсії тощо.

Прослуховуючий має володіти вмінням прослухати екскурсію і написати об'єктивний відгук. Прослуховуючий повинен добре знати не тільки тему екскурсії, яку він буде аналізувати, але й методику проведення екскурсії.

Він повинен бути висококваліфікованим екскурсоводом, методистом. Основні вимоги для прослуховуючого: професійні навички володіння матеріалом, темою екскурсії, увага до екскурсовода. Свої зауваження він повинен обґрунтувати за допомогою аналізу, об'єктивного розбору. З метою допомоги екскурсоводу прослуховуючий має порадити йому, яку прочитати додаткову літературу, з якими новими матеріалами необхідно ознайомитися; поділитися своїм досвідом проведення екскурсії.

Перед прослуховуванням не рекомендується робити зауваження

екскурсоводу. Краще його заспокоїти, налаштувати на успішне проведення екскурсії.

Прослуховуючому краще обрати собі місце в автобусі - серед екскурсантів, але не попереду, щоб не хвилювати екскурсовода.

Потрібно фіксувати, як розкривалися питання і підтеми екскурсії, чи правильно були зроблені логічні переходи між ними, за допомогою яких методичних прийомів здійснювались розповідь і показ екскурсійних об'єктів. Необхідно звернути увагу на контакт екскурсовода з екскурсантами, манеру його поведінки, найбільш вдалі методичні прийоми, володіння матеріалом, культуру мови, використання наочних матеріалів тощо.

Не рекомендується робити зауваження під час проведення екскурсії. Після екскурсії потрібно домовитися з екскурсоводом про розбір проведеної екскурсії.

2 Основні критерії оцінки екскурсії

Основними питаннями, на які слід звернути увагу при організації прослуховування, є зміст екскурсії, методика і техніка її проведення. Ці питання взаємопов'язані. При оцінці змісту екскурсії слід врахувати доступність, об'єктивність, науковість, нерозривний зв'язок з життям, практикою тощо. Якщо говорити про науковість екскурсії, то "будь-який факт, будь-яка деталь, будь-яке судження повинні бути суворо обґрунтовані і ретельно перевірені; вони повинні неодмінно відповідати останнім досягненням наукової критичної думки". Науковість тісно пов'язана з об'єктивністю і достовірністю, що надає екскурсії переконливість. Правдивість у викладі матеріалу - це висвітлення подій у всій, їх складності, розгляд явищ у їх розвитку. В екскурсії недопустимі чутки, сумнівні сенсації тощо. Правдивість передбачає повну достовірну інформацію, яку подає екскурсовод, об'єктивні оцінки та характеристики. Так, при висвітленні подій 1918 р. в оглядовій екскурсії по Києву доцільно наголосити на тому, що проголошення незалежної суверенної Української держави було не тільки піком тодішнього національного руху і найвищим державотворення України. Він збігся з політичною кризою, обумовленою суперечками усередині УЦР, внутрішньої та зовнішньої політики, збройними повстаннями проти Центральної Ради, наступом більшовицьких військ тощо.

При аналізі екскурсії необхідно враховувати, наскільки логічно побудована екскурсія, чи немає в неї протиріч, наскільки вміло відібрані матеріал, факти та цифри. Необхідно визначити переконливість самого

екскурсовода, тому що він виступає і в протии вихователя.

Ефективність екскурсії залежить від новизни змісту. Тому необхідно включати матеріали мало або зовсім невідомі екскурсантам. Допомогу в цьому надають першоджерела, архівні документи, матеріали фондів і запасників музеїв тощо.

Важливо відмітити логічність вигляду, завдяки чому звучать чіткіше підтеми, питання екскурсії, аргументація; точне застосування різних термінів, понять, послідовність викладу матеріалу.

Важливо також відмітити й переконливість екскурсії, що досягається правдивістю і глибиною змісту, доказовістю, наявністю яскравих фактів, посиланням на авторитетні джерела. Від методики проведення екскурсії залежить, як екскурсанти побачать і запам'ятають об'єкти екскурсії. Методика проведення екскурсії передбачає передусім професійну майстерність екскурсовода, наскільки він цікаво, зрозуміло і неупереджено зміг викласти матеріал.

3 Рецензування методичної документації

Підвищенню якості методичної документації сприяє рецензування контрольних та індивідуальних текстів, технологічних карт екскурсії. До рецензування залучаються спеціалісти відповідних галузей знань. Так, для рецензування контрольного тексту за історичною тематикою - історики-краєзнавці, воєнні історики, етнографи тощо; за природничою тематикою - біологи, географи. Рецензенти - це викладачі вузів, наукові співробітники інститутів відповідного профілю, музейні та архівні працівники, члени методичної ради.

До рецензування методичної документації (технологічної карти, контрольного та індивідуальних текстів екскурсії) обов'язково залучаються карти, кваліфіковані спеціалісти екскурсійно-методичних служб рецензія є

найбільш докладна і серйозна форма аналізу екскурсії. Зазвичай її розмір складає 4-5 аркушів друкованого тесту.

Рецензія спеціаліста відповідного профілю має бути підписаної її автором і завіреною печаткою установи, представником якої є автор рецензії.

Рецензії разом з методичною документацією екскурсії зберігаються в методкабінеті.

4 Методика розбору екскурсії

При обговоренні екскурсії необхідно, насамперед, виділити моменти, найбільш вдалі за змістом, методикою і технікою проведення. Необхідно відзначити у роботі екскурсовода нове, цікаве, тобто позитивні моменти. При цьому наголошувати на сильних аспектах екскурсії в майбутньому. Це буде сприяти розвитку професійної майстерності екскурсовода.

Безперечно, зазначити позитивне складніше, ніж недоліки. Але доцільно все-таки з'ясувати, чому екскурсовод уникнув того чи іншого питання під час екскурсії, які прослуховуючий вважав важливими, і дати можливість довести правомірність своєї точки зору.

Необхідно, насамперед, відмітити науково-пізнавальний рівень екскурсії (актуальність теми, джерела, на яких вони побудована, об'єктивність, науковий рівень), чи правильно використані новітні дані, історичні події і факти. Важливо дати оцінку її тематичному напряму. Необхідно відзначити, чи відповідає проведена екскурсія вимогам технологічної карти і чи обґрунтовані відступи від неї.

Необхідно дати оцінку структури самої екскурсії, основних її частин: вступу, основної частини, заключному слову.

Розглядаючи методику проведення, відзначити, як поєднується показ з розповіддю, яке співвідношення загального і локального матеріалу, наскільки вдалі логічні переходи від однієї підтеми до іншої і узагальнення по підтемах, як використані методичні прийоми показу і розповіді, чи відповідає матеріал, що викладається, контрольному тексту екскурсії; як використовується "портфель екскурсовода". Необхідно також звернути увагу на культуру мови екскурсовода (загальна характеристика мовлення, ясність пояснень, точність формулювань, доступність, стислість, жвавість та образність мови, особисті стилістичні прийоми використання жесту в екскурсіях.

Прослуховуючий також має зазначити техніку проведення екскурсії: вибір місця для огляду об'єкта, розташування групи біля об'єкта, використання екскурсоводом мікрофона (мегафона) контакт екскурсовода з водієм автобуса.

Важливим моментом є й контакт екскурсовода з групою, вміння зацікавити екскурсантів, донести знання, активізувати увагу екскурсантів, створити необхідну обстановку для сприйняття екскурсійного матеріалу. Ці питання також має відмітити прослуховуючий.

Необхідно також відзначити, як екскурсовод відповів на питання екскурсантів, наскільки відповіді були правильними, чіткими, чи мали відношення до теми або ні.

Аналізуючи екскурсію, потрібно зупинитися й на недоліках. Загальними недоліками можуть бути такі: не було розкрито повністю тему екскурсії, відсутні вступ до теми екскурсії, нечітко сформульовані підтеми, недостатність об'єктів показу або їх , невиразність, поганий показ екскурсійних об'єктів, відсутність і висновків, відрив розповіді від показу тощо. Одним з недоліків є й невдалий вибір місця для зупинок, або невмілий показ об'єктів по ходу руху автобуса. Можуть допускатися неточні дати, цифри, цитати, фактичні помилки, неправильний наголос у словах, захоплення історичними довідками, що "уводять" екскурсантів від засвоєння основного матеріалу екскурсії.

При розборі екскурсії необхідно вказати як на недоліки, так і на способи їх ліквідації.

Бесіда повинна закінчуватися висновками, що витікають з прослуховування. У висновках відмічаються: характерні позитивні якості і недоліки екскурсії в їх узагальненому вигляді, можливість подальшого залучення екскурсовода до проведення екскурсії на прослухану тему без додаткової його підготовки або вимоги перевірки цієї підготовки.

Важливі конкретні рекомендації по прослуханій екскурсії.

При виявленні недоліків прослуховуючий може запропонувати екскурсійній установі провести семінарські заняття по показу екскурсійних об'єктів, відбору, визначенню підтем і основних питань екскурсії; переглянути технологічну карту екскурсії, організувати проведення навчальної екскурсії з показом методики її проведення, підготувати та провести методичну, науково-практичну конференцію, організувати заняття в музеї, архіві.

Контрольні питання

1. Від яких факторів залежить якість екскурсії?
2. Що являє собою якість екскурсії?
3. Що необхідно для того, щоб екскурсія була якісною?
4. Яким буває прослуховування екскурсій?
5. Що передбачається цільовим прослуховуванням екскурсії?
6. Які вимоги до прослуховування екскурсії?
7. Як повинно проводиться прослуховування екскурсії?
8. На які питання треба звертати увагу при організації прослуховування екскурсії?
9. Які основні критерії оцінки екскурсії?
10. Яка роль рецензування методичної документації?
11. Які документи підлягають рецензуванню?
12. Назвіть основні складові методики розбору екскурсії.